अथनौकाटीकासहितारसतरंगिणीप्रारंभः

२=ग्रंथपक्षे पोतः प्रवणा नम्राः सादरा यस्याः यमुनापक्षे तु प्राक्सु प्रवणा गंतव्ये पथि एवमग्रेपि २ नात्पर्यावधारकाध्ययनादेः प्रयोजकात् = १

१=कर्णधारा नराद्यवच्छिन्नतिनौकासंबंधकर्णधारस्याहनेन बालतीलास्मरणद्वारा यमुनानौकाकर्णधारत्वं व्यक्तमप्याविष्कृतमत्रालंकार इति बोध्यं तदुक्तं शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तोपि स्याङ्ग

र.त.
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ लीलागृहीतगात्रेण व— रसपात्रं सुतं यशोदायाः ॥ श्रीभानुतरंगिण्या नौकायाः कर्णधारमहमीडे ॥१॥ गंगारामेण मया य- नौ०
त्नात्कोपादिव बलरामेण ॥ प्राक्प्रवणार्थवाक्प्रवणामौक्तिय नेतरंगिणीभानोः ॥२॥ प्रारिप्सितप्रतिबंधकदुरितविध्वंसपटीयसीमाशिषंशि
ष्यशिक्षायै निबध्नन् श्रीभानुदत्तमिश्रो निरूपणीयरसस्योत्तमनायकालंबनतया पुरुषोत्तमं परामृशति ॥ पीतवासाः श्रीकृष्णः ॥ अत्र पीतवा
सः पदमप्युपसर्गककर्मक्तांतणधातुनिष्पन्नमपीतान्यपहृतानि वासांसि परिधानीयान्यर्थाद्गोपीनां येन स इत्यर्थमावेदयत्तस्मिन्नेवमादिना
नाविधक्रीडाविटत्वमवगमयति सोयं शब्दशक्तिमूलध्वनेरध्वा ॥ अनयैव दिशा व्युत्पत्तिभेदसहकारेण पीतवासः पदं सर्वरसानुगुणं मत्वा त

॥ ॐ ॥ लक्ष्मीमालोक्य लुभ्यन्निगममुपहसन्मोचयन्सत्तजं तून्सत्रे शोणास्रि पश्यन्नसमितिदशमुखं वीक्ष्य रोमांचमंचन् ॥ हत्वा
हैयंगवीनं चकितमपसरन्म्लेच्छरक्तैर्दिगंतान्सिंचन्दंतेन भूमिं तिलमिव तुलयन्पातु वः पीतवासाः ॥१॥ इत्येवोपनिबद्धं ग्रंथकृता ॥ तथा

हि ॥ शृंगारहास्ययोर्यथा प्रतिपत्तिस्तथा व्युत्पत्तिरावेदितैव ॥ तथापीतायमृतगुरुपुत्रार्थं तमानेतुमिति यावद्धाति गच्छतीति पीतवाः ॥ भागुरिणा
प्युपसर्गाकारलोपाक्तेः रम्यते क्षिप्यते इति रस्तस्सुदर्शनचक्रं तेन सहितः सास्पीतवाश्चासौ साश्चेति पीतवासा इति व्युत्पत्त्याद्भुतरौद्रयोः ॥ त
थावातीति वा वा पुः पीतो वा येन स पीतवाः व्यालरास्तस्स इति यावत्तस्यति मारयतीति पीतवासाः ॥ यद्यपि षोंतकर्मणीत्यस्मादेवं उपदेशे शि

६=पागराटीनपि रक्षयितुं समर्थ इत्यर्थे ध्वननात् अर्थांतरे तदानीमेव कंसं नो हतवान् पुनरर्थांतरे ब्रह्मसख्यन्यथाकारक इति कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्य स्वातंत्र्याद्रसदूषण
मिषत्करमिति चार्थस्य त्र्योः ६ ४= प्रागप्युपसर्गकत्वोक्तेर्मूले गोपीतवासा इति संशयेन प्रातिपदिकनिर्देशोत्तरमल्लोपजिज्ञासेत्यभिप्रायेणात्रैनत्काल्पप्रदर्शनं ४
४ संतोयं शब्द इति व्युत्पत्त्ययेनथानुकरणमेतत् ४

पीतोदोषदृष्टिस्तावत्पर्यंतं ४

सीत्यात्वेनरूपनिष्पत्तावसतेः प्रश्लेषोनिरर्थकस्तथाप्यधिकार्थलाभार्थमेवतस्यप्रश्लेषस्स्यितते॥ आसमंतादसतिसमंतयावर्ततइत्यासीन
वासाश्चासावाश्चेतिपीतवासाइतिव्युत्पत्त्यावीरशांतयोः॥ तथास्यतेस्थीयतेऽनेनेत्यासोऽकर्तरिचकारकेसंज्ञायामितिस्मृतेः॥ संज्ञाया
मित्यस्यप्रायिकत्वात्॥ कथमन्यथोपदेशजनुनासिकइदितिसूत्रं॥ नचोपदेशनमुपदेशइतिभावप्रत्ययेनेष्टसिद्धिरितिवाच्यं॥ तथा
सत्यनन्वयप्रसंगात्॥ ननुकरणाधिकरणयोश्चेत्यनेनबाधप्रसंगइतिचेत्॥ अस्त्वेवमापाततः॥ पुंसिसंज्ञायांघः प्रायेणेतितदपवादस्यापि
जागरूकत्वात्॥ प्रायेणघइत्येवोपपत्तौप्रायेणसंज्ञायामितिव्याख्यानक्लेशासहिष्णुतायांतुकृत्यल्युटोबहुलमितिबाहुलकाल्ल्युडप्रवृ
त्तौघञ्प्रसरात्॥ अतएवोपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः शास्त्रमितिव्युत्पत्तिमनुमेनिरेमहाभाष्यकृतः॥ तत्रभगवान्सूत्रकारोपिसमाहारः
स्वरितइत्यपिसूत्रमसूत्रयत्॥ अन्यथात्रापिघञोल्युटाबाधप्रसंगात्॥ यद्वासनमासइतिभावेघञ्॥ अतएवदेशनंदेशउपदेशायत्रेति
व्युत्पत्तेः कथंचित्संभवमभिप्रेत्यबाहुलकंत्वगतिकागतिरित्यभिहितवंतोर्वाञ्चोव्याकरणविदइत्यास्तांतावत्॥ वातिगच्छत्यासोधैर्यंस्थिति
र्वाययोस्तौवासाविस्यर्थोहिपद्मौदेवकीवसुदेवौतौप्रत्यासत्तइतिवासास्सीतइतिकर्तरिक्तोऽथोसरकौयदपिदुग्धादिकमेतयोस्तिष्ठतेपीतश्चासौ
वासाश्चेतिपीतवासाइतिव्युत्पत्त्याभयानककरुणयोः॥ तथावसैववासोऽतंतः पृषोदरादित्वान्मांसप्रकृतिस्तत्रास्तइतिवासासृरुधिरंपीतंवासाअ
र्थात्पूतनायायेनसपीतवासाइतिव्युत्पत्त्याबीभत्सस्यचनिष्पत्तेरित्यलमनतिरमणीयेनप्रपंचेन॥ वायुघ्राण्यातुरसत्वित्यन्वयः॥ किंकुर्वन् लक्ष्मींहरि
प्रियामालोकयद्दृष्ट्वालुभ्यन्रज्यन्नेव॥ एतेननृसिंहावतारेसंजातक्रोधशांत्युपायगवेषकैर्देवैर्लक्ष्म्याःपुरस्थापितायांतदासक्तोभूदितिपुराणप्रसि
द्धोर्थःसूचितः॥ पुनः किंकुर्वन्नेवमग्रेपि॥ निगमंवेदमुपहसन्प्रत्यक्षस्वरूपप्रमाणांतरविसंवादिनोपिप्रामाण्यमितिप्रसभंहसन्॥ अतएवपद्म

४= आदिरिटुडवइत्यभवन्नपिसार्थेणञोप्रसंजकत्वान्नयुज्यतइत्यंततइति ४ २= वैरिविजयकृतशोभातिशयाधायकक्रोधनाध्यस्त्वप्रतीतिहेतुनावधारणोपसंदानेनात्रकविनास्पयीन
गीकारेगेरदशमुखादिविशेषस्यसमर्थनापत्तेः २=
३= नन्विदंभागवतविरुद्धमतःपुराणेति॥ तथाचसमंबलविरोधोयुगभेदात्परिहर्तव्यइतिभावः = २

र॰त॰ २

जंतून्यज्ञोपयुक्तानश्वादीन्मोचयन्नथैवेमेनिहतादितिप्रतिपादयन्॥ एताभ्यांबौद्धावतारेवेदनिंदापशुघातनिंदाचकृतेतिसूचितं॥ यदाहजयदे
वः॥ निंदसियज्ञविधेरहहश्रुतिजातंसदयहृदयदर्शितपशुघातंकेशवधृतबुद्धशरीरेत्यादि॥ क्षत्रंक्षत्रियजातीयंशोणाक्षिलोहितांक्षंयथाभव
तितथापश्यन्नवलोकयन्॥ एतेनभार्गवावतारेक्रोधावेशेनसर्वक्षत्रियानिरीक्षितादितिसूचितं॥ समितिसंग्रामेदशमुखंरावणंवीक्ष्यावलोक्य
रोमांचंपुलकंसंचन्प्रकटयन्॥ एतेनरामावतारेरणेरावणंदृष्ट्वोत्साहवत्तासूचिता॥ हैयंगवीनंह्योगोदोहोद्भवंसद्योघृतंहृत्वागृहीत्वाचकितं
व्याकुलांतःकरणंयथास्यात्तथाऽपसरन्धावन्॥ एतेनकृष्णावतारेयशोदायाःसकाशाद्भीतिःसूचिता॥ म्लेच्छैरक्तैर्यवनासृग्भिर्दिगंतानाशाभा
गान्सिंचन्नोक्षन्॥ एतेनकल्क्यवतारेकृतेनरुधिरसेकेनपरनिष्ठोबीभत्सःसूचितः॥ दंतेनदंष्ट्रयाभूमिंपृथ्वींतिलमिवतिलंमन्वानस्तुलयन्नुद्धर
न्॥ एतेनयथाकश्चित्स्वाकृतानायासेनतिलंवहत्येवंवराहावतारेसोपृथिवीमितिपरनिष्ठोविस्मयःसूचितः॥ रसस्यस्वनिष्ठत्वंपरनिष्ठत्वंचेतिनक
श्चिद्विशेषः॥ यद्यपिभग्नंकामरिपोर्धनुरित्यादिवक्ष्यमाणरसशबलोदाहरणरीत्या॥ शृंगारीगिरिजाननेसकरुणोरत्यांप्रवीरःस्मरेबीभत्सोस्थि
भिरुत्फणीचभयकृन्मेत्रयेणाद्भुतः॥ रौद्रोदक्षविमर्दनेनहसकृन्नग्नःप्रशांतश्चिरादित्थंसर्वरसाश्रयःपशुपतिर्भूयात्सतांभूतयइतिशृंगार
तिलकरीत्यावाएकत्रैवनानारसवत्ताप्रतिपादयितुंशक्यते॥ तथाप्यनन्यरसप्राधान्यमाविष्कर्तुंतत्तदवतारेषुतेतेरसादर्शिताः तथाचवाक्यभेदे
नैकैकमात्रप्रतीतौविरोधस्यापिप्रसराभावात्॥ अन्यथारसशबलास्थैरसांतरमेवप्रतीयेतवक्ष्यमाणेएकःसिंधुभुवःकरेविलुलितइत्यादाविवनतु
विवक्षितानवरसामुख्यतयावभासेरन्॥ इत्थंचैकस्यैवाप्रीतिहतेक्रुंविनानुपपद्यमानतत्तदवतारप्रतिपादनद्वाराशांतरसोपिप्रतिपादितः॥ नन्वेक
स्यैवेतिकुतोवगतमितिचेत्॥ सममभिव्याहृतक्रियासमानकालिकत्वायामनुशिष्टेनशतृप्रत्ययेनलोभादिसमानकालिकत्वंपाधात्वर्थेन्वेतितच्चैक
स्यनिखिलजगद्रक्षणरूपक्रियासांतत्यएवघटतेनान्यथेत्येवंहि॥ एतेनशत्रादेशिलड्अर्थेवर्तमानत्वान्वयापध्यातइतिक्रियांतराध्याहारोनप्र

५= अंगत्वमपिनोच्यतेतेननसंकरगंधोपि= ३= अस्याःशांतस्यविनाभावादित्याशयः

नौका

राम॰ २

१=चैत्रो गच्छन्न्पश्यतीत्यादौ तिङ्‌विषयतया गच्छति पश्यतीति मा भूदिति तद्विषये शतृशानचौ विहितौ तथा चात्र साधुत्वाय धातुसंबंधे स्यादिति क्तिन्नंतकृत औत्सर्गिके तौ ते वे
द्वेष्यः वर्तमानत्वाभावाद्विच्छिन्नत्वं ध्यानकर्मत्वे विषयत्वात्मनि बोध्यत इति व्युत्पत्तरे मानाभावात्प्रथमासमानाधिकरणे इत्यौत्सर्गिक निषेधप्रसं
गात्॥ परं तु रसस्याभिमुखत्वाद्वैमुख्यमपि भेदांतरमावेदयितुमसौ विमुख एवोपदर्शितस्तेन च विषयवैमुख्यपरिपोषात्मकतापि शांतरस
स्यकैर्थं वित्सारिता भवतीति नन्यूनता शंकाप्यवतरति॥ यत्तत्र भूमिं तिलमिव तुलयन् पादेनाक्रामन्निति प्रागुक्तवाक्यैकदेशेन वस्त्वादिना
वामनाद्यवतारादीनामपि प्रतिपादनमामनंति ध्रुवं मातीति भूमिर्मंदरस्त्वं ष्ठ नतिष्ठासयन्नित्यर्थं काव्यस्यांतरेण कूर्मस्य निगममुपहरन्निति
पाठान्तरेण च मत्स्यस्य लक्ष्मीमित्यादिनैवाजिताद्यवतारांतरस्य च प्रतिपादनस्य वक्तुं शक्यत्वात्सोपक्रेशः किमर्थमिति न विद्मः॥ नहि भगवतो
दशैवावतारा इति वक्तुं युक्तं॥ न वा प्रसिद्धिविशेषेपि तावतां परामर्शः प्रस्तुतोस्ति॥ कतिपयैतत्स्वदर्शनेन तु निरूपणीयरसभेदप्रदर्शनांगतये
वेति ध्येयं॥ प्रसिद्धावतारक्रममनादृत्य रसक्रममनुसरता ग्रंथकृतैवस्य ष्टीकृतोसावाशयः॥ यदपि भक्तप्रेमास्पदचरणस्यानिध्यातीतवास
सः स्मृतिहारानिखिलनखशिखभूषणविशिष्टभगवत्तासर्पकतया पीतवासः पदं व्याचक्षते॥ तदप्येवंविधस्यापि तच्चरणस्येदं तेनावाक्यार्थत्वे
स्थितेकैर्थं स्मारकत्वमिति भक्तिभरप्रधानास्त एनदरमुकुलितलोचनं विदांकुर्वंतु॥१॥ प्रकृतग्रंथस्य रसो वै स इति श्रुत्या नतच्छास्त्रसिद्धार्थप्रति
पादकत्वाविशेषेपि लौकिकाल्हादभूयिष्ठतया प्रतिपादनमतिसुकुमाराणां राजकुमाराणां शास्त्रव्याकुलितांतःकरणानाम प्यंतःकरणंकिं
द्पुरः सरं निरूपणीयार्थप्रतिपत्त्यै स्यादिति नवीनग्रंथारंभ इत्याह॥ भानुनारसतरंगिणीति यत इत्यन्वयः॥ रसस्य भूयस्त्वएव तरंगाकुलतया

त्सैन्त्राह्मण इत्यादेः साधुत्वापेयनेति=१ ९= असावेव नथा किमिति प्रदर्शित इति जिज्ञासया विनिगमकविधया विषयवैमुख्यस्यापिकत्वस्य स्मरणादिसर्षीः =९
४=पीतवासः पदं यदि चरणार्थकं तदा तद्गुणंतस्य दे स्मारयेद्धीनसंकेतसंबंधात्॥ चरणोद्बोधके नस्मारितमपि पदं भगवंतं स्मारयेच्चरणमेवासंबंधान्न कुतः संबंधिसं
बंधिनि मेखलादिः४

रसतरंगिण्या पदप्रतिपाद्यत्वं संभवतीत्यतस्तां विशिनष्टि॥ भूरिरसेति॥ रसस्य जलसाम्यमानंदांशावरणप्रच्छादकत्वाज्जलं यथास्त्रावरकं
भूरेरेवाद्यधानयत्रितथायमपीतिभावः॥ पुनः कीदृशी सा शास्त्रेत्यादि शास्त्रमेव कांतारं दुर्गमं वर्त्म दुरूहत्वात्तस्मिन् श्रांताया विमनस्कृता
प्रयोजकतया श्रमतुल्यदुरधिगम्यताशालिन्याः शांतिकारिणी सुखावगमहेतुः॥ २॥ अत्र ग्रंथे सहृदयानामेव रसोद्बोधादधिकार इत्याह॥
एषा बुद्धिस्था रसतरंगिणी ममास्या भानोर्वाणीकमलिनीसरोवरभूमिर्भानुप्रयुक्तविकासवत्तया कमलत्वारोपविषयपदकदंबवत्त्वात्॥
कृतधियः सहृदयास्तत्र भूमौ हंसा रसास्वादकत्वादित्यत्र विषये युक्तं प्रतीयतामित्यर्थः॥ ३॥ बलात्प्रवृत्तैः कर्कशांतःकरणैः रसस्याविलत्वम

भारत्याः शास्त्रकांतारश्रांतायाः शांतिकारिणी॥ क्रियते भानुना भूरिरसा रसतरंगिणी॥ वाणीकमलिनी भानोरेषा रसतरंगि
णी॥ हंसाः कृतधियस्तत्र युक्तमत्र प्रतीयतां॥ गिरां देवि नरंगिण्यां वारय क्रूरवारणान्॥ यद्भविष्यति लोकानामाविलो विरलो र
सः॥ हेतोः पूर्ववृत्तित्वनियमादतः पूर्वमेव तस्योपन्यासः समुचितो रसस्य हेतवो भावा यदस्तेन रसेभ्यः पूर्वं भावा एव
निरूप्यंते॥

त्वं च मा भूदिति वागधिष्ठात्रीं देवतां प्रार्थयते॥ हे गिरां देवि सरस्वति तरंगिण्यां क्रूरवारणान् क्रूराः कर्कशांतःकरणास्त एव
वारणा अधिकारविचारशून्यत्वात्तान्वारय दुर्बोधत्वापादनेन प्रथममेव निवारय॥ यद्यस्माल्लोकानां विवेकवतामपि प्रसभसमाहतदूषणगणत
याविलः सहृदयताशून्यतया स्फुटमप्रतिपत्तेर्विरलश्च रसो भविष्यति॥ गजो हि जानुमात्रजलसंतुष्टतयानत्रस्यभूरेवाकर्षणेनाविलमतल
स्पर्शजलासंस्पृष्टतया चाल्पं रसं स्वयमुपभुंक्ते ततएव प्रतिबंधादन्येपि तावन्मात्रमेवोपभुंजत इति भावः॥ ४॥ रसनिरूपणस्यैवोद्दिष्टतया भा
वनिरूपणमप्राप्तकालमित्याशंकासामान्यमुखव्याप्तिप्रदर्शनपुरःसरं तन्नियामकमाह॥ हेतोरिति॥ निरूपणस्य पूर्ववृत्तित्वनियमात्संगतेरनंतरा

व्यंजनाकृतचमत्काराविशेषेपिस्वस्वरूपप्रापणेनचमत्कारातिशायकत्वात् ५

भिधानव्याप्यतयाकार्यत्वलक्षणसंगतिशालिकार्यनिरूपणपूर्वत्वनियमादित्यर्थः॥ यद्वानिरूप्यक्रमस्यनिरूपणक्रमनियामकतयायथास्तु
तएवग्रंथःसाधुः॥ अतःकार्यनिरूपणात्॥ तस्माहेतोःसमुचितइत्यंतेनयोयद्धेतुःसतन्निरूपणात्पूर्वंनिरूप्यइतिसामान्यमर्यादयाप्रसक्ताभ
वतितेनसमुचितइत्यंतःपाठःकाल्पनिकइतिनभ्रमितव्यंभावादयोभावप्रधानाभावविभावानुभावाः॥ तेनरसहेतुत्वस्वभावाद्यन्यतमत्वव्याप्य
त्वेन॥ भावादयएवेति॥ यथाक्रममितिशेषः॥ नन्वेवंस्थायिभावविभावानुभावसात्विकभावव्यभिचारिभावनिरूपणानांक्रमोविरुद्धः॥ कार
णत्वेनसकलनिरूपणप्राप्तौव्यभिचार्यपेक्षयापिमंदरस्यस्थायिनोभ्यर्हिततयाप्रथमंनिरूपणेपिविभावाद्यपेक्षयामंदरत्वाद्व्यभिचारिनिरू
पणस्यतदनंतरंप्रसंगोविस्यादितिचेत्॥ सत्यं॥ तुल्ययुक्त्यास्थायिव्यभिचारिणोरपिकारणतयाविभावनिरूपणप्राप्तौवक्ष्यमाणरीत्या

रसानुकूलोविकारोभावोविकारोन्यथाभावः॥

स्थायिवित्तिवेद्यविभावपदप्रवृत्तिनिमित्तकस्यविभावस्यस्थायिनिरूपणंविनानिरूपयितुमशक्यत्वाद्धिभावपूर्वंस्थायीनिरूपितोनभा
वस्तुनदिदंद्वयमेवव्यभिचारिव्यंजनक्षममितिपरिशेषात्तारायविभावानंतरंनिरूपितः॥ सात्विकभावस्यद्विरूपतासूचनायपरमनुभावव्य
भिचारिणोरंतरालेनिरूपितइतिसर्वंचतुरस्रं॥ भावंलक्षयति॥ अत्ररसानुकूलोरसानुकूलज्ञानविषयोतएवविकारोज्ञायमानस्तज्ञायमान
त्वंतत्वं॥ तथाचज्ञाननिष्ठरसानुकूलतायांविषयतयावच्छेदकत्वंभावसामान्यलक्षणंपर्यवसन्नं॥ नचैवंहावेष्वतिव्याप्तिरितिवाच्यं॥ तेषामपि
भावत्वेनलक्ष्यत्वात्॥ भावत्वेनलक्षितानामपिहावत्वेनपृथङ्निरूपणंतुनेत्रानौचित्यमावहति॥ एतेनविकारोन्यथाभावइत्ययुक्तं॥ नायिकाया
लंबनविभावेषुचंदनाद्युद्दीपनविभावेषुचातिव्याप्तेरितिपरास्तं॥ यथोक्तविकारत्वस्यतेष्वपिसंभवात्॥ नचांतरभावेष्वव्याप्तिस्तेषांस्वरूपतएवानु

१= स्वसमानाधिकरणलौकिकरसानुकूलत्वात्तेनतस्यतोक्ता

भावतयापराभिमतमित्यर्थः सुमो जमेवादिपदमत आह=८

भवतीत्याशंक ते=३

३= एतस्यापि तयोरंगाकारे=३ ५= स्वसाध्य भोग हेतत्व इव दात्मत्वं=५ ६= इंद्रः सहस्रनयन इतिवदिष्टा पत्तावान्=६ ३= विकारत्वस्यैकस्याभावादोभयलक्षणत्वसं

कृत त्वादितिवाच्यं॥ ज्ञायमानत्वमित्यत्र ज्ञानस्य साक्षिवृत्तिसाधारणस्य विवक्षितत्वादितिकेचित्॥ तन्न॥ सर्वत्र भावपदव्यवहाराभावात्॥ नच विभावानुभाव इति भावपदव्यवहारस्तयोरपीतिवाच्यं॥ तत्र भावपदप्रवृत्तिनिमित्तांतरस्य विशेषेण भावयंति नयानुभावयंतीति व्युत्पत्त्यं गीकर्तृभिः सर्वैरंगीकृतत्वादन्यथा व्यभिचारिभाव इतिवद्विभावभाव इति तथानुभावभाव इति च कदाचित्प्रयुंजीरन्॥ नचानुगमाद्यं स्मा लिकभावेषु शारीरेष्वपि तुल्योनुयोग इतिवाच्यं॥ विकारपदेन प्राणिप्रयत्नानोपाधिक प्राणिसत्ताकत्वं गापते यदाह विकारोन्यथाभाव इति॥ अन्यथेत्यस्य यत्नं विनेत्यर्थाद्भाव इत्यस्य सत्ताश्रय इत्यर्थात्॥ प्राणित्वं च शारीरावच्छिन्नात्मत्वं शरीरत्वं च चेष्टाश्रयत्वं चेष्टात्वं च जातिविशेष इति नानुगम इति॥ तदेतद्ग्रंथकृदेवाग्रे स्फुटयिष्यति॥ तच्च तेषामप्यविशिष्टमेवेत्याशयात्॥ भावादपद इत्यभ्यस्तपाठाद्भावास्तद्भिन्नाश्चरसहेतवो निरूप्यत इत्युक्तिवदतो ग्रंथकर्तुः सर्वसाधारणभावत्वस्यानभिप्रेतत्वाच्च॥ किंचरतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथांजित इति सूत्रे रतिपदस्य स्थायिभावमात्रोपलक्षकत्ववद्व्यभिचारिपदस्यानेकरसानुगुण्यसाधर्म्येण शारीरमात्रोपलक्षकत्वं लक्षणानुरोधाद्युक्तं नत्वन्येषामपि ग्रंथकृदनभिप्रेतस्वकपोलकल्पितलक्षणाक्रांतानां सर्वेषां॥ अञ्जित इति तु योग्यतावशाद्रसांतरे समन्वेति न शारीरेपि पयसा सिंचतीत्यादौ सेक इव द्रवद्रव्येन करकायामिति॥ तथा चांजितस्यैवांतरस्य भावपदव्यवहार्यत्वेपि बाह्यस्यातथाभूतस्यापि तथात्वं तेनाभिमतमिति किमति दूरं गत्वा॥ विकार

१= नन्वंजितोव्यभिचारीत्यत्रांतरबोधोपपादनेपि सविशेषणस्येतरान्वयितावच्छेद { ३भावव्यवहारविवादविषयायेन्ये तेषां सर्वेषामिति योजनीयम्=३

कं न निर्विशेषितमिति महावाक्यार्थबोधानुपपत्तिदुर्वारैवेति शंक्यामुपलक्षकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य न सविशेषणत्वं किंतु सविशेषितस्यैवोपलक्षकत्वं यथा क्षित्यंकुरादिकं सकर्तृकमित्यत्र क्षितिपदसमभिव्याहृतांकुरपदस्य जन्यमात्रोपलक्षकनेत्यभिप्रेसाह तथा यतित्वस्यतावच्छेदकं चानंजितांतरव्यभिचारिभिन्नत्वमेवानुगतं वाच्यमित्या

५=वस्तुनो वानेकरसानुकूलत्वंविव

३=ननेनावतानेकरसानुकूलत्वंविवक्षितं तथा च स्थायिन्यव्याप्तिरित्याशंक्याह=३ २=ज्ञानांतराद्वारकत्वे सत्यनुकूलत्वमात्रं=२ क्षितमितिवक्तुं भूमिकामाह=५

त्वं यत्नादावपीति निरासानुकूलत्वमुपात्तं॥ यत्तु रसकाव्येति प्रसंगवारणाय ज्ञानांतराद्वारकत्वं चर्वणागतानुकूलत्वे विशेषणमिति॥ तन्न॥ स्वरभंगा न्यशब्दसामान्यस्यैव प्राणिप्रयत्नसाध्यत्वाद्विकारपदेनैवांगाकृष्ट्यादीनामिव वारणात्॥ तावन्मात्रं च विभावादावपीति विकारत्वं विवक्षितं॥ मोट्टायितादावांतरद्वाराणां तु शृंगार एवानुकूलत्वं न रसांतर इति न तत्रातिव्याप्तिः स्थायिनामपि रसांतरे व्यभिचारितयानुकूलतास्त्येवेति नात्राप्यव्याप्तिरिति सर्वं सुस्थं एतेन रसानुकूलचर्वणाविषयविकारस्य भावत्वे॥ कालागरुद्रवं सा हालाहलवद्विजानती नितरां अपि नीलोत्पलमालां बाला व्यालावलिं किल मनुते इत्यादौ विप्रलंभानुभावभूतप्रकृतभ्रमेतिव्याप्तिरिति ब्रुवंतो नव्याः समाहिताः॥ यत्तु रसद्वयानुकूलज्ञान

विकारश्च द्विविध आंतरश्शारीरश्चांतरोपि द्विविधः स्थायी भावो व्यभिचारीभावश्च॥ शारीरास्तु सात्विकभावादयः॥

विषयेनुभावभूतज्ञाने तथाप्यतिव्याप्तिः॥ यथा मम॥ शिबिरप्रविष्टमात्रं परोक्षमपि चापरोक्षमिव हित्वा॥ स्वीया अपि परकीयाः पश्यंति वनेपि पत्तनेप्यबलाद्रूत्यत्रविप्रलंभभयानकयोरनुकूलेरा ज्ञाध्यामद्रति॥ तन्न॥ चर्वणायां व्याप्यवगाह्यांतरविषयकान्यत्वस्य विशेषणात्॥ न च ज्ञानं तथाभूतं यत्नादिवांतरमिति नैकाप्यतिप्रसंगः॥ न चाप्रतियोगिकोटौ व्याप्यनवगाहित्वविशेषणाच्च व्याप्यनवगाहि चर्वणाविषयमत्यादावव्याप्तिः॥ रसो वै स इति श्रुत्या खंडानंदस्वरूपतया प्रतिपिपादयिषितस्यापि रसस्यानुकूलता रसनिरूपणावसरे वक्ष्यते॥ आंतरभावादीनामन्यतमत्वस्य तावगतिप्रसक्तान्यजातीयातिप्रसंगशंकामपाचिकीर्षुर्लक्ष्यताप्रतिपन्नुपयुक्तविभागमाह॥ सात्विकभावादय इत्यादिपदं तुगणितानंतर्गतं भाषा॰ परिगणनाभिप्रायं॥ आंतरशारीरनिष्ठैकधर्ममसंभावयतां मनोविकारमात्रस्य लक्ष्यत्वं वदतां केषांचिल्लक्षणमाह॥

६=शृंगारवीरप्रकृतिकपुरुषभेदेनान्यवस्थितेरसद्वयानुकूलत्वं चर्वणायां व्यवस्थितायामवस्थामिनद्रवबाध्य=६ ४=नयाचानेकरसानुकूलत्वंनोपादेयमितिभावः ४

६=सेतरत्वस्यारोपत्वागमकत्वात=६   १=लक्षणत्वस्यतावच्छेदकयोरैक्ये सति विरहात् तस्यापि लक्षणतावच्छेदक

१=आमाडेओ श्वेतिसत्रे पररूपविधिविषयत्वंसरेस्तिन्नवेतिसंदेहे निषधपरेन चमसरोरूपमित्सुवितेन चमसरोरूपवानितिमहाभाष्योक्तेः=१   त्वसंभवतीत्यत आह=१

तुल्यवदिति स्वार्थे मतुप्प्रयोगविधमहाभाष्यप्रयोगात्॥ तदहेमिति लसोपयुज्यतेवतिः॥ तथा चानेतो भावपदवाच्यत्वस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वे
भयसाधारण्याल्लक्षणस्य विकारपदेन चित्तकायविकाराणामपि प्रागुक्तयुक्त्यानुगमो युक्त इति भावः॥ सजातीयैरतिरस्कृतमूर्तिमान्॥
आत्मभावेन यत्सन्त्यान्सस्थायी लवणाकर इति प्राचीनवाक्यमेकैकभागमात्रस्यैव लक्षणत्वसंभवे तदितरभागवैयर्थ्यापत्या लक्षणद्वयतात्प
र्यकमितिवक्तुं तदनुवदति॥ यथाश्रुते तु यथोक्तकामिनीजिज्ञासाघटितसामग्रीसंपन्नग्रहविषयकामिन्याघतिव्याप्तिवारकतया सत्त्वं तस्य
व्यभिचारिवारकतया कस्यचिदभिप्रेतस्य विशेष्यस्याप्यर्थवत्त्वमिति बोध्यं॥ इतरे तिसरूपकीर्तनं भावस्येत्येवविवक्षितं॥ आत्मभावलोपना

यविजातीय४

पत्तुमनोविकारो भावस्ततश्च देहविकारे स्वेदादौ भावपदप्रयोगो गौण इति॥ तन्न॥ तुल्यवदुभयत्रापि भावपदप्रयोगेण विनिगंतु
मशक्यत्वात्॥ लक्षणानुरोधेन त्वस्याव्यवस्थितेः॥ इतरभावस्यात्मभावलोपनायकत्वे सति सजातीयविजातीयभावानभिभाव्यः
प्रथमः॥

सहृदय५

पकत्वे सतीति॥ आत्मभावत्वस्य स्वस्वरूपत्वस्य लोपनायकः प्रापको वभासक इति यावत्त्वे सतीत्यर्थः॥ सजातीयेत्यादि॥ स
जातीयारतेरस्यादयो विजातीयारते निर्वेदादयः॥ तदनभिभाव्यत्वं च तदसाधारणरूपेण तद्ज्ञानप्रतिबंधकसामग्रीसंपन्नचर्वणाकत्वं॥ भ
त्ररूपकमात्रेणानभिभाव्यत्वस्यावगतिविशेषोपादानेनत्वात्मभावलोपनायकत्वस्येति द्योतयितुं नरमनिर्दिष्टस्य विशेषणत्वमेवेति वा स्वविशेष
णत्वेनोल्लेखः॥ अत्रेदं बोध्यं॥ समुचितललितसंनिवेशचारुणा   यथा मदीयेन॥ दयितं हृदयेन संस्मरंती समयेनाप्रतदर्मिकापि वंती॥ मुहुर
न्हितदस्राण्यपाठीन्निशिवालातनुगौरवं वहंतीत्यादिना काव्येन समर्थिताः पदार्थाः सहृदयहृदयं प्रविष्टाः संतः सहृदयतां सहकृतेन तदीयभाव

१=मुद्रिकाक्षरवाचनं स्वापिनः कार्यव्यभिचारिणि विनाकथमित्युत्थिताकांक्षयानात्र समाप्तपुनरात्तत्वं=१ २=क्रियापटितवाक्यार्थत्वात्सर्ववाक्यक्रियायांःम व्यतरसुक्तत्वात=२

नारूपव्यापारेणस्वस्वासाधारणरूपविनिर्मोकेणस्फुरंतितथासत्येवतेशास्त्रीयविभावानुभावव्यभिचारिभावशब्देनव्यपदिश्यंतेतैरेतैर्दुष्यं
तादिभिरालंबनकारणैःसादरनद्‌र्मिकावलोकनादिभिरुद्दीपनकारणैर्मुद्रिकाक्षरवाचनादिभिःकार्यैस्तनुमोरवव्यक्तौत्सुक्यादिभिःसह
कारिभिश्चसंभूयकंश्चित्प्रमातृगतःपुनरलौकिकोव्यापारःसमुत्पाद्यतेतेनचाखंडानंदावरकमज्ञानमपसार्यतेपस्तेनचात्मचैतन्यावरणपरि
मितप्रमातृत्वंयस्याकस्वस्मिन्समारोपितमासीत्तद्भागेवासत्कल्पंभवति॥एवंस्थितेस्वप्रकाशेननिजस्वरूपानंदेनसहप्रमात्राप्ररूषेणर
त्यादिःस्थायीगोचरीक्रियतेतथाचतादृशभग्नावरणचिद्विशिष्टोरत्यादिरसइत्युच्यते॥नचात्मचैतन्यस्यस्वप्रकाशतयास्वविषयत्वेपिरत्या
दिविषयत्वेमानाभावइतिवाच्यं॥अंतःकरणधर्माणांसाक्षिभास्यत्वस्यसर्वैरेवाभ्युपगमात्॥तथापिविभावादीनांभानंदुर्लभमेवेतिचेत्॥स्व

इतरानभिभाव्योमनोविकारः ॥

प्नतुरगादीनामिवतेषामपिसाक्षिभास्यत्वमविरुद्धमेवेतिसिद्धांतात्॥तथाचाहुः॥व्यक्तःसतैर्विभावाद्यैःस्थायीभावोरसःस्मृतइति॥व्य
क्तोव्यक्तिविषयीकृतः॥व्यक्तिश्चभग्नावरणाचिदेवायथाहिशरावादिनापिहितोदीपस्तन्निवृत्तौसत्यांसंनिहितान्नृपादिपुरस्कृतान्पदार्था
न्प्रकाशयतिस्वयंचप्रकाशते॥तथैवात्मचैतन्यंविभावादिसंवलितान्रत्यादीन्प्रकाशयतिस्वयंचप्रकाशते॥तत्रायंविशेषः॥यथापानकपा
नेविभिन्नजातीयारसानपृथक्पृथगवभासंते॥एवंविभावादयोनरत्यादिव्यतिरेकेणकिंतुरत्यादिरूपेणैवेतितदभिप्रायकस्त्वायमारंभः॥तत्रप्र
कृतलक्षणवाक्यस्यलक्षणद्वयतात्पर्यकत्वेपिविशेष्यदलेसाजात्यादिघटनायामयत्नतयातामपहायतद्दलंप्रथमंपरिष्करोति॥वैश्वानरस्यशुक्लासा
धारणशुक्लत्वादिनाशुक्लरूपग्रहेप्रतिबंधिकासामग्रीपृथिवीलौहित्यग्राहिकासामग्रीतत्संपन्नग्रहविषयेपृथिवीरूपेतिप्रसंगवारणायमनो

विशिष्टलक्षणनिर्भराभावाद्दारंभइत्युक्तं = ३

३=विभावनावच्छेदकादीनां क्वचिदप्रतिपादनात्तदभावः=३ १=एतेन कामिन्यनिव्याप्तिवारकं सत्यंतमिति व्याचक्षाणाः परास्ता वेदितव्या इति सूचितं=१

६

विकार इति चर्वणाप्रापकं॥ स्थायिभावेतरभावानभिधाव्यत्वमात्माग्रपग्रस्तं सेतरानभिभाव्यत्वं च नानुगतमतः सत्यंतं परिष्करोति॥ सकलेषु मनोवि कारेषु प्रधानमित्यर्थः॥ प्राधान्यं च स्वात्मकतयेतरेषां ज्ञापनमेव तच्चांतरभावविशेष्यकारोपप्रकारत्वं॥ मनोविकारो वेति॥ तथा चांतरभावविशे ष्यकारोपप्रकारत्वे सति विभावानुभावव्यभिचारिभावान्यतमाभाववसहितोऽन्यतमसंपन्नचर्वणाकत्वं स्थायिभावसामान्यलक्षणं पर्यवसन्नं॥ स्था यीभाव इति॥ इदं च प्रथमदलस्य विवरणं॥ अत एव लक्षणद्वये व्याकांक्षाव शालक्ष्यस्य निर्देश्यत्वेपि परिष्कारपर्याप्तनयोर्विवरणं विज्ञायमा णभावं परस्परं ज्ञानपि तु निर्ज्ञापमाण विशिष्टलक्षणवाक्यघटकसकलस्य निर्देशाविवरणतामाविष्कर्तुं दलद्वयविवरणविकल्पोत्तरमस्य सं कल्प इत्युदारः कल्पः॥ अन्यथा प्रथमपदावृत्त्यैव सामंजस्यादस्योपादानमनुपंगश्चानभिज्ञकर्त्वेव स्यादिति॥ तत्र सत्यंतप्रयोजनमाह॥ तथा

नौका

सकलं प्रधानो मनोविकारो वा स्थायीभावः॥ न च व्यभिचारिणि सात्विकभावे वाव्यभिचारः॥ तस्येतरभावस्वात्मभावत्वोपनायक त्वाभावात्॥

न च व्यवहारोपयिकेत्र लक्षणे मनोविकार इत्यनेन यथोक्तचर्वणाऽविषय बाह्याभ्यंतरसामान्य वारणसमर्थं तथाविधच र्वणाकत्वमात्रोक्तौ सात्विकभावेऽतिव्याप्तिः॥ आंतरभावनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताश्रयांतरभावत्वमात्रोक्तौ तु व्यभिचारिभावेष्वति व्याप्तिरिति विशिष्यविशेष्यताप्रकारताघटितं सत्यंतमुपात्तमिति भावः॥ भावविशेष्यकारोपप्रकारे घटेतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यं॥ तत्रापि रसेष्वतिव्याप्तिवारणाय सहितांतमन्यतमविशेषणं॥ चर्वणायामन्यतमसंपन्नत्वानुपादानेपि घटेतिव्याप्तिताद्वस्थ्यमिति तदुपादानं॥ त थान शेषवैयर्थ्याल्लक्षणद्वयमित्याशयः॥ व्यंग्यांतरन्यायेन व्यभिचारिचर्वणाया अप्यभ्युपगतेः॥ केचित्तु व्यभिचारिणामपि रसन्यायेन चर्व्यमा

रामः

७=न च सात्विकभावानां मनोविकारः व्यवहारोपयिकेत्र लक्षणे तत्साधारणोक्तमनोविकारत्वस्यैव विवक्षितत्वात् परंतु यथाश्रुतेनापि सात्विकभाववारणमित्यर्थध्वननायैव चरमं तस्य निर्देश इत्याह तथा चेतीति=७

४=प्राधान्ये विशिष्यविशेष्यतादिघटनाप्रयोजनं दर्शयति अंतरेति=४

नानाविशेषणक विभावव्यक्तेः ६ ६: तथाचतत्रव्यवहारप्रसंगात्लोकस्यतथात्वमितिः ६ ५: व्यावर्तकस्यैवव्यवहारोपयिकत्वमस्तित्याशय: ५

णतयाविभावविशेष्यकारोपप्रकारत्वंव्यभिचारिविभावोपिकश्चनभावःसंभवत्येव यथामोहस्यभयमसूयायाःक्रोधः॥नन्वेवंरसभावका
व्यसंपन्नचर्वणयोःकोविशेषइतिचेत्सहितयोर्विभावादीनांतथात्वभासानवभासाभ्यामेवविशेषंब्रूमःकिंतुसंतन्यमानत्वविद्युदुद्योतप्रा
यत्वाभ्यामितिगृहाणेतिवदंति॥तन्मतेव्यभिचारिभावेतिव्याप्तिवारणायसंतन्यमानत्वमारोपेदेयमित्याविष्कुर्वन्स्यायिपदप्रवृत्तिनिमि
त्तंदर्शयति॥आप्रबंधमितियावत्॥नचचित्तवृत्तिरूपाणामर्माषामाशुविनाशित्वात्कथंस्थायित्वमितिवाच्यं॥मुहुरभिव्यक्तेरेवस्थायित्व
प्रतिपत्तेः॥तथाचतावतैवव्यभिचारिवारणात्कृतरदलांतरारंभोःनतिप्रयोजनइतिभावः॥रत्याद्यन्यतमत्वंस्थायित्वमितितुनयुक्तं॥रत्या
दीनांमध्येएकस्मिन्प्ररूढेन्यस्याप्ररूढस्यव्यभिचारित्वोपगमात्॥यथाममा॥विच्छिन्नबाहुपतितंपुरस्तात्समन्यभूरिश्रवसंसमीक्ष्य॥प्रेम्णा

चरमक्षमयपर्यंतस्थायित्वाद्स्यस्थायित्वव्यपदेशः॥सचाष्टधा॥तत्रभरतः॥रतिर्हासश्चशोकश्चक्रोधोत्साहौभयंतथा॥जुगु
प्साविस्मयश्चेतिस्थायिभावाःप्रकीर्तिताः॥तत्रेष्टवस्तुसमीहाजनितामनोविकृतिरपरिपूर्णारतिः॥ समालिंगितबाहुखंडंनिर्मुक्तकं

ठंविलापबालेत्यादौप्रेमशब्दमात्रागतारतिःकरुणव्यभिचारिणी॥यदाप्रधानपरिपोषार्थंसोपिप्ररूढःक्रियतेतदारसवदलंकारएव॥यथा॥
अयंसरशनोत्कर्षीपीनस्तनविमर्दनः॥नाभ्यूरुजघनस्पर्शीनीवीविस्रंसनःकरइत्यादौभुजखंडावलोकनोद्दीपितप्रत्यभिज्ञादिसंचारितगम्य
रोदनाद्यनुभाविनरतिरूपःशृंगारःकरुणपोषार्थंप्ररूढःकृतोलंकारएवनतुभावइतिकृतंपरदूषणोद्भावनेन॥तंविभजते॥विभागविषयेभ
रतोप्याहेत्यर्थः॥एवमग्रेपि॥यद्यपिशांतरसस्थायिभावोनिर्वेदोप्यत्रैवगणयितुमुचितस्तथापिस्वतंत्रेच्छत्वाद्व्यभिचारिष्वेवगणितइत्याह॥प्रकी
र्तिताइति॥तथाचनिदर्शनस्यनिदर्शनांतरेपूर्वकत्वप्रतिपादनेनयथास्थितमेवज्यायइतिमुचितंभक्त्यादयस्तुभावाएवनरसाःमुनिवचोगौरवादित्या

तत्रतेषुमध्ये॥ दृष्टसाधनवस्त्वालंबनायासमीहातज्जन्यामनोविकृतिर्मनोविवर्तइत्यर्थः॥ सचापेक्षात्मकंज्ञानंतज्जन्यःसंस्कारोवेत्यन्यदेतत्
॥एवमग्रेपि॥ यत्विष्टवस्तुसुखमित्याचक्षते॥ तद्वस्तुपदानर्थक्यादुपेक्षणीयं॥ किंचसुखसमीहाजनितमनोविकृतेःसुखाकारतयानरत्या
त्मकत्वंतथासतिशृंगारेरतिस्थायित्वानापत्तेः॥ सुखानवभासेपिविप्रलंभशृंगारेस्त्रीपुंसयोरेवसमीहाविषयत्वात्॥ सांनिध्येसुखेकांतवत
रंतांनवारयामः॥ प्रतिपंतिवानुभवरसिकाः॥ सखिसंचरतुयथेष्टमपिवामोवादक्षिणोवास्तु॥ श्वासइवप्रेयान्मांगतागतैरेवजीवयति॥ अत्र
तदीययथेष्टसंचाराशंसयासुखानुद्देश्यत्वमभिधायश्वासइवेत्यादिनापरमप्रेमास्पदताप्रेयस्यभिहिता॥ फलेच्छाधीनोपायेच्छातिरिक्तमनो
विकृत्यनंगीकारेतुसमीहांतेनेवोक्तरीत्याविवक्षितार्थलाभशेषवैयर्थ्यमित्यलमाग्रहेण॥ अपरिपूर्णेति॥ रसभावानापन्नेत्यर्थः॥ तथाचस्त्री

साचक्वचिद्दर्शनेनक्वचिच्छ्रवणेनक्वचित्स्मरणेन॥ यथा॥ चक्षुर्यस्यकृषीवलोनिगदितंपीयूषपाथोधरोभूसंज्ञापरिचारि
कासमजनिस्फीतंस्मितंदोहदं॥ संतापंतरुणार्ककर्कशरुचिंनिश्वासवाताहतिंकस्मादेषसहिष्यतेसखिसचप्रेमद्रुमःकोमलः॥

पुंसयोरन्योन्यालंबनःप्रेमाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषोरतिरितिफलितं॥ अत्रसर्वेषुस्थायिभावलक्षणेषुपुष्टत्वार्थविशेषणाद्रसेष्वनातिव्याप्तिरिति
बोध्यं॥ स्थायिस्वरूपनिष्पत्त्युपायदिशंदर्शयति॥ नचस्वजनकानुभवेनस्मरणगतार्थमितिवाच्यं॥ तदानींवासनाविशेषाभावेनतदनिष्प
त्तेरित्यग्रेव्यक्तीभविष्यति॥ हेसखिसएषोत्यंतोपादेयत्वेनानुभूयमानोतएवकोमलःसंभाव्यमानबहुविघ्नःप्रेमद्रुमःप्रेमैवद्रुमःक्रमवर्द्धिष्णु
त्वात्तरुणार्ककर्कशरुचिंमध्यान्हजृंभमाणचंडांशुचंडंसंतापंपंचेषुज्वरंनिश्वासवाताहतिंचकस्मात्कस्यबलात्सहिष्यतेसोढुंशक्नुयात्स
कीयस्यचक्षुःकृषीवलोमनोभूस्ताकर्षकत्वान्निगदितंवाक्पीयूषपाथोधरःप्रेमवर्धकलयाऋजुतारूपामृतपरिपूर्णत्वाद्भूसंज्ञापरिचारिवारि

काद्तरापरिच्छेद्यतयागोपकत्वादंतर्भावप्रकाशकतयास्फीतंरव्यानिकरंस्मितंदोहदमकालेपिस्वेच्छाविहाररूपफलसंपादकत्वादि
तिभावः॥ यत्तुपुनरागमनमंथरंप्रियंप्रतिसखींप्रेषयितुकामायानायिकायावचनमिदंनोदाहरणंसंगच्छतेयतःकस्मात्सदगम्यचिंता
दिभिःसंचारितोनिःश्वासाद्यनुभावितोनायिकागतोविप्रलंभशृंगारएवप्रतीतिपथमवतरतिनस्थायिभावमात्रं॥ नचतथापिविभावानु
भावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरितिसूत्रेमिलितानांव्यंजकत्वोक्त्यानात्ररसप्रतीतिरालंबनस्यनायकस्यानुपादानादितिवाच्यं॥ तस्या
क्षेपादेवलाभात्॥ नचचिंताश्वासादेर्विप्रलंभकरुणभयानकसाधारण्येनैकतरालंबनाक्षेपानियमइतिवाच्यं॥ चक्षुर्यस्यकुपीवलइत्यादि
नानायिकाकृतस्मादरावलोकनाकृष्टमनःप्ररूढप्रेमद्रुमादिप्रतिपत्त्यासहकारिण्यानायकस्यैवाक्षेपादन्यत्रहास्याभिव्यंजकस्मितस्यात्य
तंप्रतिकूलत्वात्॥ आक्षेपादपिरसप्रतीतिरालंकारिकधुर्यैर्मम्मटभट्टैः॥ वियद्दलिमलिनांबुगर्भमेघंमधुकरकोकिलकूजितैर्दि
शांश्रीः॥ धरणिरभिनवांकुरांकटंकाप्रणतिपरेदयितेप्रसीदमुग्धेइत्यादावालंबनोद्दीपनरूपविभावमात्रस्य॥ तथा॥ परिमृदितमृ
णालीम्लानमंगंप्रवृत्तिःकथमपिपरिवारप्रार्थनाभिःक्रियासु॥ कलयतिचहिमांशोर्निष्कलंकस्यलक्ष्मीमभिनवकरिदंतच्छेदपांडुःक
पोलइत्यादावंगमालिन्याद्यनुभावमात्रस्य॥ तथा॥ दूरादुत्सुकमागतेविलुलितंसंभाषिणिस्फारितंसंश्लिष्यत्यरुणंगृहीतवसनेकिंचां
चितभ्रूलतं॥ मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरेबाष्पांबुपूर्णेक्षणंचक्षुर्जातमहोप्रपंचचतुरंजातागसिप्रेयसीत्यादावुत्सुकादिविशेषणव्य
ग्यानामौत्सुक्यलज्जाहर्षकोपासूयाप्रसादानांव्यभिचारिभावमात्राणामुपादानेप्यभ्यधायिकिंपुनर्द्वयोरुपादानेसतीति॥ तन्न॥ प्रकृ
तेकोमलपदेनानौचित्यप्रतिभानपुरःसरमुद्देश्यतयानायकरतिमात्रतात्पर्यनिर्णायकेनाप्याक्षेपमूलसंतापासह्यत्वरूपविधेयता
समर्थनयानुपपत्तिशैथिल्यप्रतिपादकेनझटित्याक्षेपासंभवात्तदेतदभिप्रेत्याह॥ कोमलपदादिति॥ अप्रकर्षद्योतकादित्यादिः ॥

१. नायिकानिष्ठप्रकृष्टरत्यादेर्व्यक्तिर्हि निरुक्तसामग्रीसमाजाधीना भवति॥ असाधारण्यात्साधारणस्य सा तु साधारणे नैव संभवतीति न तथेति नो.का.
भावः॥ एवमग्रेऽपि न च कोमलपदाभावेऽपि प्रेम्णः स्वशब्दोपात्तत्वादुमनारम्यदोषेण रसत्वाभावे स्थाय्युदाहरणं संगच्छत एवेति वाच्यं॥ स
त्रेत्रयाणामेवोपादानेन दोषस्य रसत्वविरोधमानाभावादित्याशयात्॥ तस्माद्यत्रासाधारणोक्तान्यतरानुपादानेऽप्येतादृशोक्तान्यतरास्ते प
बाधकमप्युपन्यस्तमस्ति तदेव स्थायिभावोदाहरणमिति मंतव्यं॥ हासं लक्षयति॥ कुतूहलोद्देश्यकं यद्वचनादिवैसादृश्यमित्यर्थः॥ कुतू
हलेति विशेषणमारत्तिं स्पष्टयति॥ न च कुतूहलोद्देश्यकादपि वचनवैसादृश्यात्कदाचिद्भयक्रोधयोः संभवात्तत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारैवे॥ कुतूहल

कोमलपदादपूर्णता॥ कुतूहलकृतवचनवेषवैसादृश्यकृतो मनोविकारः परिमितो हासः॥ वचनभेदवेषभेदकृते भयक्रो =
धयोर्नातिव्याप्तिस्तत्र कुतूहलकृतत्वाभावात्॥ यथा तातचरणानां॥ आगच्छन्नगरोपकंठमिलितैरावेष्टितो बालकैः श्रुत्वाते
परिचारिकाभिरचिरं सोल्लासमावेदितः॥ साकूतं सकुतूहलं बलिवधूवृंदे पुरोदापयत्यन्नं किंचिदुदंचितस्मितलवः पायात्स वो वामनः

फलोपहितत्वविवक्षयातिव्याप्त्युद्धारेऽपि कुतूहलपदार्थस्य हासस्यैव स्वलक्षणे निवेशादात्माश्रयो दुर्वार एव॥ मुखविकासाद्यनुभावजनकस्य वै
सादृश्यस्यान्यसाधारण्येऽतिप्रसंगोऽसाधारण्येऽप्रसंगो दलांतरवैयर्थ्यं च॥ अन्यसामग्र्या अन्यानुपधायकतयान्यत्वं तत्प्रसंगवारकजातिवि
शेषपरिचयायैव दलांतरमित्यपि न युक्तं ॥ कापीपरिच्छेदे सामग्रीपरिच्छेदासंभवादिति वाच्यं॥ यतो विकासाख्यचित्तवृत्तिविशेष
निरुक्तविशेषणतात्पर्येण वचनविकारदर्शनजन्मा विकासो हास इति फलितं॥ इत्थं च हर्षातिव्याप्तिशंकावारणायैव दलांतरमित्येषादिगुत्तरत्रा रा.म.
प्यनुसंधेया॥ अन्यदीयोदाहरणोपन्यासेऽस्मत्पद्येनेत्यादिग्रंथशेषाविरोधमुपपादयति॥ नगरोपकंठमिलिते ग्राममसीमनि समुदिते बालकैः ८

शिशुभिःकौतुकदिदृक्षयावेष्टितोबलयितआगच्छन्नचिरंदर्शनसमकालमेवपरिचारिकाभिःकिंकरीभिःशुद्धांतेसरलोतःकरणांतःपुरस्थब
लिवधूवृंदविषयेसोल्लासंसहर्षमावेदितःकथितस्तयाबलिवधूवृंदेसाकूतंतदीयोदंतपरीक्षागर्भंसकुतूहलंतदाकृतिसमवलोकनजनि
तकौतुकपुरःसरंचयथाभवतितथापुरःप्रथममन्वंदापयतिसनिकिंचिदुदंचितस्मितलवःस्वयंबलिप्रदेयत्रैलोक्यभिक्षागृहीतवेषायवेटी
ह्वाराप्रत्तान्नमात्रेणसंभावनादीषदुल्लसितोहासानुभावभूतकिंचिदास्यस्पंदोयस्यतादृशःसवामनोवोयुष्मान्पायादित्यर्थः॥अत्रयद्यपि
वामनदर्शनजन्मानंदानायनुभाव्योहासःपरिपुष्टोदृश्यते॥किंचवामनमुखविकासेनास्मितविभावादिनाचवामनगतोपिहासःपरिपूर्णोव
कुं—शक्यस्तथापिलवपदप्रकाशितापरिपूर्णतेवप्रागुक्तयुक्त्यावामनगतहासविश्रामतानिभवत्युदाहरणसंगतिरित्याह॥एकस्यापू

लवपदाद्पूर्णता॥दृष्टविश्लेषजनितोरत्यनालिंगितःपरिमितोमनोविकारःशोकः॥नचेष्टविश्लेषजनितविप्रलंभशृंगा
रस्यकरुणरसत्वापत्तिस्तस्यरत्यालिंगितत्वात्॥नचरतिःप्रीतिस्तयाविनाशोकोपिनोत्पद्यतेतथाचासंभवइतिवाच्यं॥

र्णत्वेतात्पर्यग्राहकतालवपदेनव्यंजकांतराक्षेपमूलशैथिल्यंकृतेन्यस्याप्यपरिपूर्णत्वेनात्पर्यग्रहपूर्वकंव्यंजकांतराक्षेपमूलशैथिल्यंतेनैवा
नुमन्यतेचेत्तर्हितत्रापिननोविद्वेषइतिध्वनयितुंसामान्यतएवापरिपूर्णताकथिता॥शोकंलक्षयति॥अत्रापीष्टोपलक्षणं॥तेनतदिष्टाभा
वप्रतिपादकतन्नतन्नेत्याद्यग्रिमग्रंथोपिसंगच्छतइतिबोध्यं॥मनोविकारोवैक्लव्याख्यः॥रत्यनालिंगितइत्यस्यप्रयोजनंशंकोत्तरभावेनस्पष्टय
ति॥नहीत्यर्थः॥अत्रेष्टाविशेषणं॥तेननन्वाधसंशयस्येत्याद्यग्रिमग्रंथविरोधः॥प्रीत्यसमानविषयत्वस्यप्रीत्यप्रयोजकत्वस्यवारत्यनालिंगितपदार्थत्वे
शोच्यमानस्यापिप्रीतिविषयत्वात्तद्गोचरमनोविकृतेस्तत्रयोज्यत्वात्तत्रासंभवइत्याशंकते॥इष्टसमीहाजनितमनोविकृतेरंगत्वंरत्यनालिंगितत्व

मतएवमृतेजीवनाशादशायांतथाविधरत्यांवैक्लव्यस्यगुणीभावेननिरुक्तरत्यनालिंगितत्वाभावाद्विप्रलंभशृंगारोजीवत्यपिमृतत्वनिश्चयद
शायांनिरुक्तवैक्लव्यस्यतथाविधरत्यनालिंगितत्वात्करुणोपिनिर्वहतीत्याशयेनोत्तरयति॥अयंभावः॥तद्विषयेइच्छांप्रतितद्विषयेभावीष्ट
साधनताबुद्धिःकारणं॥नचमृतेभावीष्टसाधनताबुद्धिःसंभवतीतिकुतस्तत्रसमीहाकुतस्तरांतज्जन्यामनोविकृतिःकुतस्तमांविश्लेष
जनितमनोविकृतेरुक्तरत्यालिंगितत्वमिति॥कादंबर्यांमहाश्वेतायाइतितुचंद्रमंडलाविर्भूतमहापुरुषकृतसमाश्वासनसंभावितपुंड
रीकपुनरुज्जीवनाशाविरहसमानकालिकसंजातमहाश्वेताचित्तवैक्लव्याभिप्रायेणातएवताद्दशपुरुषकृतसमाश्वासनसमनंतरभाविनि
चंद्रापीडेनराज्ञासहमहाश्वेतायाःसंलापेविप्रलंभोनव्यैरुदाहृतइतिनान्यतराप्रामाण्यंशंक्यं॥निरुक्ताशयंप्रकटयति॥जीविताशाजी

इष्टसमीहाजनितमनोविकृतेरतेरुक्तत्वात्॥कुमारसंभवेरत्याःकादंबर्यांमहाश्वेतायारघुवंशेजस्यप्रलापेकरुणएवर
सः॥तत्रतत्रबाधनिश्चयेनेष्टवस्तुसमीहायाअभावात्॥यत्रचमृतएवजीविताशातत्रशृंगारएवरसः॥बाधसंदेहस्यग्रा
ह्यसंदेहपर्यवसिततयासमीहायाअप्रतिबंधकत्वात्॥

वनसंदेहः॥ननुजीवनसंदेहस्यमरणकोटितयामृतत्वेनावगतेभावीष्ट
साधनताग्रहाधीनसमीहाजन्यमनोविकृतिःकथंभवितुमर्हतीत्यतआह॥तथाचजीवनाशादशायांतत्रभावीष्टसाधनत्वाभावनिश्चयोनसं
भवत्येवेष्टसाधनत्वाभावसंदेहश्चेष्टसाधनत्वसंदेहात्मकएवयास्तुविशेषायदेकत्रेष्टसाधनत्वत्वेनापरत्रेष्टसाधनत्वाभावाभावत्वेनावगत
भवतीष्टसाधनतासंदेहेत्विच्छासंभवत्येवकथमन्यथायुद्धादौपुमांसःप्रवर्तंतेनिवर्तंतेचयदावाग्नेरित्यादि॥केचित्तुयथामृतत्वेननिश्चितेस
वकरुणस्तथाजीवितत्वेननिश्चितेएवविप्रलंभः॥इतरथातुतथाविधसंदेहेकरुणावांतरभेदएवकिंनोरीकृतआयुष्मतातस्मादेकतरावांतर

भेदत्वस्यविनिर्गंतुमशक्यत्वात्तत्रकरुणविप्रलंभाख्यंरसांतरमेवसमामनंति॥नन्व॥यतःशृंगारस्यापिभावभूतायारतेर्वियोगकालीनत्वाद्वि
प्रलंभशृंगारेदुर्वारः॥करुणस्यापिभावस्यरत्यनालिंगितशोकस्यासंभवाच्चकरुणोदुर्वचइतिपुनःसूक्ष्मदृशाविवेक्तव्यंसुधीभिरित्याह॥मृ
तेतत्वेननिश्चिते॥जीवतोस्तत्त्वेनज्ञातयोः॥उक्तार्थेप्राचीनसंमतिमाह॥अन्यथाजीवनाशाविरहपर्यंतप्रतिप्रत्युपयुक्तोत्तराद्वानुधावनस्या
नर्थक्यापत्तेः॥अथातिहेजीवितनाथजीवस्यय्यपीतिदैन्यमभिव्यंजयच्छोकंप्रसातीत्यभिधायोत्थितयातयारत्यापुनरपिक्षितौदृष्टिव्यांप्र
रुषाकृतिहस्तपादविवेकपुरःसरंहरकोपानलभस्मकेवलंदृशेनतुजीवनाशापीतिभावः॥यस्मविप्रलंभशृंगारेकरुणात्मकत्वव्यपदेशः

तथाचयूनोरेकतरस्मिन्मृतेप्रलापःकरुणरसोजीवतोर्विश्लिष्टयोःप्रलापःशृंगाररसः॥अतएवरसरत्नदीपिकायांकरुण
रसोदाहरणमयिजीवितनाथजीवसीत्यभिधायोत्थितयातयापुनः॥ददृशेपुरुषाकृतिक्षितौहरकोपानलभस्मकेवलं॥ननु
विप्रलंभशृंगारस्यपूर्वानुरागमानप्रवासकरुणात्मकत्वाज्जीवतोरपिविप्रलंभस्यकरुणरसत्वमापातमितिचेत्सत्यं॥तत्रक
रुणरसस्यांगत्वेनभासमानत्वात्करुणात्मकत्वव्यपदेशः॥

सोप्यंगभूतश्चित्तवैक्लव्यकृतएव॥नचैवंतुल्ययुक्त्यासंदेहस्यलेरतिपुष्ट
वैक्लव्यस्यापिवक्तुंशक्यतयायत्रजीवितनाशस्तत्रशृंगारएवेत्यवधारणासंगतिरितिवाच्यं॥रतिशोकयोरुभयोरेवप्राधान्यंवस्तुस्वभावादित्याशया
त॥यदितुतथागुणप्रधाननियमोनानुमन्यतेतर्हिवैक्लव्यपुष्टारतिर्विप्रलंभोरतिपुष्टवैक्लव्यंकरुणइतिव्यवस्थैवस्वस्योत्तिवक्तुमुपक्रमते
॥पूर्वानुरागेति॥संगमप्रागभावहेतुकेत्यर्थः॥अयमेवाभिलाषहेतुकइत्युच्यते॥मानेति॥अत्रापिपूर्ववैतिसंबध्यतेतयाचेर्ष्याप्रणयान्यतरहे
तुकेत्यर्थः॥अयमेवेर्ष्याहेतुकइत्युच्यते॥प्रवासेति॥प्रवासजानहेतुकेत्यर्थः॥अयमेवप्रवासहेतुकइत्युच्यते॥करुणात्मकत्वादिति॥

यथेर्ष्याप्रवासहेतुकौ यौ संगमपूर्वकौ विप्रलंभौ तद्व्यतिरिक्तयत्किंचिद्गुर्वादिलज्जाप्रभवः संगमपूर्वको विप्रलंभो विरहहेतुको गीयते
न तथा तथाविधविप्रलंभद्वयकारणातिरिक्तबलवत्तरकारणप्रभवः संगमपूर्वको विप्रलंभः करुणशृंगार इत्युच्यत इति करुणात्मकत्वया
व्यवहारादित्यर्थः॥ एतेषामुदाहरणानि ग्रंथकृदेवाग्रे दर्शयिष्यति॥ विरहज्वरमूर्छया वियोगसंभूतसंतापातिशयप्रयुक्तचित्तवैक्लव्ये
न पतंतीं लुठंतीं नयनेन कर्त्राश्रुजलेन करणेन सिच्यमानां रतिं विनिःश्वसंतीं समवेक्ष्य शंभोः करुणाकुड्मलिता संजातकुड्मला बभूवेत्य
र्थः॥ अत्र यद्यपि विध्वस्तकामजन्यमश्रुपातनगात्रविक्षेपाद्यनुभाव्यं रतिमनो वैक्लव्यं परिपुष्टं तथापि विध्वस्तकामप्रियाविभावितं शिवचित्त

यथा विरहज्वरमूर्छया पतंतीं नयनेनाश्रुजलेन सिच्यमानां॥ समवेक्ष्य रतिं विनिश्वसंतीं करुणाकुड्मलिता बभूव शंभोः
कुड्मलितपदादपूर्णता॥ अवज्ञादिकृतः प्रमोदप्रतिकूलः परिमितो मनोविकारः क्रोधः॥ प्रमोदप्रतिकूल इति विशेष
णाद्दशमुखदुर्वचनावमानितस्य रामस्य वीररसे नातिव्याप्तिः॥ यथा परशुरामवाक्यं॥ नाद्यारभ्य करोमि कार्मुकलताविन्य
स्तहस्तांबुजः किंचित्पाटलभासि लोचनयुगे तावन्निमेषोदयान्॥ यावत्तापककोटिपाटितरिपुस्मापालमौलिस्खलन्मल्लीमा
ल्यपतत्सरागपटलैर्नामोदिनी मेदिनी॥ वैक्लव्यमपरिपूर्णमेवेति तात्पर्यविषय इत्यवगमः कुड्मलितपदादेवेत्याह॥ अपूर्णवोक्तयुक्त्यापू
र्णत्वेव सर्वत्रनतु कृत्राप्याक्षेपेण पूर्णतापीति भावः॥ क्रोधं लक्षयति॥ मनोविकार इति प्रज्वलनात्मक इत्यर्थः॥ प्रमोदप्रतिकूल इत्यस्य व्यावर्त्यं स्पष्ट
यति॥ दशमुखदुर्वचनावमानितस्येत्येतेनावज्ञादिकृतत्वमाक्रमत्साहे पीति सूचितं॥ वीररसे नातिव्याप्तिरिति॥ तथा च वीरव्यभिचारिभावस्य क्रो
धस्य विवेकरूपप्रमोदप्रातिकूल्येपि क्रोधव्यभिचारिभावकस्य वीररसस्थायिभावउत्साहे प्रमोदप्रातिकूल्याभावान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः॥ एतच्च युद्धवीरे

स्वत्वसामानाधिकरण्यभ्रमः कर्तव्यः स्वातंत्र्याभावादित्युक्तं भवत्येवमग्रेपि। अहमद्यप्रभृत्यर्जुनापराधदिवसमारभ्यानधीकृत्यकार्मुकेत्यादि
कार्मुकमेवलतासुस्वाकर्षणत्वात्तत्रविन्यस्तोहस्तांबुजमिवसंकोचविकासव्यापृतत्वाद्येनसतथा किंचित्साटलभासीषत्स्रोहितस्य किर्मीरि
तधवलद्युतिनिलोचनंयुगेउभयोर्लोचनयोस्तावन्निमेषादयान्यस्माकं चनारंभान्नकरोम्यत्रोदयपदेनहेतुवशसंपन्नकार्यस्यानिवार्यत्वे
पिकारणविघटनप्रयत्नेनोत्पत्तिरेवयथानभवतितथाकरोमीत्यर्थः करणव्युत्पत्तिसाचिव्यात्सूच्यते। चिरकालस्याप्युन्मेषनिमेषात्तपालि
कत्वाभिमानेनवर्तमानत्वविवक्षयालट् कियत्कालमित्यपेक्षायामाह यावदिति॥ मेदिनीपृथिवीस्वायककोटीत्यादिनाणप्रविदारितशत्रु
भूतपृथ्वीपतिशिरोविकर्णमालतीमालाच्युतपुष्परेणुसमूहेरामोदिनागंधवतीत्यध्याहार्यं नतुभविष्यतीतियावत्पुरानिपातयोर्लट्

किंचित्साटलपदाद्पूर्णता॥ शौर्यदानदयान्यतमकृतः परिमितोमनोविकारउत्साहः॥ वीरस्तुयुद्धदानदयावीरभेदात्त्रिधा॥

डित्यनुशासनादन्यथाक्रियावश्यंभावप्रत्ययानापत्तेस्तावत्कालपर्यंतमित्यर्थः॥ अत्रापिराघवेपराधादिविभावितोविशिष्टप्रतिज्ञाद्यनुभावि
तः क्रोधः परिपूर्णएवतथापिकिंचित्पदंकेवलएवक्रोधेतात्पर्यग्राहयतिनतुप्रतिज्ञायकाव्यासेपेणपूर्णपीत्याह॥ नचस्वापाललेनप्रतिज्ञाय
कोनिर्दिष्टएवेतिवाच्यं॥ स्वासाधारणरूपणानिर्दिष्टत्वात्तस्यैवरसानुगुणत्वाद्व्यभिचारिणोनुपादानाच्चन्यूनतापादुर्वीरत्वाद्व्यंजनायाअन्तात्प
र्याधीनत्वादितिकृतंपल्लवितेन॥ उत्साहंलक्षयति॥ प्रतापसमृद्ध्यार्द्रतान्यतमजनितइत्यर्थः॥ एकमात्रोपादानेन्यत्राव्याप्तिरितित्रितयोपा
दानेःसंभवइत्यन्यतमोपादानं॥ मनोविकारओद्धत्यारत्यः॥ कार्यवैचित्र्यादेवकारणवैचित्र्यंगम्यतइत्याह॥ जगद्धिद्रावणोविश्वविश्रावको
रावणःपौलस्त्योनेनत्रस्यचवसुधाभिमुखोगोचरोभविष्यतीत्यतः सेनांवाहिनींसंघटयन्परामृशन्च्युतिंक्रांतिंद्विगुणयन्वर्धयंस्त्रापधनुश्चमत्का

र.त.
११

रयत्कटणत्कारयन्देवो विजिगीषूरघूणांपती रामउत्साहे त्वात्युत्साहात्पूर्वं विचारे उत्साहपूर्वत्वप्रापणायेव भविष्यतीतिलूद्युक्तायुक्तवि
चारमुग्धांतःकरणः सज्याविन्यासविधिंविनैव प्रत्यंचारोपणप्रकाररहित एव बाणासने शरक्षेपके धनुषि विशिखं पतत्रिणं न्यस्तवान्सो
जितवानित्यर्थः॥ यद्यप्यत्र ज्याविन्यासविधिं विना बाणासने विशिखविन्यासरूपं कार्यं क्रोधमूलकमोहस्यैव। तथापि रावणागमनश्रवणा
नंतरं सेनासंघटनादिरूपेणोत्साहमूलकविवेककार्येणोत्साहो गम्यमानो विचारपदादपरिपूर्ण एव गम्यत इति भवत्युदाहरणमित्याह
॥ विचारपदेनानुष्ठेयविवेककालोऽयं न तत्तनुष्ठानकाल इत्यर्थनिवेदनात्तत्पदस्यापरिपूर्णत्वतात्पर्यग्राहकता मुख्यतया निर्दिष्टा॥ वस्तुत
स्तत्पदघटितसकलविशेषणस्यैवोत्साहावश्यपूर्वभाविक्रोधपर्यवसायिनोऽपरिपूर्णत्वप्रापकत्वमिति मंतव्यं॥ नन्वत्र श्रूयमाणरावण

युद्धवीरस्योत्साहो यथा॥ सेनां संघटयन्स्तुतिं द्विगुणयँ श्चापं चमत्कारयन्नेत्रस्याभिमुखो भविष्यति जगद्विद्रावणो रावणः
इत्युत्साहविचारमूढहृदयो देवो रघूणां पतिर्ज्याविन्यासविधिं विनैव विशिखं बाणासने न्यस्तवान्॥ विचारपदादपूर्णता॥

विभावितः सेनासंघटनाद्यनुभावितः क्रोधसंचारित उत्साहः परिपूर्ण एव गम्यत इति कथं स्याप्युदाहरणतेति चेत्॥ अत्र सांप्रदायिकाः॥
सूत्रे निर्वेदादीनामेव व्यभिचारिशब्देनोपादानादत्र च तेषामन्यतमस्याप्यभावेन न्यूनता दुष्परिहरैवेति॥ यत्तु क्रोधोऽप्यत्र स्मृत इति॥ तन्न
उक्तेन मोहासाधारणकार्येण तथा बाणविन्यासादिना गम्यमानस्य तदन्यतमस्य मोहस्य जागरूकत्वात्॥ वयं तु ब्रूमः॥ अत्र श्लोके पूर्वार्धो
पात्तानि शस्त्रं तद्विशेषणानि पूर्वार्धोपात्तरावणविशेषणान्येवान्यथा चापं चमत्कारयन्नित्यनेन विनैवेत्यस्य विरोधः स्यात्॥ न चोक्तासंघ
न्नित्येव विवक्षितमिति वाच्यं॥ तथा सति खड्गमिस वक्ष्यत॥ तस्मात्परोत्साहकारणासाधारणकारणस्यानुरणनरूपटणत्कारस्यैव चापचमत्का

नौका

राम:
११

उत्तराङ्कौ पात्तानि चोत्साहेत्यादिविशेषणान्युत्तराङ्कौ पात्तरामस्वानुयंतीत्यर्थोऽपि मोदेन्वेतितद्द्वारामुख्यक्रियायांतथैवासत्ते स्वयमात्रानुभा-
वानुपादानान्न्यूनतावसेया ॥ आक्षेपोऽपि च विचारपदेनैव प्रतिबद्ध इति विचारपदादित्यपि क्लेवेति किमनुपपन्नं ॥ भृगुनंदनो भार्गवः श-
शांकमंडलं शंसुखं स्वशपतितनूकरोतिस शशः पृषोदरादित्वात् ॥ कथमन्यथामुक्तं मुक्तिं ददातीति मुकुंद इति व्युत्पत्तिः ॥ वर्णसाम्यादिति वि-
त् ॥ प्रकृतेऽपि तुल्यं ॥ शेतिनामैकदेशाद्वा ॥ इत्थं च शरीरार्थकत्वस्यापि तत्र वक्तुं शक्यत्वान्मुख्यक्रियायाः बाधोऽपि ॥ शः सुखेकथ्यते बुधैरित्ये-
कास्वरनिघंटोरिति तु ऋजुः पंथाः ॥ सदा भूमौ सिंहाद्भीतत्वात्स शशांको यस्य स शशांकस्तस्य मंडनं मंडो भूषणं चिन्हमिति यावत्तल्लास्यत्र
चंद्रमते दानार्थोऽपि लाभानुरूपेक्षायां पर्यवस्यतीति तेन भूमावाकृष्यमाणस्य यदि विविनिष्ठासुशशंपरित्यजतितत्मंडलं निष्कलंकं चंद्रबिंब

दानवीरस्योत्साहो यथा ॥ आदर्शोपशशांकमंडलमिदं हर्म्याय हेमाचलं दीपाय द्युमणिं महीमिव कथं नोऽभिस्सवे दत्तवान्
दित्सापल्लवितप्रमोदसलिलव्याकीर्णनेत्रांबुजो जानीमो भृगुनंदनस्तदखिलं न प्रायशो दृष्टवान् ॥ पल्लवितं न फलितमित्य-
पूर्णता ॥

मिति फलति ॥ केचित्तु भूमंडले चंद्राकर्षणे भूच्छायापगमान्नैर्मल्यमित्यूचुस्तदुदक्षरत्वादनवगतं सुदनादेयमेव काव्यवास-
नावासितांतःकरणानां ॥ आदर्शायमुकुरार्थाय स्वच्छत्वादनुरूपत्वाच्च हेमाचलं सुमेरुं हर्म्याय गृहार्थं समृद्धत्वाद्वैपुल्याच्च ॥ द्युमणिं सूर्यं
दीपाय प्रकाशार्थं तमोनाशकत्वाद्दीप्तिमत्त्वाच्च अभिस्सवे याचकाय महीमिव वसुधामिव कथं किमभिप्रेत्य नो दत्तवान्न प्रायच्छत् ॥ तत्रोत्प्रेक्षते
प्रायशो बहुधा दित्सेत्यादि दानेच्छया संजातपल्लवं वर्धमानं यदानंदसंबंध्यश्रु तत्संकीर्णं लोचनमेवांबुजं पयःपूरनिमग्नत्वाद्यस्य स तदखि-
लं शशांकमंडलादिकं न दृष्टवान वलोकितवानित्यर्थः ॥ स्वजनकप्रमोदस्याविषयसंपत्तिरूपफलेन फलसंपन्नाभूदित्यर्थः ॥

तथाचसकलवस्तुविषयकदित्सायाविषयसंपत्त्यपगमप्रतिपादकपल्लवितपदग्रहणमनुभावेनुभावकतावैगुण्यप्रतिपत्तिकारकंस
दपरिपूर्णतायामेवपर्यवस्यतीतिभावः॥ जनानांलोकानांदुस्तारेत्यादितुमशक्यःसंसारएवपयोधिरपरिछेद्यत्वात्तस्यपारमिवपारं
परब्रह्मोन्मज्जकत्वात्तस्यप्रापणप्रकारमुपायमालोकयतोगवेषयतःकैटभारेर्नारायणस्यवक्षस्थरःस्थलेकौस्तुभकेतवेनमहामणिव्या
जेनकृपांकुरोदयालेशःसमुत्थितःप्रादुर्बभूवकथमन्यथापरदुःखापहारकत्वकामप्रपूरकत्वादयोधर्माःकौस्तुभस्यपतेरितिभावः॥अ
त्रापिसंसारालंबनःकौस्तुभान्यकःकृपांकुरानुभावितःपरिपूर्णउत्साहोननतात्पर्यविषयस्संकुरपदप्रतिपाद्यमेवेत्याह॥इदंतुबोध्यं॥राज्यंमा
लभ्यतांकस्त्वविपदःसंतुभूयशः॥किंतुसत्यंपरित्यक्तुंकंपतेमानसंममेत्यत्रकंपतेनतुनिवर्ततइत्यपरिपूर्णःसत्यवीरोत्साहोतिविच्यते॥

दयावीरस्योत्साहस्येयथा॥दुस्तारसंसारपयोधिपारप्रकारमालोकयतोजनानां॥समुत्थितोवक्षसिकैटभारेःकृपांकुरःकौस्तु
भकैतवेन॥अंकुरोपन्यासादपूर्णता॥अपराधविकृतरविकृतसत्त्वादिजनितोपरिपूर्णोमनोविकारोभयं॥ नचदानवीरांतर्गत

धर्मवीरोत्साहएवायमितिवक्तुंयुक्तं॥दयावीरोत्साहस्यापितथात्वापत्तेः॥एवंबृहस्पतिरसौशुक्रोवाचांवादेवतास्वयं॥सभायामुपविष्टाचेत्किं
विहक्तुमुपक्रमदित्यत्रपांडित्यवीरोत्साहोप्यपरिपूर्णःकिंचित्संदादवगम्यते॥युद्धवीरोत्साहेसोंतर्भवतीतिचेत्॥निंदंतुकेचिदपरेप्रजल्पं
तुदुरुत्तरं॥अहंसमांकुरासक्तःप्रतिकर्तुंनशक्नुयामित्यादौप्रतीयमानस्समावीरोत्साहंकुत्रांतर्भावयसि॥दयावीरोत्साहइतिचेत्॥बलवीरोत्सा
हेकिंसमादध्याः॥सुरंतशेषागुहांयातुकमठःसेवतांजलं॥सर्वंजगत्संक्रोणेगरुत्मान्भर्तुमिच्छति॥नतुधरतीत्यत्रापरिपूर्णबलवीरोत्साहप्र
तिपत्तेः॥तस्मात्छृंगारवन्नानारूपाणांवीराणामप्युत्साहाअपिनानाभवंत्येव॥परंतुप्रकृतग्रंथादिगुपदर्शकइतिनन्यूनतामावहति॥भयंतस्य

हास्यातिप्रसंगनिवृत्त्यर्थे समासलुप्तपंचम्यर्थोपराधकृतत्वं फलतोऽरवसत्वे वैकल्ये विशेषणमिति तु न युक्तं॥ आघ्राद्दिदर्शनजन्यभये व्याप्तेः
किं तु हंहु एवादिपदोक्तानां॥ विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात्॥ न च विकृतरवकृतहास्यतिव्याप्तिरिति वाच्यं॥ परमानर्थविषयकत्वेन मनोवि
कारस्य विशेषणीयत्वात्॥ तथा चापराधादिजनितो वैकल्याख्यो मनोविकारो भयमिति फलितं॥ भीतभीत इवालि शायितभयाक्रांता
नु कालियः कालियनामकः सर्पस्तत्र श्रीकृष्णसमीपे मंदमंदमतिमंथरमुपसर्त्तुमनुसर्त्तुमपसर्त्तुमिति पाठे पलायितुमयतत उद्युक्तः किं
कृत्वा तार्क्ष्यपक्षपवनोपसेवितं गरुत्मत्पक्षनिर्मितवातवीजितं॥ एतच्च श्रीकृष्णापत्तत्वात्तार्क्ष्यस्य मदपायेत्वतोप्रवर्तनेपि मदपराध

यथा॥ तार्क्ष्यपक्षपवनोपसेवितं वीक्ष्य वीक्ष्य यदुनंदनं पुरः॥ भीतभीत इव तत्र कालियो मंदमंदमुपसर्त्तुमुद्यतः॥ इवोप
न्यासाद्पूर्णता॥ अहह त्वद्दर्शनस्पर्शनस्मरणजनितामनोविकृतिरपरिपूर्णा जुगुप्सा॥ यथा॥ शार्दूलशावकचटच्चटपाद्य
मानसारंगमृगवतिभृभृतिरामचंद्रः॥ वासंचकारनवभारतथा जुगुप्सां दुःखेषु दुःखमतिरवनदुःखितानां॥ प्रभवरोषस्य॥

रूपस्य मदपायकारको पायगवेषणाविलंबोपि नास्तीति तन्मतिमावेदयद्दुयं पुस्ताति यदुनंदनं यादवं वीक्ष्य वीक्ष्य परीक्षां कृत्वेत्यर्थः॥ अ
त्र श्रीकृष्णापराधविभावितं मंदोपसरणाद्यनुभावितं कालियगतं भयं केवलमेव तात्पर्यविषयं इत्यत्र इवपदमेव प्रमाणमित्याह॥ अंसयापित
त्व पूर्णत्वं बत्वविरुद्धमिव शब्देन गम्यते तेनापरिपूर्ण एव भये तात्पर्यं गम्यत इति भावः॥ जुगुप्सालक्षयति॥ विस्मय निवृत्त येहृद्येति॥ मनोवि
कृतिरिति॥ विचिकित्सास्येत्यर्थः॥ रामचंद्रः शार्दूलशावके त्यादिव्याघ्रपोतैश्चटच्चटदिति शब्दानुकूलं यथा भवति तथोन्मूल्यमानमृगविषा
णभाजि॥ यद्यपि न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधात्सारंगमृगवतीति न साधु तथापि बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर इत्यनेन न

स्यलाघवमूलकत्वप्रतिपादनाल्लाघवानादरस्य चासुब्वत इति भाष्यप्रयोगसिद्धत्वात्साधुत्वं॥ अतएवतज्जन्यजन्यस्यतज्जन्यत्वात्तद्धिशि
ष्टवैशिष्ट्यबुद्धेरप्यमुख्यविशेष्यतद्धिशिष्टबुद्धित्वाच्चैकेनैवविवक्षितार्थप्रतिपत्तिसंभवरूपलाघवमूलकंवचनंमंथरप्रवृत्तीत्यभिसंधा
यतुल्यवृत्त्यतुवंतान्मतुपंप्रयुंजतेभियुक्ताः॥ भूभृतिपर्वतेनासांस्थितिंचकारतथापितयाजुगुप्सानवभारोक्तमर्थमर्थांतरोपन्यासेनद्रढ
यतिदुःखितानांसंजातदुःखानांपुंसांदुःखेषुदुःखसाधनवस्तुषुदुःखमतिर्दुःखसाधनत्वप्रकाराधीनैवेत्यर्थः॥ अत्रपाल्यमानसारंगभृ
गादिविभाविताजुगुप्सापरिपूर्णैवंतात्पर्यविषयइतिनतथापदादवगम्यतइत्याह॥ यदिपूर्णाजुगुप्सातात्पर्यविषयःस्यात्तदातदुत्कर्षवि

नतथेतिपदादपूर्णता॥ चमत्कारदर्शनस्पर्शनस्मरणजनितोपरिपूर्णोमनोविकारोविस्मयः॥ यथा॥ युध्यंतमर्जुनंवीक्ष्य
केवादेवानविस्मिताः॥ नमेनेबहुगोविंदोदृष्टकर्णपराक्रमः॥ नमेनेबह्वितिपदादपूर्णता॥ शृंगारादौचमत्कारदर्शना
यत्रमनोविकृतिरंगतयाभासतेतत्रशृंगारएवरसः॥ ॥धितादृश्यपर्वतनिवासस्यनिबंधोविरुद्धोनतुजुगुप्सास्वरूपमेवेत
द्विरोधइतिविरोधसमाधानशिरस्केननतथेत्यनेनजुगुप्सायामपरिपूर्णत्वेनिवेदितेकुतोवशिष्टव्यंजकाक्षेपइतिभावः॥ विस्मयं
लक्षयति॥ जुगुप्सावारणायचमत्कारेति॥ मनोविकारआश्चर्यंरम्यइतिशेषः॥ अर्जुनंयुध्यंतंवीक्ष्यकेवादेवानविस्मिताःसंजातविस्म
याःअभूवन्दृष्टकर्णपराक्रमोगोविंदस्तुनबहुमेनइतिस्पष्टएवार्थः॥ अत्रतथाविधाद्भुतशौर्यवीक्षणविभावितोविस्मयःकेवलंता
त्पर्यविषयइतिनबहुमेनइत्यस्यैवविषयइतिप्रतिपादयति॥ यदिपूर्णोविस्मयःकवितात्पर्यविषयःस्यात्तर्हितदीयचर्वणाबाधकीभू
तोनिषेधोननिबद्धःस्यादितिकुतोवशिष्टव्यंजकाक्षेपइतिभावः॥ अत्रांगप्रधानभावेनोदाहरणभेदमुपलक्षणतयाप्रतिपादयति॥ शृंगारा

आदिनाहास्यादिपरिग्रहः॥ चमत्कारदर्शनादित्यप्युपलक्षणमेवनायकादीनां॥ अतोनिरंतरावलोकितनायिकायाः सकाशादधिकम
न्यद्धिधेर्ब्रह्मणश्शिल्पंक्रियानैपुण्यंकिंकीदृग्वर्ण्यतांस्तूयतांकिंत्वसावेवपरमावधिरितिपर्यवसितवाक्यार्थगतयाचमत्कारोगम्यतेतत्त
स्यावर्णनीयनायिकायांदृशोस्सुषोः श्रुतिपंकजादवतंसीकृतकमलाद्वैषम्यंविषमभावमानंदनीरमानन्दानुभावभूताश्रुप्रकटप
त्यनुमितिगोचरतांनयतितस्याअंगश्रियस्तप्तकांचनसंकाशशरीरद्युतेः स्वर्णालंकरणात्कांचनमयभूषणाद्वैधर्म्यविरुद्धधर्मपुलको
रोमांचोव्यनक्त्यनुमापयतितस्याः पादारविंदश्रियः पादारविंदविरलांगुलिदलभाक्कादाररक्ततावृतयाः श्रीस्तस्याः नूपुरपद्म
रागमहसः पादभूषणखचितपद्मरागकांतेः सकाशाद्भेदमुत्कर्षसिंजितमेवरणितमेववक्तिसूचयतिव्यतिरेकमुखेनेतिशेषः॥ अं

यत्रप्राधान्येनभासतेतत्राद्भुतएवरसः॥ अंगतयायथा॥ वैषम्यंश्रुतिपंकजात्प्रकटयत्यानंदनीरंदृशोः स्वर्णालंकरणा
द्व्यनक्तिपुलकोवैधर्म्यमंगश्रियः॥ तस्यानूपुरपद्मरागमहसः पादारविंदश्रियोभेदंसिंजितमेववक्तिकिमतः शिल्पंवि
धेर्वर्ण्यतां॥ प्राधान्येनयथा॥ भोनपूर्णः प्रकरोतिशब्दमितिन्यायादितिभावः॥ ननुसिंजितमेववक्तीत्यभिधातुः सिंजितादित्ये
वहेतुवाक्यंविवक्षितंननुसिंजिताभावादित्येवंरूपमितिचेदासतेर्नोशब्दमित्युत्तरमीमांसाधिकरणस्यकागतिरीक्षणस्यपक्षीभूत
प्रधानधर्मत्वाभावात्॥ स्वप्रतियोगिकाभावद्वाराप्रधानधर्मतातस्मिन्नपीतिचेन्नासौप्रकृतेपाणिपिहिता॥ पक्षधर्मतामत्यामनुमितिका
रणताविप्रतिप्रत्यासत्त्यैवतस्यसाधुत्वायालमितिचेत्केनासौविज्ञप्याहूयतेहठवृत्त्यावेतिनकिंचिदेतत्॥ इत्थंचनूपुरपद्मरागमह
सस्तस्याः पादारविंदश्रियः सकाशाद्भेदमपकर्षसिंजितमेववक्तीतिव्याख्यानंप्रक्रमभंगादुपेक्षणीयं॥ अधिधरणिएष्व्यासायंविनासंध्याका

गविनानालोनाध्यवसितजालीकंमिहिकम
लतस्थाः

परिवृढोनायकश्चंद्रोयमदृष्टपूर्वः कोपूर्वएवसमुदयत्यभिनवतयालोचनगोचरतांप्रतिपद्यतइतिचमत्कृतेरेवात्रप्राधान्यंकीदृशः सौरभ्य
सुभगः पद्मगंधमनोहरः किंकुर्वन्नक्ष्णांप्रसन्नांज्योत्स्नांप्रकाशमाननतयातत्वेनाध्यवसितमोजः आगुण्यंकिरन्प्रकटयन् किंचस्मारंस्मरस्यध
नुः कौटिल्यात्तत्वेनाध्यवसितंभ्रुकुटियुगलंधत्तेतमसांनीलत्वाद्व्यामोहकत्वाच्चतत्वेनाध्यवसितानांकुंतलानांविहारंप्रसरणंजगदंधीक
रणरूपसक्तंदाचरणात्तत्वेनाध्यवसितानिकपोलनिपतनानिनतिरयतिनतिरस्कुरुतेसमप्राधान्यात्स्वयंयथाप्रकाशतेतथातान्यप्य
नभासंतइतिभावः॥एतेनचंद्राद्व्यतिरेकेणरूपकातिशयोक्तेः संसृष्टिरुक्ताभवति॥निरातंकइति॥राहूपसर्गरहितइत्यर्थः॥एतेनय
परंनतिरस्कुरुतेसपरस्मादपिनतिरोभवतीतिनिदर्शनाव्यज्यते॥व्यतिरेकांतरमाहपंकेरुहेति॥ष्टथुमध्यतयातत्वेनाध्यवसितंलोचन

विनासायंकोयंसमुदयतिसौरभ्यसुभगः किरन्ज्योत्स्नामक्ष्णामधिधरणितारापरिवृढः॥धनुर्धत्तेस्मारंतिरयतिविहारंनत
मसांनिरातंकः पंकेरुहयुगलमंकेनटयति॥इतिस्यापिभावनिरूपणंनामप्रथमस्तरंगः॥

युगलमंकेमध्येनटयतिचंचलय
तिसतुकलंकमितिभावः॥एतच्चशृंगारहास्ययोरप्यंगांगिभावस्योपलक्षणतयाग्रंथकृतोदाहृतं॥यदाहशृंगारादाविति॥अतएवप्रा
धान्येनेस्यत्रापिशृंगाराद्यपेक्षयेतिलभ्यते॥चमत्कारदर्शनादित्यादितत्राद्भुतएवेत्यपिचोपलक्षणमेव॥एवंस्थितेहास्यशृंगारयोरंगांगि
भावउदाह्रियते॥यथाममकुंजेराधिकयाकृतेनमुरलीनादेनगत्वाद्भुतकुंतस्तामपिकैटभीकृतवपुःकृष्णसमाश्लिष्टवान्॥नज्ञातःकृ
गतोधुनेतिमद्दितेप्रेमातिपातादिवम्लानेस्मितस्मुरुषायितानतनुसमाविष्टातनूराधिका॥अत्रहास्यःशृंगारेगुणीभूतः॥एवंवैपरीत्येप्युदा
हार्यं॥अयमेवनायिकारब्धःशृंगारइतिकथ्यते॥एवंनायकारब्धमपिशृंगारंवृत्तिकृतउदाजह्रुः॥यथा॥तंमुग्धाक्षिविनैवकंचुलिकयाध

स्तेमनोहारिणींलक्ष्मीमित्यभिधायिनिप्रियतमेतद्दृष्टिकासंस्पृशि॥तल्पोपांतनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवाचंद्रितोनिर्यातः
शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनइति॥तेनासौद्विविधोबोध्यः॥एतदभिप्रायेणैवास्योदाहरणद्वयंवक्ष्यति॥अधिकमग्रेप्रप
चयिष्यामइत्यलंप्रसक्तानुप्रसक्तचिंतया॥ इतिश्रीजम्बुपनामकगंगारामविरचितायांनौकाख्यायांरसतरंगिणीव्याख्यायांप्रथ
मस्तरंगः॥१॥ अनंतराभिधाननियामिकांनिर्वाहकत्वाख्यांसंगतिंसूचयनशिष्यावधानायविभावनिरूपणंप्रतिजानीते॥ननुनि
र्वाहकत्वस्यसंगतित्वेकिंमानमितिचेत्॥स्थायिभावनिरूपणानंतरंविभावनिरूपणोपयुक्तायाः किमन्यद्रसचर्वणानिर्वाहकमितिजि
ज्ञासायाविषयत्वमवेहि॥तदुक्तमभियुक्तैः॥आनंतर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोह्यर्थः संगतिरिति॥ विवेचित

श्रीः॥अथविभावानिरूप्यंते॥विशेषेणभावयंत्युत्पादयंतितेविभावाः॥तेचद्विविधाआलंबनविभावाउद्दीपनविभा
वाश्चेति॥यमालंब्यरसः प्रवर्त्ततेसआलंबनविभावः॥

चेदंमणिमालायामस्माभिरितिनेहप्रस्तूयते॥विभावपदप्रवृत्ति
निमित्तंसूचयंस्तल्लक्षयति॥विषयताघटितप्रत्यासत्त्यालंबनविभावानामिवज्ञानद्वारकसमानाश्रयताप्रत्यासत्त्योद्दीपनविभावा
नामपिविभावत्वमविशिष्टमितितदन्यतरप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नाज्ञानद्वारकप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नैववायास्थायिभावनिष्ठाकार्यतातन्निरू
पितकारणत्वंविभावसामान्यलक्षणंमन्वानस्तद्विभजते॥पदप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनपुरःसरमालंबनविभावंलक्षयति॥सर्वंवाक्यं
सावधारणमितिन्यायाद्यमालंब्यैवेत्यर्थः॥तेनकदाचिद्रतिविषयत्वेप्युद्दीपनविभावेनातिव्याप्तिः॥तथापिनायिकाभूषणादीनाम
पिकेषांचिन्नियमतोरतिविषयत्वात्तत्रातिव्याप्तिर्यदुक्तंगुणालंकारादिसंभिन्नेत्यायतोरसः प्रवर्ततइति॥यद्विषयकत्वेनिवरसपद

प्रवृत्तिनिमित्तवांश्चित्तवृत्तिविषयरूपोरत्यादिःस्थायीभवतिस आलंबनविभावः॥नहिकेवलभूषणादिविषयिणीरतीरसपदव्यवहा
र्या॥नायिकाविषयत्वेनतस्यास्तथात्वंतुसर्वसंमतमितिभावः॥अनेनतथैवोद्दीपनविभावोलक्षितः॥यद्यपिरसजनकनायिकाज्ञान
विषयत्वंनायिकायामतिप्रसक्तं॥तथापिप्रकृष्टरसजनकज्ञानविषयत्वमनेनोक्तमितिनकोपिदोषः॥विशेष्यतासंबंधेनयत्ररसस्त
त्रतादात्म्येनालंबनविभावः॥प्रकृष्टरसजनकज्ञानविषयत्वसंबंधेनयत्रप्रकृष्टरसस्तत्रतादात्म्येनोद्दीपनविभावइतिदिगुक्तरत्रापि
सर्वत्रसुधीभिरूह्या॥तत्कालप्रवृत्तचक्षूरागयोःकालमसहमानयोर्नायकयोर्घटनायैअगणितमहिमालंघितगुरुजनवचनस्तन्न
यविरोधी॥इष्टाकीर्त्तिस्तस्यास्त्वयिरागःप्राणनिरपेक्षइत्यादिभिर्वचनैर्नायिकायाःप्रेमदार्ढ्यमावेदयंतीसखीप्रतिनायकस्यपो
योरसमुद्दीपयतिसउद्दीपनविभावः॥तत्रालंबनविभावोयथा॥प्राणस्यप्रतिमूर्त्तिःप्रत्यात्मापुण्यलतिकायाः॥अधि
दैवतंनयनयोःसाममयाकापिसासैव॥ क्तिः॥प्राणस्यप्रतिमूर्त्तिःसदृङ्गिरतिशयप्रेमास्पदत्वात्॥पुण्यलतिकायाःपुण्यमेवल
तानुकंपाविषयत्वात्तस्याःप्रत्यात्माप्रतिकृतिःस्वर्गाधिकसुखजनकत्वात्॥नयनयोरधिदैवतंसौंदर्यसागरताप्रयुक्तदिदृक्षाविषय
त्वादधिकतमुद्दिष्टदर्शनवितरणशीलत्वाच्चदैवतंचयाकापिप्राणप्रतिमूर्तिनयावापुण्यप्रत्यात्मत्वेनवानयनाधिदैवतत्वेनवाव्यव
हार्यामससासैवमदीयतत्तदात्मिकैवसादृष्टनायिकानतुयत्किंचिदुक्तान्यतमानात्मिकापिनिरुक्तसकलप्रत्येकासाधारणधर्माणां
सर्वेषामेवतस्यांसमावेशादित्यर्थः॥एतेनसतिपदत्रयेणव्यामुग्धांतःकरणाःसाममसैवसासैवकैवयोक्तान्यतमेतिदिशान्वयाय
क्लिश्यंतःसमाहिताः॥प्रत्येकंसकलतादात्म्यप्रत्यायकवीप्सायामेवसामंजस्यात्॥विधेयकोटावधिकार्थावगाहिबोधस्याभ्युपगमेतुस्य

गुणक्योद्देश्यकोदावधिकार्थावगाहिबोधस्याप्यादरणीयत्वापत्तेश्च॥ दंडेरक्ताभेदस्योद्देश्यपदादवगमेपिविधेयीभूतदंडाभेदस्यरक्तेन
वगमात्समानसंवित्संवेद्यत्वेमानाभावादित्यलंपल्लवितेन॥ शृंगारस्योद्दीपनविभावान्स्त्रमाणपुरःसरमाह॥ प्रियजनआलंबनसंबंधि
सस्यादिः वस्तुतस्तुप्रियजनोनायकाद्यालंबनमेवभरतसूत्रस्यहिविधविभावसाधारण्यात्स्वयंत्वस्यैवविवेचनावसरणालंबनविभां
वस्यप्रदर्शनादुद्दीपनेत्युक्तमितिविभावनीयं॥ सुधादीधितिश्चंद्रस्तवसूत्रधारःप्रख्यापनद्वारानटोद्दिष्टार्थप्रकर्षकत्वात्पुष्पकेतोर्नृत्य
तयाध्यवसिततत्तद्विषयालंबना ——— नालंबनादिशीलनयानटस्यमदनस्यनृत्यारंभविषयांतरानालंबनपुरःसरंनाप्यि

शृंगारस्योद्दीपनविभावाः॥ तत्रभरतः॥ ऋतुमाल्यालंकारैः प्रियजनगांधर्वकाव्यसेवाभिः॥ उपवनगमनविहारैः
शृंगाररसःसमुद्भवति॥ चंद्रचंदनादयऊहनीयाः॥ यथा॥ संध्याशोणांबरजवनिकाकामिनोःप्रेमनाट्यंनांदीभ्राम्य
द्भ्रमरविरुतंमारिषःकोपिकालः॥ तारापुष्पांजलिमिवकिरन्सूचयन्पुष्पकेतोर्नृत्यारंभंप्रविशतिसुधादीधितिःसूत्र
धारः॥ हास्यस्यविभावाः॥ तत्रभरतः॥

काद्यालंबनालंबनंसूचयन्ननुभावयन्प्रविशतिरंगभूमिगोचरोभवतिकिंकुर्वन्निवना
रापुष्पांजलिंनक्षत्राण्येवपुष्पाणिस्वकृत्वात्परिच्छिन्नपरिमाणवत्तयाप्रकाशमानत्वाच्चतेषामंजलिविरलंजवनिकाप्रांतप्रपातेन
किरन्निवेत्युत्प्रेक्षा॥ संध्येति॥ संध्याकालताम्राभ्रमेवजवनिकाछादनपटःपात्रप्रादुर्भावकत्वात्॥ यद्वासंध्येवशोणांबरस्यजवनिका
तेननैकप्रसरताभंगोपि॥ एतद्व्याख्यानेकोपीत्यस्यवसंतादिरित्यर्थः॥ कामिनोःप्रेमनाट्यंनटप्रकटनीयवस्तुनटायत्तत्वात्॥ भ्राम्यद्भ्र
मरविरुतंतत्कालमिलन्नलिननिर्गतमधुकररणितंनांदीप्रारंभनियतपूर्ववृत्तित्वात्कोपिचंद्रोदयोपलक्षितःकालःसमयोमारिषःसूत्रधा

रसधर्मोपरूपश्चंद्रकार्यप्रकर्षपोषकत्वादित्यर्थः॥

र॰त॰ १६

विपरीतालंकारैर्बाहाद्भिूषणानां पादादावलंकरणैः॥ विकृताचारोग्नीष्मे वह्निसेवनादिः॥ विकृताभिधानं किंनरेतिवक्तव्ये किंनलेत्य
भिधानं॥ विकृतवेषः परिधानीयप्रावरणं तैः विकृतैरर्थविशेषैः कुब्जवामनपाटाद्यैः॥ हसतीति॥ अनेनेति शेषः॥ पद्यात भावितण्य
र्थमिदं हास्यमितीत्यर्थः॥ एतेन विकृतैरर्थविशेषैरित्यस्योदाहरणमपश्यंतु एतैरितिपदपूरणेनोक्तार्थतात्पर्यकृतमातत्पदं व्याचक्षाणाः
परास्ताः॥ अंगवैकृत्यं खंजत्वादिकं॥ नटो मायाशिशुः कायां बालमुकुंदमूर्तिं नटयत्यवस्कंदति॥ किं कुर्वन्॥ केयूरं बाहुभूषणं घर्घरयन्न
क्वणतः क्वणनव्यापारं कुर्वन्॥ अनेन विपरीताचार आवेदितः॥ पद्यापर्पर: पादभूषणं तत्करोतीति घर्घरयन्॥ तेन विपरीतालंकरणम्

विपरीतालंकारैर्विकृताचाराभिधानवेषैश्च॥ विकृतैरर्थविशेषैर्हसतीति रसः स्मृतो हास्यः॥ अंगवैकृत्यादयऊहनीयाः॥ य
था॥ केयूरं घर्घरयन्भ्रमयन्मौलिं विवर्तयन्बाहू॥ नेत्राचलं चपलयन्नटयति मायाशिशुः कायां॥ करुणस्य विभावाः॥ तत्र
भरतः॥ इष्टजनस्य विनाशाच्छापात्क्लेशाच्च बधनाद्व्यसनात्॥ अस्मादर्थविशेषात्करुणरसाख्यः समुद्भवति॥ वधदादिरप्या
दयऊहनीयाः॥ यथा॥ त्वां पश्यतो भुजगपाशनिबद्धदेहमद्यापि मे यदसवो न बहिः प्रयांति॥ नेत्रे निमीलयसि पश्यसि नैव
तावदास्यं मदीयमिति लक्ष्मणयुक्तमेव॥ कं भवति॥ मौलिं मस्तकं भ्रमयन्घूर्णयन्बाहू विवर्तयन्नितस्ततः क्षिपन्नेत्रांचलं चक्षु
रावरणपक्ष्म चपलयन्विचलयन्नित्यर्थः॥ अत्र क्वचित्पुस्तके मायाशिशुरिति प्रथमांतपाठो दृश्यते स केयूरं घर्घरयन्नितिविशेषणासाम
जस्यादुपेक्षणीयः॥ इष्टजनस्येति सर्वत्र पंचम्यंतेन्वेति॥ क्लेशो ज्वरादिः॥ व्यसनं राजोपद्रवादि॥ अत्र करुणरसाख्योऽस्मादर्थविशेषात्समुद्भवती
ति सामान्यवाक्यार्थबोधोत्तरं विशेषाकांक्षायां विशेषवाक्यार्थबोध एवमग्रेपि बोध्यं॥ हे लक्ष्मण भुजगपाशनिबद्धदेहं त्वां पश्यतो मे ऽसवो यद्बहि

रा॰म॰ १६

नेप्रयांतितस्माद्धेतोस्त्वंनेत्रेनिमीलयसिपिधत्सेममास्यंनेवपश्यसितद्युक्तमेवेतिरामस्योक्तिः॥नचखङ्गोपादानंव्यर्थं॥आयुधाभा
मुत्कर्षापकर्षकृताभिभवादीर्ष्यायाद्वैराद्वानुत्पत्तेः॥नचैवमायुधपदोपादानंव्यर्थं॥प्रमादपतितखङ्गाभिभवात्तदनुत्पत्तेः॥अभिभ
वश्चपराभवमात्रंतेनवक्ष्यमाणविदारणेननपौनरुक्त्यं॥वैकृतभेदोनादरचेष्टा॥विदारणंनिकृंतनं॥संग्रामसंभवार्थेआक्रमणादिः॥
भार्गवेप्रतिकस्यचिदुक्तिः॥हेभार्गवेषातावकीत्वदीयानिस्त्रिंशधारानिशाखङ्गधारालक्षणारात्रिर्विजयतेसर्वोत्कर्षेणवर्तते॥धारा

रौद्रस्यविभावाः॥तत्रभरतः॥आयुधखङ्गाभिभवाद्वैकृतभेदाद्विदारणाच्चैव॥संग्रामसंभवार्थादेभ्यःसंजायतेरौद्रः
॥वैरिदर्शननिर्भर्त्सनादयऊहनीयाः॥यथा॥तन्वतीतिमिरद्युतिंकृतवतीप्रत्यर्थिचक्रव्यथामेषाभार्गवतावकीवि
जयतेनिस्त्रिंशधारानिशा॥युद्धक्रुद्धविपक्षपक्षविदलत्कुंभीन्द्रकुंभस्थलीभ्रश्यन्मौक्तिककैतवेनपरितस्तारावलीव
र्षति॥वीरस्यविभावाः॥तत्रभरतः॥उत्साहाध्यवसायादविषादित्वादविस्मयान्मोहात्॥विविधादर्थविशेषाद्वीररसोना
मसंभवति॥विजयबलादयऊहनीयाः॥ यानिशासाम्यप्रतिपादकसाधारणधर्मप्रतिपादनायतांविशिनष्टि॥तिमिरद्युतिंत
न्वतीति॥द्योतमानंतिमिरमंधकारकार्यकारिनेत्रपटलंतन्वतीपरेषांविस्तारयंतीपुनःकीदृशीप्रत्यर्थीत्यादिप्रतिकूलमर्थयंतितेप्र
त्यर्थिनस्तेषांचक्राण्येवचक्रवाकास्तेषांव्यथांकृतवतीप्राणप्रियवियोगसंपादकत्वात्॥कैषेत्याकांक्षायांयुद्धेत्यादि॥यासंग्रामेक्षुभ्यतां
शत्रूणांसैन्येविदीर्णेभ्योगजमुख्यगंडस्थलीभ्योनिःपततांमौक्तिकानांव्याजेनपरितःसमंततस्तारावलिंमौक्तिकपंक्तिंवर्षतिविकि
रतीत्यर्थः॥उत्साहयुक्ततामतेर्विषादाभावाद्विस्मयाभावान्मोहकारणक्रोधाच्चेत्यर्थः॥विविधादुत्साहजनकत्वेनलोकशास्त्रावगतविवि

एषरामोजंभारिदंभापहबाहुवीर्येइंद्रगर्वापहारकबाहुबलोलंकाधिपोरावणः संयतिसंग्रामेशंकनीयोबलवदनर्थहेतुतयासंभाव
नीयइत्यमुनाप्रकारेणालपंतंहनुमंतंस्मितेरुत्साहसंभवैरुत्तरयांचकारेत्यर्थः॥केचिद्व्यवहारमात्रदक्षावपुषाकायेनविनयंपरो
पसर्पणंवहंतिप्राप्नुवंतिकेपिकेचिच्छास्त्रनिस्नातबुद्धयोवचसास्तोत्रेणचारुचर्याशिष्टाचारंचरंतिसंपादयंतिकेपिसंतोमहामहि
मपुण्यशीलाअतिथौयाचकेसमुपागतेप्राप्तेसतिपुलकैःरोमांचैःसपर्यापूजापल्लवयंत्यारभंते॥मुरारिःश्रीकृष्णःसमुदंचतीप्रका
शमानादीपरेखाभिरामादीपकलिकासदृशीद्युतिर्यस्यतंकौस्तुभंयत्संबभारतदविरलजाग्रद्भक्तिभाजोनिरंतरोद्यद्भजनप्रियाःप्रा

युद्धवीरविभावोयथा॥लंकाधिपःसंयतिशंकनीयोजंभारिदंभापहबाहुवीर्यः॥इत्यालपंतंहनुमंतमेषरामःस्मितैरुत्त
रयांचकार॥दानवीरविभावोयथा॥वपुषाविनयंवहंतिकेचिद्वचसाकेपिचरंतिचारुचर्यां॥अतिथौसमुपागतेसपर्यांपु
लकैःपल्लवयंतिकेपिसंतः॥दयावीरविभावोयथा॥कथमविरलजाग्रद्भक्तिभाजोनिशायांतमसिदुरवगाहेप्राणिनोवीक्ष
णीयाः॥इतिकिमुसमुदंचद्दीपरेखाभिरामद्युतिमुरसिमुरारिःकौस्तुभंसंबभार॥ननुस्वनिष्ठउत्साहःकथमुद्दीपनविभा
वइतिचेत्॥ णिनोलोकानिशायांरात्रौदुरवगाहेतमसिसतिकथंवीक्षणीयाद्रष्टव्याइतिमत्वाकिम्वितिसिद्धविषयाहेतूत्प्रेक्षानि
रूपाधिपरदुःखप्रहारणेच्छारूपांदयांपुष्णाति॥ननूत्साहाध्यवसायादित्यनेनोत्साहस्योद्दीपनविभावत्वमभिमतमाहोस्विदुत्साह
युक्ततामतेरध्यवसायपदार्थस्य॥नाद्यः॥स्वस्यस्वानुद्दीपकत्वात्॥नांत्यः॥उत्साहयुक्ततामतेरुत्साहसमानाधिकरणत्वात्तस्यवृत्तित्व
नियमेनस्वजन्यत्वेनचानुमापकताध्रौव्येनुभावतापत्तेरित्यादिस्यभिप्रायेणशंकते॥स्वनिष्ठइत्यनेनानुभावकतायोग्यत्वमादर्शितं॥

उत्साह इत्युपलक्षणं॥ तद्युक्ततामतिरित्यपि बोध्यं॥ कथमिति॥ स्वस्य कार्यात्मकानुभावभूतोत्साहयुक्ततामतेश्च स्वकारणत्वासंभवादि
त्याशयः॥ नह्युत्साहयुक्ततामतेः सर्वस्या एवोत्साहजन्यत्वनियमः किंतूत्साहांशे लौकिक्या एव भाव्युत्साहकर्तव्यतामतिरुत्साहांशे
त्वलौकिकी तेन विनैव जायमानोत्साहमुद्दीपयितुं प्रभवत्येवेति तथाभूतमतिविषय उत्साह उद्दीपनविभावो युक्त एव॥ अत एव स्वस्य
स्वजनकत्ववैमत्यपरिहारायैवाध्यवसायपर्यंतं सूत्रितवंतो भरताचार्या इत्यभिप्रायेणोत्तरयति॥ ज्ञायमान एवेत्येवकारेण ज्ञाने स्वज
न्यत्वस्य व्याप्तिपक्षधर्मत्वावगाहित्वस्य चानुमापकतापयिकस्य व्यवच्छेदः॥ इति न विशेष एतत्कृतो न विशेषः॥ तथा च पक्षावृत्तेरिव प
क्षवृत्तेरप्युद्दीपनविभावत्वमविशिष्टमेवेति भावः॥ तस्य च नानुभावकतासंभवति स्वजन्यत्वस्य स्वस्मिन्नसंभवात्॥ अत एवोत्सा

सत्वं॥ उद्दीपनविभावो ज्ञायमान एव गमकः स च स्वनिष्ठः परनिष्ठो वेति न विशेषः॥ अनुभावस्तु स्वनिष्ठ एव गमक
स्तस्यानुमापकत्वेन पक्षवृत्तित्वनियमादिति॥

होपनीतभानात्मकोत्साहयुक्ततामतेरपि न तथात्वं स्वोपनीतभानस्य स्वाजन्य
त्वात्स्वजन्याया उत्साहलौकिकज्ञानात्मिकाया उत्साहयुक्ततामतेश्च तथात्वमसंभवि व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्मताज्ञानाभावात्तदेतदभि
प्रेत्याह॥ स्वनिष्ठ एवेति पक्षधर्मताज्ञानकारणत्वे विप्रतिपन्नस्य मतं व्यवच्छेत्तुमेवकारः॥ ननूत्साहव्याप्योत्साहयुक्ततामतिमानहमि
ति व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं संभवत्येवेत्यत आह॥ तस्येति॥ अनुमापकत्वेनानुमितिजनकज्ञानविषयत्वेन॥ पक्षवृत्तित्वेति॥ पक्ष
वृत्तितया ज्ञायमानत्वावश्यंभावादित्यर्थः॥ अयंभावः॥ भवति ह्युत्साहव्याप्योत्साहयुक्ततामतिमानहमिति तूत्साहांशे लौकिकं ज्ञानं स्व
स्मिन्नुत्साहवत्त्वावगाहि तत्कृतः सिद्धो सत्यां पक्षत्वं न च पक्षत्वं विना पक्षत्वविशिष्टधर्मतया ज्ञानं संभवतीति॥ परवृत्तेरप्रत्यक्षत्वादुत्साह

तुल्यसामग्रीकत्वात्तद्धेतोरेवास्तु किं तेनेति न्यायानुरुपांतरीयानुमापकज्ञानविषयतयापि नोत्साहप्रयुक्तामतिरनुभाव इत्यास्तां तावत्
॥ननु निरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छा दया सा च दुःखद्विष्टसाधनताग्रहे सत्येव तत्प्रहाणेच्छात्मिका संजायते तथा च तत्कृतोत्साहकालेव
श्यं द्विष्टसाधनताज्ञानजन्यद्वेषविषयीभूतं किंचिदिष्टजनसंबंधितयाज्ञातमस्त्येवेति तज्जन्यचित्तवैक्लव्यस्याप्यवश्यभावे किं दया
याः पार्थक्येनेति शंकते॥करुण एव दयावीरे किं नांतर्भवतीति वेमत्यं परिहरति॥सा चेति॥परकीयदुःखद्विष्टसाधनताग्रहाधीने
च्छारूपा दयाचेत्यर्थः॥तथा च केवलकरुणाया अतिरिक्तत्वावश्यंभावविनाभूतदयायाः करुणेंतर्भावो युक्त इत्याशयः॥उत्तरयति॥

ननु दयावीरः करुण एव कथं नांतर्भवति निरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छा दया सा च करुणया विना न संभवतीति चेत्॥
करुणस्य स्थायिभावः शोको दयावीरस्य स्थायिभाव उत्साह इति स्थायिभावभेदेन भेदात्॥ननु दयावीरे करुणरस
प्रतीतेः का गतिरिति चेत्सत्यं॥करुणया विना दयावीरस्यानुभावात्तत्र करुणाया अनुभावकत्वाभ्युपगमादिति॥भया
नकस्य विभावाः॥ स्थायिभावभेदेन भेदे सति विविक्तदयावीररसप्रतीतिः किं नेत्याशंकते॥इच्छासामग्र्या बलवत्त्वेन प्रथमं दयावीरोत्प
त्तौ सत्यामेव तदनंतरभाविद्वेषविषयीभूतकिंचित्संबंधित्वप्रकारकज्ञानोत्पत्त्या वैक्लव्योत्पत्तेरित्यर्थः॥तथा च लिंगोपहितलैंगिकभान
वादेन सकरुणदयावीररसप्रतीतिनियमोप्युपपन्न इति भावः॥यत्र च वैक्लव्यानंतरभाविना परदुःखप्रहाणविषयककृतिसाध्यताज्ञानेन दयाजनि
ता तत्राप्यसौ न वैक्लव्यकार्यमन्यथासिद्धत्वात्॥दयासामग्रीकाले वैक्लव्यसामग्र्या अनपायेनावश्यंभाविनि वैक्लव्ये तु दयानन्यथासिद्धत्वमेवाभ्यवसीयं
त इति निगर्वस्तदेतदभिप्रेत्यान्के करुणया विनेत्यादि॥आस्तां वान्यथासिद्धिर्नैतावता पचीयते किंचिद्यासावितिवस्तुतस्त्वनुभावकत्वाभ्युपगमाद्यं ज

दर्शनंज्ञानमात्रं॥कृतकइतिस्वार्थेकः॥लोकेमांपाहरिर्नृसिंहोव्यालोकिदृष्टः कीदृशउद्यदित्यादि॥उद्यत्क्रांतयः प्रकाशमानाः कठोरा
स्तीक्ष्णायेकेसराः सटास्तैर्दलितः स्फुटितायेपाथोधरामेघास्तेभ्यः प्रस्खलंत्यः प्रादुर्भवंत्योयाविद्युतस्तासांदीधितिभिः कांतिभिरकांचनाः
कांचनाः संपद्यंतेतन्त्याकृताजगत्संबंधिनोनत्वेकदिग्वर्तिनोनिःशेषाः सर्वेमहीधरायेनसइत्यर्थः॥तेषामेवात्युच्चतयाप्रथमप्रकाशेनप्र
धानतयानिर्देश्यत्वमभिमतं॥जगत्त्वनिःशेषभूमीधराश्चेतिगोबलीवर्दन्यायेनभूमीधरग्रहणसमर्थनंतुनिःशेषविशेषणाप्रष्टार्थत्वा
पत्यानादरणीयं॥पुनः कीदृशः स्फूर्जदित्यादि॥स्फूर्जन्प्रवृद्धोयः कंठनिनदोगर्जनंतेनभिन्नाविदीर्णायावसुधातस्यास्तेनैवविवरेणप्रवि

नत्रभरतः॥विकृतरवसत्वदर्शनसंग्रामारण्यशून्यगृहगमनात्॥गुरुनृपयोरपराधात्कृतकःसभयानकोज्ञेयः॥बंधुवं
धनश्रवणश्मशानदर्शनादयऊहनीयाः॥यथा॥उद्यत्कांतिकठोरकेसरदलत्पाथोधरप्रस्खलद्विद्युद्दीधितिकांचनीकृ
नजगन्निःशेषभूमीधरः॥स्फूर्जत्कंठनिनादभिन्नवसुधामार्गप्रविष्टद्विजप्रौढाशीर्वचनप्रहर्षितबलिर्व्यालोकिमांपाद्धरिः
॥बीभत्सस्यविभावाः॥तत्रभरतः॥अनभिमतदर्शनेनचगंधरसस्पर्शशब्ददोषैश्च॥उद्वेजनैश्चबहुभिर्बीभत्सरसःसमुद्भवति
॥अहृद्यवस्तूनांश्रवणस्मरणादयऊहनीयाः॥ ष्टाः पतितायेद्विजाब्राह्मणास्तेषांप्रौढान्योजस्वीनियान्याशीर्वचनान्यभयतात्पर्येणोच्च
रितानितैः प्रहर्षितोहृष्टजनसंपर्किनोबलिर्नामग्रहणेनामेकदेशग्रहणाद्बलिसद्मायेनसइत्यर्थः॥एतेननृसिंहावतारेबलेरसत्वमुद्भा
वयंतःसमाहिताः॥केचित्तुकल्पांतरीयबलेश्चिरंजीविनःसत्तामादायसमादधति॥परेतुलोकोत्तरसंस्थानशब्दतात्पर्यकमसंबंधेसं
बंधातिशयोक्तिरूपंप्रकृतविशेषणद्वयंनेपथ्यात्मनिमायाहरौप्रकृतवाक्यार्थकर्मीभूतेयोजयंति॥अत्रपुरुषविशेषेणनद्याहेयेंद्रिय

नसर्वस्यसर्वमितिविशेषप्रतिपादनायपृथगुक्तिः॥इदमुपलक्षणमित्याहोहेजनेरिति॥न्यूनतांपरिहरति॥श्रवणेत्यादि॥करिणार
क्तैरवसिक्तान्यालिप्तान्यतएवकुत्सितान्यंगान्यंगकानियेषांतैः प्रतानांबटुभिः पुरभिदः शिवस्यपुरोग्रेनृत्यंनर्तनंसमारभ्यतेक्रिय
तेकिंकृत्वायोधानांभटानामधरैरेवाशोककुसुमैरक्तत्वान्नेत्रैरवसितैरंबुजैः पुंडरीकैर्नीरक्तत्वाद्दंतैरेककुंददलैः कुंदकुसुमपत्रैः स्व
कुसमानाकृतित्वात्करैरेवसरसिजैः संकुचितांगुलिदलभात्वात्सुष्पांजलिंसंपाद्यदत्त्वापुनः किंकृत्वाझिल्लींवर्षासुरटंतंटिटरीतिप्रा
च्यभाषयाप्रसिद्धंप्राणिनमवकर्णयुगमुभयपार्श्वस्थितंवाद्यविशेषद्वयंविधाय॥यद्वाकरिणांकर्णयुगंझिल्लींवाद्यविशेषंविधायेत्यर्थः

यथा॥योधानामधरैरशोककुसुमैर्नेत्रैः सितैरंबुजैर्दंतैः कुंददलैः करैः सरसिजैः संपाद्यपुष्पांजलिं॥झिल्लींकर्णयुगंविधा
यकरिणांरक्तावसिक्तांगकैः प्रेतानांबटुभिः पुरः पुरभिदोनृत्यंसमारभ्यते॥अद्भुतस्यविभावाः॥तत्रभरतः॥यत्त्वतिशया
र्थयुक्तंवाक्यंशिल्पंचकर्मरूपंच॥तत्सर्वमद्भुतरसोद्भूतानामसंभवति॥मोपेंद्रजालादयऊहनीयाः॥यथा॥उद्दामोद्दाम
माद्यस्त्वतिभटदलनोदग्रजाग्रत्स्वभावः सोयंदेवोमुदेवोभवतुनरहरिस्तारिताशेषविश्वः॥ ॥यत्त्वित्यादितः कार्यगतविशेष
स्यैवोक्त्वाकारणगतविशेषासंग्रहः॥एवंतत्सर्वमद्भुतरसेत्यनेनवास्तविकपदार्थविवक्षयाभासहेतुतयासर्वसंमतेंद्रजालादेरसंग्र
हश्चेतिप्राप्तेपूरयति॥मायातपःसाध्यप्रभावातिशयः॥सयथा॥क्षौमंकेनचिदिंदुपांडुतरुणामांगल्यमाविष्कृतंनिष्ठ्यूतश्चरणोपभोग
सुलभोलाक्षारसःकेनचित्॥अन्येभ्योवनदेवनाकरतलैरापर्वभागोत्थितैर्दत्तान्याभरणानितत्किसलयोद्भेदप्रतिद्वंद्विभिरित्याद्यभिज्ञान
शाकुंतलीये॥तारिताशेषविश्वःसकलपरमानर्थविनाशकत्वात्॥उद्दामेत्यादि॥परमोद्भटानामतिशयद्विरुक्तिर्माद्यतांप्रतिभटानांदलने

नोदयंस्मातिशयंजाग्रदनुभूयमानः प्रभावः प्रतापोयस्यसतथासोयंनरहरिर्देवोवामदेसंतोषायभवतुसकोयस्यप्रौढैः प्रतापैरोजोभिरे
वोद्भटाभिर्दुर्निरीक्ष्याभिर्विकटाभिः करालाभिः सटाकोटिभिः केसराग्रैः पाटितानांविदारितानामंभोधराणांमेघानामंत्राणीवविद्युतां
कैतवेनमिषेणवहिर्निरगुर्निःसृतानीत्यर्थः॥ इंद्रजालंमंत्रशक्तिः॥ पंचाशुगोरविंदमशोकंचचूतंचनवमल्लिका॥ नीलोत्पलंचपंचैते
पंचबाणस्यसायकाइत्युक्तबाणपंचकस्येशाकाम[illegible]सएवमायिकोमायाप्रधानामंत्रप्रयोक्तेतियावत्॥ व्योम्निगगनएवप्रांगणसीम्निचत्व
रेसांध्यकिरणंसंध्याकालीनंकिंचिल्लोहि[illegible]किरणंविरलतयाक्वचिद्दृश्यंतदेवचेलांचलमाच्छादककंथारूपंविस्तार्यप्रसार्य

यस्यप्रौढप्रतापोद्भटविकटसटाकोटिभिः पाटितानामंत्राण्यंभोधराणांबहिरिवनिरगुर्विद्युतांकैतवेन॥ इंद्रजालंय
था॥ व्योम्निप्रांगणसीम्निसांध्यकिरणंविस्तार्यचेलांचलंध्वांतैः कार्मणपांशुभिस्त्रिजगतीनेत्राणिसंमोहयन्॥ तारा
शौक्तिकमौक्तिकानिविहगश्रेणीरवच्छद्मनाझिंझीकृत्यबहिःकरोतिवदनात्स्वंचाशुगोमायिकः॥ ॥इतिविभावनिरूप
णंनामद्वितीयस्तरंगः॥ अथानुभावानिरूप्यंते॥ ध्वां[illegible]स्तमोभिरेवकार्मणपांशुभिर्दृष्टिबंधार्थंविकीर्णधूलिभिः कृत्वात्रिजगती
नेत्राणित्रिलोकीवासिनयनानिसंमोहयन्तत्त्वावगमापटूनिकुर्वन्विहगा[illegible]विहायसागच्छतांपक्षिणांसमुदायस्यसंघस्यशब्दच्छलेनझिं
झीकृत्यझिंझीतिमायिकशब्दानुकरणंमायिकशब्दमुच्चार्येत्यर्थः॥ ताराशौक्तिकमौक्तिकानितारा एवस्वच्छत्वाच्छौक्तिकमौक्तिकानिशुक्ति
संभूतमौक्तिकानिनतुगजमौक्तिकानिनेपांपाटलत्वाद्वदनान्मुखाद्बहिःकरोतिमंत्रशक्तिप्रभावतयालोकान्प्रदर्शयतीत्यर्थः॥ ॥इतिश्रीजद्रू
पनामककंगारामविरचितायांनौकाख्यायांरसतरंगिण्याख्यायांद्वितीयस्तरंगः॥ ॥तथैवानुभावनिरूपणंप्रतिजानीते॥ ननुविभावेनापिसाध्य

ज्ञानद्वारास्थायिभावजनकत्वस्यापितत्रसर्वसंमतत्वात्स्थायिभावानुमितिजनकज्ञानविषयत्वस्याप्युक्तरीत्यातत्रसंभवादतआह॥अनुभा
वकतानुभवजनकता॥प्रकृतेविवक्षितेतिशेषः॥व्यापारवत्कारणत्वंकरणत्वंतच्चज्ञानद्वारकेतत्रास्त्येवेत्यतआह॥ननुफलेनकदाचिद्योगो
नुभावेप्यस्तिनह्यनुभावज्ञानमात्रंचरमकारणंसर्वदाफलायोगस्तुविभावेपिनास्तीत्यतिव्याप्तिस्तदवस्थैव।मेवं॥व्याप्तिपक्षधर्मत्वावगाहिय
द्विषयकयथार्थज्ञानसामान्यमव्यवहितपूर्वत्वसंबंधेनरसानुगुणानुमित्युपहितंतत्वमेवानेनविवक्षितं॥तादात्म्येनव्याप्त्यनंगीकाराच्चना
लंबनविभावेतिव्याप्तिः॥यथार्थपदेनचोद्दीपविभाववारणं॥प्रतिबंधकासमानकालिकत्वस्यज्ञानसामान्यविशेषणत्वाच्चानुभावेनाव्याप्तिः
विभावानुभावविषयसमूहालंबनस्याप्यनुभावेव्याप्तिपक्षधर्मतांशेयथार्थत्वाद्विभावेतिव्याप्तिवारणायसामान्यपदं॥किंचिद्विवज्ञानसामा

येरसाननुभावयंत्यनुभवगोचरतांनयंतितेनुभावाःकटाक्षादयः॥करणत्वेनचानुभावकता॥करणत्वंचफलायोगव्य
वच्छिन्नकारणत्वं॥

न्यमनुभावसमूहालंबनात्मकमेवेतितुनास्तियेनतादृशविभावेतिव्याप्तिःस्यात्॥एवमपितद्युक्तित्वादावालंब
नगतेतिव्याप्त्यारसानुगुणेत्यनुमितिविशेषणमित्यास्तांतावत्॥इदंचदोषविशेषमहिम्नास्वात्मनिशकुंतलाविषयकरतिमद्दुष्यंताभेदस्व
गाहीकाव्यार्थभावनाजन्माविलक्षणविषयताशालीबोधोरसइतिवक्ष्यमाणमताभिप्रायेणानुभावलक्षणंपरिष्कृतं॥तदेतदप्यभिप्र
त्यैवोक्तंकथंज्ञानमिति॥यथाचैतन्मतेनुभावलिंगकस्याप्यनुमितेरसपूर्वसत्तायाआवश्यकत्वंतथातत्रैवप्रपंचयिष्यतइतिबोध्यं॥वस्तु
तस्त्वनुपश्चाद्भवंतीतिव्युत्पत्त्यावच्छेदकतासमवायान्यतरसंबंधावच्छिन्नस्थायिभावनिष्ठकारणतानिरूपितसमवायसंबंधावच्छिन्नकार्यत्व
मनुभावसामान्यलक्षणंबोध्यं॥नव्यास्तुतावदन्यान्यत्वमनुभावव्यवहारविषयत्वंसंकेतसंबंधेनानुभावपदवत्वंवातल्लक्षणमेषामितिरेवान्य

भाव्यमानविभावस्यैव रसत्वेन तस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्याशयः॥ विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति सूत्रे मिलितानां त्र
याणामुपादानान्न प्रत्येकं तेषां मध्ये कस्यापि रसत्वमिति सिद्धांताभिप्रायेण समाधत्ते॥ कथं ज्ञानमिति॥ बालस्य रसाभिव्यक्तेरभावेन लिं
गजलैंगिकबुद्धेर्वासनाद्वारा रसाभिव्यक्तावुपयोगित्वादिति वक्ष्यते॥ चंद्रादिवत्कटाक्षादीनामपि मनोविकृत्युत्कर्षकत्वस्यादोरत्वाभ
वेन्नारोपमान्यश्चात्तदिंगितैरित्यादिना शृंगारतिलकादावभिधानादनुभवसिद्धत्वाच्च विभावत्वमेव युक्तमित्याशंकते॥ स्वानुभवं प्राची

ननु रसे कथमनुभावकापेक्षेति चेत्॥ यतः स्थायिभावः परिपूर्णो रसस्तस्य चांतरत्वाज्ज्ञापकेन विना कथं ज्ञानमित्यनुभा
वकस्यापेक्षणीयत्वात्॥ ननु कटाक्षादयः कथमुद्दीपनविभावा न भवंति दृष्टकटाक्षादौ कामिनो मनोविकारः परिपूर्णो भ
वत्यनुभवसिद्धत्वेनापन्होतुमशक्यत्वात्॥ किंच प्राचीनसंमतिरपि॥ ईषद्वक्रितपक्ष्मपंक्तिभिरनाकूतस्मितैर्वीक्षितैरेतैरे
व तव वायसुंदरि करक्रोडे जगद्वर्तते॥ अंतः पांसुलहेमकेतकदलद्रोणीदुरापश्रियो दोर्मूलस्य विभावनादिह पुनः क्रूरे किमा
कांक्षसीत्यादिरिति चेत्॥

नानुभवसंवादेन प्रमाणयति॥ हे सुंदर्यनवद्यांगि॥ ईषदित्यादि॥ किंचिद्वलितानां नेत्रपत्राणां श्रेणीभि
रनाकूतस्मितैः किंचिदाकूतगर्भितहास्यैर्नेत्रोत्थार्थत्वाद्दोस्मितैर्वीक्षणेन नपुंसके भावे क्त इत्यनुशासनादेतैरेवानायाससाधनैस्तव वायसं प्रति
करक्रोडे हस्तपंजरे जगद्रसिकः पुरुषो वर्तते त्वदायत्तं भवतीति भावः॥ हे क्रूरे किंचित्कालवियोगमात्रेणैवातिशयितसंतापाधायिनि हे ति
मयी त्वं वीतरित्याद्यभ्यंतरे धूलिधूसरं हेमकेतकमित्यभूतोपमा निरुपमत्वद्योतनाय॥ यद्वा हेमकेतकं गंधफली॥ वस्तुतो हेमकेतकमिति
पंक्तिरथपदन्यायेन स्वर्णकेतकमिति प्रसिद्धं विजातीयमेव केतकमत्राभिधित्सितमिति बोध्यं॥ तस्माद्दलद्रोणी द्रोण्याकारं दलं तया दुरापाश

कचासादनाश्रीः शोभायस्यतादृशस्यदोर्मूलस्यकक्षायाविभावनाद्दूसनांचलसंस्थापनव्याजेनप्रकाशनात्पुनरधिकंकिमाकांक्षसिसिषाध
यिषसिसाध्यांतरानालोचनादितिभावः॥स्वव्यधिकरणरसपरिपोषकतयोद्दीपनविभावानामपिकटाक्षादीनांस्वसमानाधिकरणरसानु
मापकत्वादनुभावंतापिसंभवतीत्यभिप्रायेणलक्षणद्वयंयोजयन्निष्टापत्त्यासमाधत्ते॥करणत्वेनेति॥व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञा
नविषयत्वेनेत्यर्थः॥विषयत्वेनेति॥प्रकृष्टरसजनकज्ञानविषयत्वेनेत्यर्थः इतीतिपर्यवसन्नमित्यर्थः॥तदप्युक्तमनुभवरसिकैः॥ग
र्जतिवारिदपटलेवर्षतिनयनारविंदमबलायाः॥भुजवल्लिमूलसेकेविरहलतापल्लवंसूतइति॥अत्राबलायाविरहंप्रतिवारिदप

सस्यं॥कटाक्षादीनांकरणत्वेनानुभावत्वंविषयत्वेनोद्दीपनविभावत्वं॥तथाचनायिकात्मनिरसावभासकत्वेननायिकांप्रति
कटाक्षादयोनुभावास्तेचदृष्टिगोचरीभूताःकामिनोमनोविकारंकारयंतोविषयत्वेनोद्दीपनविभावाइति॥सचानुभावःकायि
कमानसाहार्यसात्विकभेदाच्चतुर्धा॥कायिकाभुजाक्षेपादयोमानसाःप्रमोदादयोनाट्येचतुर्भुजत्वज्ञानमाहार्यःसात्विकारोमा
चादयः॥

टलगर्जनस्यैवतत्कामुकस्यविरहंप्रतितस्याभुजवल्लिमूलसेकस्यपूर्वोद्दिष्टंतांप्रत्यनुभावतयोपात्तस्याप्युद्दीपकत्वमभिमतमि
तिसूक्ष्मदृशांपरामर्शः॥तंविभजते॥उदाहरति॥विकारत्वादिंगिताच्चरमभेदाद्विकारत्वानालिंगितत्वादस्यपृथग्भेदतेत्यभिप्रेत्याहभुजाक्षेपा
दयइत्यादि॥प्रमोदादयइति॥यथाचांतरस्याप्यनुभावत्वंतथाग्रेग्रंथकृदेवस्फुटयिष्यति॥चतुर्भुजत्वज्ञानमिति॥चतुर्भुजत्वारोपइत्यर्थः॥लो
कप्रसिद्धबुद्धिचतुष्कवैलक्षण्यमेवास्यद्वितीयभेदवैलक्षण्येबीजमितिदर्शयितुंनाट्यइत्युक्तं॥यत्तुचतुर्भुजत्वमेवाहार्योनुभावोज्ञानमिति
तुज्ञायमानस्यैवगमकत्वाभिप्रायेणेतिकेचिदुक्तं॥तत्सकलग्रंथविरोधादुपपत्तिविरोधाद्ग्रंथकृतोनभिप्रेतत्वाच्चानादेयं॥तथाहि ॥ ॥
४= तथाचभुजवल्लीयत्राबलायाइत्यनुषंगंविरहलतेत्यत्रास्माकमित्यध्याहारंचपश्यतामित्यर्थः

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ॥ रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥ विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिण इत्यालंका
रिकैः सर्वैरभ्यधायि न च चतुर्भुजत्वस्य तत्कार्यत्वं ॥ चतुर्मुखत्वमिव सरस्वतीं दिदृक्षोर्विधेरिव लक्ष्मीमालिलिंगिषोर्विष्णोश्चतुर्भुजत्वं प्रत्यापयं
त्यागममूलास्य तिरुपलभ्यते किं येन श्रद्दधीमहि ॥ यच्च त्रायमानस्य गमकत्वमुक्तमायुष्मता तत्कुत्र प्रसरति विवेक्तव्यं न तावच्चतुर्भु
जे देवे देवदत्तत्वादिलिंगकानुमिते रिवरसाननुगुणत्वापातात् ॥ न तावन्नायिकादौ दृष्टिपक्षाद्रतिलालसस्य रतित्वभ्रमविषयस्याप्य
नुभावत्वे विभावत्वे तथात्वं दुर्वारं तल्लक्षणे यथार्थपदपरित्यागस्य सहस्तितत्वात् ॥ सोयमुपपत्तिविरोधः ॥ ग्रंथकृता रसमंजर्यां सखीपरि

शृंगारस्यानुभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ नयनवदनप्रसादैः स्मितमधुरवचः प्रमोदैश्च ॥ विविधैरंगविकारैस्तस्याभिनयः प्रयोक्त
व्यः ॥ कटाक्षभुजक्षेपादय ऊहनीयाः ॥ यथा ॥ मुक्ताहारस्तनकलशयोः कर्णयोः कर्णिकारं मौलौ मालापरिभवभयाद्
रएव न्यवारि ॥ दृष्टेभीष्टे समजनि पुनः सुभ्रुवो भूषणाय प्रातर्वातोत्तरलकमलद्रोहदक्षः कटाक्षः ॥

हास उदाहृतः ॥ आगा
रभित्तिलिखितासु निवेदयस्व कः सप्रमोदमसुमूर्त्तिषु लोकभर्त्तुः ॥ इत्थं सखीजनवचः प्रतिपद्य सद्यः सीता स्मितद्युतिभिरुत्तरयांच
कारेति ॥ तत्र सीतायाश्चित्रे रामारोपं विजानती सखी तेनैवारोपेण रतिमनुमाय सस्मादरावलोकनाशयो ज्ञात इति वक्तुं इच्छति सीतायां नु
कस्तत्वार्थो ज्ञात इति हसतीत्यर्थः ॥ अन्यथा वेदग्ध्यहान्यापत्तेस्तस्माद्यथास्थितमेव न्यायः ॥ विविधैरंगविकारैश्च वनपाश्चात्त्याबोधको
श्वेपथुकंचनप्रभृतिभिः सात्विकभावैश्च ॥ प्रातरित्यादि ॥ ईषद्विकसितत्वादितरजनभोत्याचंचलत्वाच्च सूर्योदयकालिकस्य वातचंच
लस्य कमलस्य द्रोहे दक्षः समर्थः सदृश इति यावत् कटाक्षः पुनः कटाक्ष एवाभीष्टप्रियनमेदृष्टे सति सुभ्रुवो भूषणाय सर्वातिशयमाधानं स

एवकारत्र्यवकुंयमुपपादयतिमुक्तेत्यादिना॥स्तनावेवकलशौरत्नुदेकोन्मुखत्वात्तयोर्मुक्ताहारःकर्णयोःकर्णिकारंपुष्पंमौलौधम्मिल्ले मालास्नक्परिभवभयान्मालिन्यसंभावनायाउद्वेगाद्दूरएववृन्यवारित्यकेत्यर्थः॥हास्यंमुखविकासंयस्माज्जनयेत्तस्मादेवहेतोर्हास्य पदवाच्योरसोविकृताकारैर्वाक्यैर्लुब्धगद्गदाक्षरैरंगविकारैःशैथिल्यादिभिर्विकृतवेषैर्वदनलोहित्यादिभिर्येयोऽनुमेयः॥मंदमीषद्धसं स्त्वाविकसदास्यपातयापार्वत्याशिशोगजास्यषडास्येवाकिंचिदिति॥ईषन्निमीलच्चयनप्रांतरचनावक्रादृष्टिश्रसुःसमारोपितास्यापि तं॥कीदृशेशिशौ॥दृदंस्तसमीपवृत्तिशिवाविनाभूत॥इदंचलिंगविपरिणामेनमणिकलयोरप्यन्वेति॥कपालमंडलंमंडलाकारंकपा

हास्यस्यानुभावाः॥तत्रभरतः॥विकृताकारैर्वाक्यैरंगविकारैश्चविकृतवेषैश्च॥हास्यंजनयेद्यस्मात्तस्माज्ज्ञेयोरसोहास्यः ॥आस्याधरविवरणकपोलस्पंदद्दष्ट्याकुंचनादयऊहनीयाः॥यथा॥पात्रीकृत्यकपालमंडलमिदंपीयूषभानोःकलांवर्ती कृत्यफणामणिंफणिपतेःसंपाद्यतस्मिन्शिखां॥सायंदीपविधिंवितन्वतिशिशौमंदंहसंत्यातयार्किंचिकुंचदपांगभंगकुटिला दृष्टिःसमारोपिता॥ लंपात्रीकृत्याःशरावःशरावःसंपद्यतेतथाकृत्वेतिपात्रीकृत्यतस्मिन्पीयूषभानोश्चंद्रस्यकलां॥वर्तीकृत्येत्यपि प्राग्वत्॥तस्याःफणिपतेःफणामणिमेवशिखांदीपकलिकांसंपाद्यसायंसंध्याकालेदीपविधिंदीपोद्योजनप्रकारंवितन्वतिप्रकाशयतीत्यर्थः ॥यत्तुतयायशोदयेत्यर्थयितातच्छब्दस्यप्रकृतार्थबोधकत्वयुक्तिरुपोद्बलकतयोपन्यस्ता॥तत्रविवदंतेबहवःकुतोज्ञापकेनयशोदायाः प्रकृतत्वंनिरणायि॥श्रीकृष्णस्यमंगलाचरणेमुख्यतयानिर्देशादितिचेत्॥अत्रपार्वत्यर्थकतयातत्पदंकेपिमामंसतेतियशोदापरतयाप्रकृ तपदंव्याचक्षाणेनभवतायत्प्रागुदाहृतेप्राणस्यप्रतिमूर्तिरितिपद्येपितत्पदंयशोदापरतयानयोग्यनासंपत्तयेचममेतिनंदपरतयानन्वा

तत्र पार्वतीतात्पर्यग्राहकाभावान्नार्थान्तरप्रसक्तिरिति न तथा व्याख्यातमिति वचनं पुनरन्यतात्पर्यग्राहके दृढतरे जाग्रति तथा स्वविवक्षि
तार्थतात्पर्यग्राहकमनुपन्यस्य स्वविवक्षितार्थपरत्वेन तत्संदेव्याख्यानवतोऽतात्पर्यविषयार्थस्यापकलमभिज्ञंजयदुराग्रहमेवानुरण
नयति॥ तद्वाक्यमुख्यं तथा निर्देशस्तु तद्वाक्यं गिलेगमकानवाक्यांतरे॥ नापि नैषधादाविवाप्रबंधमहातात्पर्यं श्रीकृष्णेऽस्ति सकलश्लोका
नामुदाहरणमात्रपरत्वात्॥ तस्मात् श्रीकृष्णस्यैव वाक्यतात्पर्यविषयत्वं दुर्लभं प्रागेव तु यशोदायाः॥ अत्रापि रसे महातात्पर्यं रसश्च श्रीकृष्णा
त्मा रसो वै सः इति श्रुतेरिति चेत्॥ उं॥ रसत्वेन तात्पर्यविषयत्वे कथं यशोदायास्तथात्वं॥ रसचर्वणाविभावकत्वसाधर्म्यादिति चेत्॥ वस्तु

करुणस्यानुभावाः॥ तत्र भरतः॥ श्वसनै रुदितैर्मोहैः प्रलापपरिदेवनप्रलयैः॥ अभिनेयः करुणरसो देहाघातादिभिश्चै
व॥ मुखशोषणवैवर्ण्यादय ऊहनीयाः॥ यथा॥ तात निर्गच्छति गणपतौ नाकमयापितस्या वाचां देव्यास्त्यजति शिथिलं क
कणं नैव दोस्रोः॥

मात्रस्यैव विभावानुभावव्यभिचार्यन्यतमत्वेन तथात्वमविशिष्टमेवेति विरमत्वायुष्मानिति॥ तदपरे न क्षमंते॥ दृग्गो
चरे यशोदाया गोविंदस्य शिवः स्वयं॥ निवसन् गोकुले तत्र पालयामास तं विभुमिति पुराणात्तदभिमते दंपत्यादि समभिव्याहाररूपगम
कस्यापि साधारण्यादुभयतात्पर्यपि सामंजस्यं तत्सदस्य संभवतीत्यलमप्रकृतेन॥ पुराणमनालोचयतां द्राग्बुद्ध्युपारूढः पुराणालो
चनोत्तरमप्यबाध्यमानः सर्वेषामविप्रतिपन्नोऽर्थस्तत्पदार्थः साधारणयशोदापरत्वगमकानालोचनेन पार्वतीरूपतयैव पर्यवस्य
त्यसति बलवत्तरबाधके दुरपह्नव एवेति युक्तमुत्पश्यामः॥ मोहो विपरीतमतिकार्यं॥ प्रलापोऽसंबद्धार्थकोक्तिः॥ परिदेवनं दुःखक
था॥ प्रलयो नवभासकार्यं॥ अत्र गणपतौ गणपतिनामके ताते पितरि नाकं स्वर्गं निर्गच्छति सति तस्याः पतिव्रतायाः वाचां देव्याः॥

र.त. २३ | नौका

इदं च स्वबोध्यवाचकसरस्वतीपदवाच्यत्वरूपपरंपरासंबंधात्मकलक्षितलक्षणयाकविमात्रर्थकं॥ यथा॥ अद्यापि तिष्ठति दृशोरि
दमुत्तरीयं धर्तुं पुरः स्तनतटात्पतितं प्रवृत्ते॥ वाचं निशम्य नयनं नयनं ममेति किंचित्तदा यदकरोत्स्मितमायताक्ष्या॥ अत्र ममनयनं नयन
मिति वाचमर्थात्तदीयां निशम्य स्तनतटात्पतितमुत्तरीयं धर्तुं प्रवृत्ते सति मयीति योग्यतावशाल्लभ्यते तदा यदिति क्रियाविशेषणं आयता
क्ष्या स्मितमकरोदिदमद्यापि दृशोरत्रापि ममेत्यनुषज्यते पुरस्तिष्ठतीत्यर्थे नयनपदेन स्ववाच्यचक्षुर्वाचकनेत्रपदवाच्यं वस्त्रमुच्यते॥ केचि
त्तु प्रवृत्तेति प्रथमांतपाठं कल्पयंतः स्तनतटात्पतितमुत्तरीयं धर्तुं यथास्थानं प्रापयितुं प्रवृत्ता यताक्षी ममनयनं नयनमिति मम वाचं पयो
धरप्रविष्टमदीयं चक्षुः पयोधरपिधानेन पिहितं माकुर्वित्यर्थिकां निशम्य यत्स्मितमकरोदिदं मम दृशोः पुरस्तिष्ठतीति वाक्यार्थं वर्णयंति।

अद्याप्यार्द्रीभवति कुचयोर्नापि पाटीरपंको नेत्रे निर्यत्स्वयसि न पुनः कज्जलं स्थैर्यमेति॥

नयनपदं मुख्यार्थपरतयैव तत्र योजयंति॥ दृश्यंते चैवंविधानि बहून्युदाहरणानि॥ यथा मम॥ तुंगारिपुशिरःपयोजैर्नदीगतैर्वायुकृत्तनि
जनालैः॥ बाणप्रपीतरुधिरैः किमनंतः पद्मनाभो भूत्॥ अत्र वाहिन्याशुगशिलीमुखपदपर्यायैर्नदीवायुबाणशब्दैः सेनाशरभ्रमरा
विवक्षिताः॥ बाणप्रपीतरुधिरैरित्यनेनकृतनोत्तरमपि बाणसंबंधबोधकेन जयद्रथशिरसद्वोदधिपर्यंतप्रापणद्वारार्जुनोपमाध्व
न्यत॥ तथा मधुपदपर्यायस्य रसपदस्य पर्यायेण कीलालपदेन समानार्थकरुधिरपदलक्षितलक्षणायाः परंपरासंबंधः स्ववाच्यवा
चककीलालपदवाच्यवाचकरसपदवाच्यवाचकमधुपदवाच्यत्वमित्यन्यत्र सरणिः॥ एवं क्वचित्स्वघटकपूर्वपदवाच्यवाचकपदपूर्व
पदकस्वघटकोत्तरपदघटितसमुदायवाच्यत्वमपि लक्षणायाः परंपरासंबंधो दृश्यते यथा पंक्तिरथपदस्य दशरथादावित्येषैकादि

श्रीरामः २३

दोर्लोर्हस्तयोः कंकणमय्यापि पत्रादेर्दैन्यत्वनिश्चयेपि शिथिलं सत्तेन पत्रादिविषयाचिंताद्योतितानत्यजति न मुंचत्यर्थान्नहस्तमितिल
भ्यते तेनाखंडितसौभाग्यमुद्रीर्णं॥ तथा नस्याः कुचयोः पाटीरपंकः सर्ता भूषणाय कल्पितश्चंदनद्रवो व्यापि न तत्कालनिर्वर्तितो पि नार्द्रीभव
ति तात्कालिकपत्रादिदुःखविमर्शसंजातदुःखज्वरेण शुष्यतीत्यर्थः॥ निर्येसस्य पस्य नेन पत्रादिक्लेशोपसच्चनाद्योतितानेत्र चक्षुषि पुनरि
ति त्वर्थेकज्जलं स्थैर्येनेति प्राशोत्यश्रुसरप्लुतत्वादित्यर्थः॥ नचैवमालंबनस्य पत्रादेरनंकृत्वात्कथं रसप्रतीतिरिति वाच्यं॥ अनुपदं वक्ष्यमाण
येपद्यस्युदाहरणद्वयासेप्यत्वादितिकश्चिद्विवृणुते॥ तत्काव्यनिदामनादरणीयमेव॥ नहि जीवदालंबनो मृतनिष्ठः शोकः कैश्चिदभ्युपगतः॥
गतेन सहगमनाव्यवहितप्राक्कालीनोयं वृत्तांतस्तथा च भर्त्रालंबनो भार्यानिष्ठः स इति प्रजल्पंतोपि निरस्ताः॥ असामंजस्यात्॥ अत एव निर्ये
सस्य पक्ष्मिनेत्रे सत्यपि नार्द्रीभवतीति योजना चानयाः निर्येसस्य पक्ष्मीत्यकारं प्रश्लिष्यतस्तोष्यहर्षपोषिकानस्कारकुर्वाव्यर्थैवान्यथैव सामंजस्या
ह्या हि॥ गणपतौ ताते अत्र भर्त्रेगीत्युक्ते वक्ष्यमाणलक्षणलक्षितः स्वनिष्ठः शोकोनुचित एव प्रतीयेतेति तातेत्युक्तं॥ तेन च वक्ष्यमाणल
क्षणलक्षितः कविमात्रगतः परनिष्ठः शोकः कविगतप्रधानीभूतस्वनिष्ठकरुणांगनये न प्रतीयत इति नानौचित्यमिति सूचितं॥ नाकं निर्ग
च्छति वर्तमानार्थककृत्समभिव्याहृतसतिसप्तम्यर्थनिर्गमसमानकालीनत्वं शोर्यिन्यकल्पनतनिर्याणपर्न्वेतितस्या वाचा देव्याः सरस्वत्याः
॥ एतेनालंबनविभावः प्रदर्शितः दोर्लोर्हस्तयोः शिथिलमिति॥ इदं च तत्तत्व्याख्यानपरं सत्कुब्धशक्तिमूलानुरणनन्यायारेणाकंठितात्कंठा
पूरणमंयरमित्यर्थमावेदयत्सर्वदा वश्यंभाविस्वगोचरस्मृतिरूपव्यापारघटनयास्वसमभिव्याहृतेनतनैव त्यजतीत्यनेनगम्यस्यस्वस
माश्लिष्टापरित्यागनियमरूपस्य लोकोत्तरनदीयकंकणस्वभावस्यत्वंगेषमात्रस्मरणरूपव्यभिचारिभावसाहाय्यमाचरति॥ कंकणमय्या
पि न हृकान्नेत्र्यतीतेपि नैव त्यजति मामित्यादिकं॥ मामित्यध्याहृतकर्मविशेषणमेव शिथिलमिति निमंदस्नेहामित्यर्थकमित्यन्ये॥ एवं तस्याः

कृचयोः पाटीरपंकोद्यापिमयिदुस्तरविपद्विपन्नप्रायेपिसति नार्द्रीभवति न प्रसीदति पुनर्दर्शनपथं नायातीतिभावः॥ नार्द्रीभवतीत्यंतत्वाको
नपाटीरपंकस्यार्द्रत्वमुचितमित्यर्थशक्त्यागम्यते तेन च मातुरेवं दुःस्थेपुत्रे प्रसादः समुचितइत्यर्थो नार्द्रीभवतीतिपदशक्त्याद्योत्य
ते तेन चार्थशक्त्यायापि न प्रसीदतीति तद्विषये आर्द्रताभिव्यज्यते॥ तथानेत्रेनिर्यत्स्य यस्माद्विषयकवात्सल्यसंभूताश्रुणि पद्रा
कदाचिदपिसति॥ एतदभिप्रेत्यैवाद्यापीत्यत्र नावर्तितंकज्जलं जडत्वाल्लोकतः सुभगापाविहितत्वाच्च शास्त्रतोपिपुत्रकस्य मयुनरि
तिकैमुतिकन्यायंद्योतयति॥ ममतुपयोनिर्याणनिदानाकलनसमकालसमुचितप्राणनिर्याणस्य प्राणिनोद्यापिकृतः स्थेमेति॥ ए
तेनोद्दीपनविभावउक्तः॥ स्थैर्यंनेति॥ अत्रेनीत्यनेनापरोक्षवन्निर्देशेन मोहकृतविपरीतमतिकार्यमावेदितमिति॥ मम॥ गतमपरिहा

रौद्रस्यानुभावाः॥ तत्र भरतः॥ नानाप्रहरणसंकुलशिरःप्रकंपैः कराग्रनिष्पेषैः॥ घोरैरर्थविशेषैस्तस्याभिनयः प्रयोक्त
व्यः॥ भृकुटिदंतोष्ठपीडनाद्यऊहनीयाः॥ यथा॥ येये भीमेन बद्धभृकुटिघनरवं दंतनिष्पीडितोष्ठं विक्षिप्ताव्योम्नि विंध्या
चलचटुलचमत्कारभाजः करींद्राः॥ तेषामेषांकपोलादिवभयविधुताकाविदुड्डीयलग्नाविंबेपीयूषभानोर्मधुकरपटलीलांछ
नस्यच्छलेन॥ यंमर्थेकिंत्वमशोचस्त्यजत्यजव्यसनं॥ त्वामनुसीदतिवंधावार्द्रीभावंभजभजचस्थैर्यमितिसमाधित्सुरूपतिमातृवत्सल
स्यकवेर्वात्सल्योक्तिरियमित्यन्यैरपरिशीलितासरणिः॥ नानाप्रहरणसंकुलःसंग्रामः॥ प्रकंपोघूर्णनं॥ अर्थविशेषउद्दंडकर्म॥ भीमेनयु
यकरींद्राद्दुर्योधनसेनामत्तमातंगाः विंध्येत्यादि॥ विंध्यनामकगिरेः क्षणिकमत्युच्चैः प्रपतनंभजंतः संतः स्तिमितभूलतंनिविडध्वनिदं
तदष्टाधरंयथास्यात्तथाव्योम्न्युत्क्षिप्तास्तेषांकपोलाद्गंडाद्भयविधुताभयकंपितोद्दीयोत्प्लुत्यलांछनस्यच्छलेनमिषेणामृतद्युतेर्मंडलेलग्ना

कावित्तुनर्भयभीते षाध्वसाभ्रमरपंक्तिरिवेत्युत्प्रेक्षा॥अत्रदुर्योधनआलंबनंसचगम्यएवरसचर्वणाहेतुरितिस्पष्टंनेयं॥शौर्यैः शस्त्रकर्मभिः॥वीर्यैर्बलविशेषैः॥पराक्रमः परबंधनादिः॥प्रभावोमारणादिः॥आक्षेपस्तिरस्कारः॥विस्मृत्यशंकते॥गूढाभिसंधिःसमाधृत॥आशयमुद्वाद्यस्मारयति॥चतुर्विधइतिप्रागुक्तइतिशेषः॥सचेति॥मानसस्त्वित्यर्थः॥ज्ञायमानएवेति॥ननुसाक्षात्क्रियमाणइत्यर्थः॥ग

वीरस्यानुभावाः॥तत्रभरतः॥धैर्यैः शौर्यैर्वीर्यैरुत्साहपराक्रमप्रभावैश्च॥वाक्यैराक्षेपकृतैर्वीररसः संम्यगभिनेयः॥नन्वतींद्रियस्यरसस्यज्ञापकाः शरीरधर्माभवितुमर्हंतितएवसर्वत्रोक्तास्तथाचधैर्योत्साहौनशरीरधर्माविति चेत्॥सत्यंधैर्यपदेनचाचल्याभावउत्साहपदेनाश्रुपुलकादयोलक्षिताः॥यद्वानुभावश्चतुर्विधस्तत्रमानसोप्यनुभावउक्तस्सचज्ञायमानएवमेमकः सचमानसऐंद्रियकश्चेतिनविशेषः॥विनयबलादयऊहनीयाः॥पुरुवीरानुभावोयथा॥अग्रेवासवजित्समग्रसमरव्यापारदीक्षागुरुः पार्श्वेतस्यविपक्षपक्षदलनक्रीडाधनोरावणः॥इत्थंजल्पतिसर्वतः परिजनेसंध्यास्मृतिंकुर्वतः श्रीरामस्यनकुंभकस्यपवनेसुस्मःसकोपिक्रमः॥

मकइति॥यतइतिशेषः॥सचेति॥ज्ञायमानोप्यनुभावइत्यर्थः॥मानसइतिलैंगिकोवेत्यपिबोध्यं॥नविशेषइति॥गंमकत्वेशारीरत्वस्याप्रयोजकत्वात्तदघटितयथाश्रुतलक्षणस्यतत्रापिसंभवात्॥समग्रस्यसमरव्यापारस्यदीक्षायामन्यप्रत्युपदेशनेगुरुः परीयान्वासवजिदिंद्रजिदग्रेतिष्ठतीतिशेषः॥सेनाग्रणीर्भवतीतिभावः॥तस्येंद्रजितः पार्श्वे॥विपक्षेत्यादि॥शत्रुभटानांदलनंखंडनमेवक्रीडानायासतसंपन्नंप्रियंतदेवधनमवश्यसंग्राह्यंयस्येदृशोरावणस्तिष्ठतीतत्रापिशेषोबोध्यः॥इत्थममुनाप्रकारेणसर्वतश्चतुर्दिक्षुपरिजनेवानरसमुदायेजल्पतिवदतिसतिसंध्यास्मृतिंसंध्यावंदनंकुर्वतआचरतः श्रीरामस्यकुंभकस्यपूरककुंभक

यद्वा कुंभकादिशब्दाः क्रियाविशेषविशिष्टवाच्यार्थकास्तथा च तन्नामके पवने वायावभेदे षष्ठी न चाभेदो न संबंध इति प्राचां प्रवादा
त्कथं शेषषष्ठ्यवसर इति वाच्यं॥ न संबंध इत्यस्य सरूपयोगाकांक्षित इत्यादिपूरितार्थतात्पर्यादत एवावयवावयविभावेनान्वयप्र
तियोगिनावैरूप्यं समर्थितं भगवता महाभाष्यकृता राहोः शिर इत्यत्र॥ सक्रमो यथोक्तरीतिरूपः कोपीपदपि न क्षुण्णो न विघ्नितः॥ एने
न चाचल्याभाव उक्तः॥ हे कौत्स मृद्भाजनमात्रिकं पात्रं संवीक्ष्य विचारपूर्वकं दृष्ट्वा दास्यं वै तृष्यं न विधेहि माकुरु यद्वा न्मदीयादित्यादिनेग
च्छ मागाः किं त्वेतदखिलं सम्यग्ता नविचारणीयमिति भवंतं क्षणमित्यनुष्टुप श्रोध्यंगमयति याचे वेद्ययहं दासः किंकरोस्मि निश्चितं चेद्द

दानवीरानुभावो यथा॥ औदास्यं न विधेहि गच्छ न गृहात्संवीक्ष्य मृद्भाजनं याचे किंतु भवंतमेतदखिलं कौत्स क्षणं सम्यतां
॥दासश्चेदहमस्मि चेद्सुमतीं सर्वैवसागृह्यतां स्वर्णं चेद्गुरुदक्षिणाधनपतेरानीय संपाद्यते॥ दयावीरानुभावो यथा॥ ध्वां
तस्तोमधरे जगद्भयकरे पाथोधरे वर्षति क्रोशद्व्याकुलवत्सगोकुलदयादीनेक्षणः केशवः॥ हस्तेनैव स्तमहीधरश्च्युतिभयान्न
वांगुलीपल्लवैः स्रस्तं वेणुमुरीकरोति न तनाः स्रस्तं हरत्यंशुकं॥

सुमतीं रोचयेस्त हि सर्वैवसागृह्यतां फललाभस्त्वैवास्तु चेत्स्व
र्णं रोचयेस्त हि गुरुदक्षिणा धनपतेः कुबेरादानीयाहृत्य संपाद्यते मयेत्यर्थः॥ दीयत इत्यनुक्त्वा पदेयं विविधसौष्ठवेनाभिधानं तन्मयासं
पादितेत्यर्थः थिं नास्त्वाकुंद्यमस्त्य वेसर्थममिव्यंजयदुत्साहं पुष्णाति॥ गाढांधकारसमूहधारके तएव जगद्भयकरे पाथोधरे जलधरे व
र्षति सति क्रोशदिति॥ हंवारवकरव्याकुले भयभीते तत्सानां तदतिरिक्तगवां चक्रे विनुक्रोशं तोः तएव व्याकुलास्तथा वगतावत्सा यासां
तासां गवामिति विक्रिशुः क्रोडन्याकुलेति का चित्कः पाठो युक्ततरस्तत्र क्रोडे भुजांतरे व्याकुला वत्सा यासामिति गवां विशेषणस्याद्दीप

नातिशयार्थत्वादित्यवधेयं कुलेसमुदायेदयया कृपयादीनं नत्वाभिव्यंजनचतुरमीक्षणं चक्षुर्यस्य ताद‍ृशः केशवो हस्तेति ॥ करकलित
स्यगोवर्धनगिरेः पतनशंकयांगुलीपल्लवैरक्तांगुलीभिः कृत्वास्तस्तंगलितं वर्णं वैशिकानैवारीकरोति तनोः सकाशात्स्रस्तंच्युतमंशुकं
प्रावरणं च न हरत्याहरतीत्यर्थः ॥ करचरणनेत्रमस्तकप्रधानानां सर्वांगानामित्यर्थः ॥ शुष्कोष्ठतालुकंठैरोष्ठतालुकंठशोषैरिति भावः ॥ कृत्स्न
स्यगात्रः विस्तीर्णे आयते भुजगस्य व्यालराजस्य वक्त्रकुहरे मुखविले व्यात्ते व्यादि ॥ व्यात्तेभयप्रसारितेः नरवन्यस्तं तृणानामवलीढमवलेहो
येन ताद‍ृशे ॥ न्यस्तस्रस्तेति पाठे न्यस्तानि खंडानि स्रस्तानि गलितानि येषां ताद‍ृशैस्तृणैरवलीढयुक्त इत्यर्थः ॥ ताद‍ृशो वदने व्याकीर्णो व्याप्तः फे

भयानकस्यानुभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ करचरणनेत्रमस्तकसर्वांगानां प्रकंपनेश्च वा ॥ शुष्कोष्ठतालुकंठैर्भयानको नित्यमभिनेयः
॥ रोमांचवदनवैवर्ण्यस्वेदादय ऊहनीयाः ॥ यथा ॥ व्यात्तन्यस्ततृणावलीढवदनव्याकीर्णफेनोच्चयः काकुव्याकुलघोरघर्घर
रवस्फारीभवल्लोचनं ॥ कंपप्रस्खलदंघ्रिवामनतनुश्वासोर्मिनुन्नाधरं विस्तीर्णभुजगस्य वक्त्रकुहरे कृत्स्नस्य गावः स्थिताः ॥ बी
भत्सस्यानुभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ आननेनेत्रविघूर्णनलोचननासापिधानैश्च ॥ अव्यक्तवादपतनैर्बीभत्सः सम्यगभिनेयः ॥ सर्वां
गसंहारनिष्ठीवनादय ऊहनीयाः ॥ यथा ॥ कपटहरेर्मुखकुहरे विवृते संवीक्ष्य दिनकरं लक्ष्मीः ॥

नोच्चयः फेनसमुदायो यस्मिन्क
र्मणि यथा भवति तथा ॥ काकुरिति काकुः स्वरविशेषस्तया व्याकुलो युक्तो घोर उग्रो घर्घरो घर्घरानुकृतो रवः शब्दो यत्र स्फारीभवद्विस्तारं भजल्लो
चनं चक्षुर्यत्र कंपेन प्रस्खलन्नंघ्रिश्चरणो यत्र वामना संकुचंतीतनुर्यत्र श्वासपरंपराभिर्नुन्नः कंपमानोधरो यत्र तथा स्थिता इत्यर्थः ॥ अव्यक्तवा
दपतनैः स्तंभनस्खलनैरितियावत् ॥ लक्ष्मीर्मायाविनः श्रीनृसिंहस्य विवृत्ते व्यात्ते विकृत इति पाठे भयंकर इत्यर्थः ॥ मुखकुहरे मुखरंध्रे दिनकरं

सर्पसंवीत्यहतनस्य दैत्यस्य हिरण्यकशिपोः पललस्य मांसस्य कवलो ग्रासस्तं द्रास्या मुखं ॥

अंशुकैरिति बहुवचनेनावृतेनाभिप्रायेणेव बीभत्सः पोष्यते पिदधे आच्छादितवतीत्यर्थः ॥ परुषग्रहणोल्लासे दुः श्राव्यो दुर्वैः ॥ हूदं
च हाहाकारविशेषणं ॥ स्पर्शग्रहणोल्लासैरिति पाठे तत्तुल्यस्कंधं ॥ तत्र स्पर्शोधरांगुलिस्पर्शदंतजिह्वाग्रपीडनादिः ॥ ग्रहणं गलग्रह
णकुरनालिकादि ॥ उल्लासः शिरोघ्राणचुंबनादिरित्यर्थो बोध्यः ॥ स्वरभेदैरुदात्तादिभिः ॥ अर्जुनं दोरितिदीर्घबाहूबलविध्वंसितशत्रु
बलं वीक्ष्य नाकिनां स्वर्वासिनां नेत्रे जात्यभिप्रायेणैकवचनं निमेषाः पक्ष्माकुंचनानि ॥ अद्यापीदानीमपि नैव जाग्रति नैवोद्भवंति दृढं निर्निमे

हतदैत्यपललकवलभ्रांत्यामुखमंशुकैः पिदधे ॥ अद्भुतस्यानुभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ पुरुषग्रहणोल्लासे हाहाकारैश्च साधु
वादैश्च ॥ वेपथुगद्गदवचनैः स्वरभेदैरभिनयस्तस्य ॥ निर्निमेषप्रेक्षणरोमांचाद्यप्यूहनीयाः ॥ यथा ॥ पांडवं वीक्ष्य दोर्दंडखं
डितारातिमंडलं ॥ अद्यापि नाकिनां नेत्रे निमेषो नैव जाग्रति ॥ इत्यनुभावनिरूपणं नाम तृतीयस्तरंगः ॥ अथ सात्विकभावानि
रूप्यंते ॥ तत्र भरतः ॥ स्तंभः स्वेदोथ रोमांचः स्वरभंगोथ वेपथुः ॥ वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्विका मताः ॥ ननु स्वस्य सात्विकत्वक
थं ॥ व्यभिचारित्वं न कुतः सकलरससाधारण्यादिति चेत् ॥

षप्रेक्षणाभ्यासादिति भावः ॥ ॥ इति श्रीजड्युपनामकगंगारामविरचितायां नौ
कारव्यायां रसतरंगिणीव्याख्यायां तृतीयस्तरंगः ॥ श्रीः ॥ तथैव सात्विकभावनिरूपणं प्रतिजानीते ॥ केवलयोगस्यानतिप्रसक्तत्वाभावाद्रूढेश्चानिर्धार
णात्तानुद्दिशति ॥ शंकते ॥ सात्विकत्वं सात्विकपदव्यपदेश्यत्वं ॥ कथमिति ॥ सत्वं जीवस्तदीयत्वनिबंधनस्तथाव्यपदेश इत्युक्तं ॥ व्यभिचारिणामपि
जीवाश्रितत्वादिति भावः ॥ प्रस्तुतविशेषेणाभितश्चारयंतीति ते व्यभिचारिण इतिव्युत्पत्त्याकर्मीभूतरसविशेषानुपव्यासात्सामान्यतोरसमात्रचारकत्वे
व्यभिचारिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमध्यवसीयते तच्च सात्विकभावेष्वपीति तत्रापि व्यभिचारित्वव्यपदेशः कुतो नेत्याह ॥ सत्वेन जीवमात्रेण युक्ताद्दुःख

स्वपरसाधारणदुःखभावनायामनुकूलत्वंतत्पदप्रवृत्तिनिमित्तंगम्यतेतच्चानुकूलत्वमयमनुकूलोयंचप्रतिकूलइतिप्रतीतिसाक्षिकः
स्वरूपसंबंधविशेषः सचैतेषामेवंतिव्यभिचारित्वेपितेषांपृथगुक्तिरितिमतंदूषयितुमुपन्यस्यति॥सत्वंनामेति॥सत्वपदप्रकृतिक
ठक्प्रत्ययार्थसंबंधित्वंचेत्यर्थः॥एतेननिरुक्तप्रकृतेरुक्तार्थलक्षणायांतात्पर्यग्राहकाभावेनानाश्वासापत्तिः॥सत्वशब्दस्यप्राणिवा
चकत्वादित्यग्रिमग्रंथविरोधापत्तिश्चेत्यपास्तं॥सर्वसाधारणदुःखभावनायामनुकूलत्वस्यविवक्षितात्यंतिकत्वगमकस्यावगतयेकैमु
तिकन्यायेनस्वीयदुःखभावनायामनुकूलत्वंप्रतिपादयितुंपरकीयेति॥जीवपर्यायसत्वपदप्रकृत्यास्वार्थाव्यभिचारिणोदुःखस्यैवोपस्थि
तेस्तत्समभिव्याहृतप्रत्ययप्रतिपाद्येदुःखमेवघटयति॥दुःखभावनायामिति॥यथाश्रुतप्रत्ययार्थोवर्त्तमानत्वंतच्चनिरुक्तप्रकृतिसमभिव्या

अत्रकेचित्॥सत्वंनामपरकीयदुःखभावनायामत्यंतानुकूलत्वंतेनधनाः सात्विकाइतिव्यभिचारित्वमनादृत्यसात्विकव्यपदे
शइति॥तन्न॥निर्वेदस्मृतिधृतिप्रभृतीनामपिसात्विकव्यपदेशापत्तेः॥नचपरदुःखभावनायामष्टावेवोत्पद्यंतइत्यनुकूलशब्दा
र्थोतएवसात्विकत्वमप्येषामितिवाच्यं॥

हारादरुक्दुःखभावनाकालीनत्वरूपमप्यतिप्रसक्तमित्युक्तमेवातोत्यंतेति॥आत्यंतिकत्वंचसर्वेसिद्ध
प्रतीतिसात्विकत्वमेवेतिनातिप्रसंगः॥तेनतदात्मकेनसंबंधेन॥धृताअधिष्ठिताः॥इतीति॥उत्पत्तिविशेषमादायेतिशेषः॥व्यभिचारित्वमिति॥सा
मान्यतयेतिशेषः॥तथाचनिरुक्तविशेषमभिप्रेत्यसात्विकभावानांपृथक्करणेनेषामेवोल्बणतयाप्रथमंनिरूपणमुचितमितिभावः॥तादृशनिर्वेदा
दिव्यावृत्तस्तंभादिसाधारणस्वरूपसंबंधरूपानुकूलत्वेप्रमाणाभावएव॥साक्षात्क्रियमाणत्वस्यगमकतायांनप्रयोजकत्वंकिंत्वविनाभावस्सतथाचज
न्यत्वंवागमकत्वंवायथाश्रुतमन्येषामपीत्यभिप्रेत्यैतन्मतंदूषयति॥तथाचपरदुःखभावनायामुत्पत्तिरूपमेवानुकूलत्वंवाच्यंतच्चजायमाननिर्वेदादिसा

धारणमेवेतिभावः॥अत्रैवमस्वरसंपरिहर्तुंशंकते॥

इतिर्हेतौ॥ अनुकूलशब्दार्थइतियथाश्रुतएवविवक्षितइतिशेषः॥ अतएवनिर्वेदादीनांतत्रानुपत्तेरेव॥ अपिरनुकूलशब्दार्थेत्वसमुच्चा
यकः॥ एषामष्टानामेव॥ वैमत्यंपरिहरन्ति॥ उत्पत्तिरितीतिशब्दोनचेत्यत्रहेतुः॥ प्राणीजानातिप्राणीचेष्टतइतिप्रतीत्योरविशेषणश
रीरावच्छिन्नात्मप्रतिपादकप्राणिपदपर्यायीभूतस्यापिसत्वशब्दस्यप्रकृतेशरीरमात्रपरत्वमेवतस्यधर्माइतिव्युत्पत्त्याशरीरधर्माःसात्विक
शब्देनमुख्ययावृत्त्योच्यंतेतेह्यष्टावेवेतितत्कारणीभूतामानसाविकारास्तेनैवशब्देनगौण्यावृत्त्योच्यंतेननुकार्यीभूताःशरीरधर्माएवात्र
सात्विकभावशब्देनविवक्षिताः॥ नचैवमांतराबाह्याश्चेतिप्रागुक्तविभागोसंगतइतिवाच्यं॥ बाह्याइत्यस्यबाह्यविकारजनकीभूताइत्य
र्थकत्वात्॥ अतएवविकारोमानसोभावइतिकोशःसंगच्छतइतिनकोपिदोषइतिप्राञ्चः॥ तन्न॥ त्वदभिमतमानसविकारकारणका

निर्वेदादेरपिपरदुःखभावनायामप्युत्पत्तिरिति॥ अत्रेदंप्रतिभाति॥ सत्वशब्दस्यप्राणिवाचकत्वादत्रसत्त्वंजीवशरीरंतस्यध
र्माःसात्विकाः॥ इत्थंचशारीराभावास्तंभादयःसात्विकभावाइत्यभिधीयंते॥ स्थायिनोव्यभिचारिणश्चेतिभावाआंतरतयानशरी
रधर्माइति॥

नांशारीराणामेवतथात्वोपपत्तेः॥ तादृशमानसविकारेमानाभावात्॥ नचविनिगमनाविरहइतिवाच्यं॥ शारीराणांतेषांप्रत्यक्ष
सिद्धतयोभयसंमतत्वात्॥ अस्मन्मतेचतत्कारणंक्लृप्तएवमानसविकारोनतुकल्प्यइतितेषामेकमात्रसिद्धत्वात्तावतैवतेषांधूमादिसंभूता
श्रुप्रभृतिवैलक्षण्यमपिसर्वसंमतंसमायाति॥ नचैवंविकारोमानसोभावइतिकोशासंगतिरितिवाच्यं॥ तत्रमानसपदेनमनोधीनस्थितिक
त्वविवक्षणात्॥ अधीनत्वंचसाक्षात्परंपरयाचबाह्यानामविशिष्टमेवेत्यभिप्रायेणात्तरयति॥ इत्थंचेति॥ शारीरत्वेसतिस्थायिभावप्रकार
कारापविशेष्याभूतभावत्वंसात्विकभावसामान्यलक्षणमित्यर्थः॥ इतिभावाइति॥ इतिव्यपदेश्याभावाइत्यर्थः॥ नशरीरधर्माइति॥ तथाचसत्त्वंतेन

गतीतिगतिसामान्येत्यर्थः॥स्तंभस्य प्रयोजनमाह॥सामान्यपदकृत्यमाह॥चेष्टानिरोधश्चेष्टामात्रनिरोधः॥नगतीतिनगतिसामान्येत्यर्थः
वस्तुतस्तुगतिनिरोधःपादप्रक्षेपनिरोधः॥चेष्टानिरोधःशारीरक्रियासामान्यनिरोधः॥नगतिनिरोधःनपादप्रक्षेपरूपशरीरक्रियाविशे
षस्यैवनिरोधइत्यर्थः॥अतएवसर्वथाःपट्टलएवप्रलयपदव्यवहारःसांप्रदायिकानामिति॥अस्यस्तंभस्य॥क्वचिदस्येतिस्थानेऽस्येतिपाठस्त
त्रास्येतिप्रकरणप्राप्तमेवेतिबोध्यमेवमग्रेपि॥रमणीयपक्ष्मसंबंधिनोदृग्दृष्टिर्यस्यास्तत्सा गोविंदश्रीकृष्णंसमुदीक्ष्यजातःस्तंभोहेमातरितिस
खींप्रतिसानुकंपोक्तिरप्रतार्यत्वप्रकटनायममेत्यार्थिकंश्रोणीकटिपश्चाद्भागःपीनतरातिशयेनपीनातनुर्मध्यादिरूपाकृशतरानितस्याव

शरीरधर्मत्वेसतिगतिनिरोधःस्तंभः॥नचनिद्रापस्मारादावतिव्याप्तिः॥शरीरधर्मपदेनतेषांवारणात्॥प्रलयभावेतुचेष्टानिरो
धोनगतिनिरोधः॥अस्यविभावाः॥हर्षरागभयदुःखविषादविस्मयक्रोधाः॥यथा॥श्रोणीपीनतरातनुःकृशतराभूमीधराडंब
रावक्षोजस्यतटीकुतोनिजकुटीमालम्बयागम्यतां॥इत्युद्गाव्यकदंबकुंजनिकटेविश्रम्यमंदस्मितंगोविंदंसमुदीक्ष्यपक्ष्मलदृशा
स्तंभस्तिरोधीयते॥वपुषिसलिलोद्गमःस्वेदः॥ सोजस्येत्येकवचनेनभेदग्रहप्रतिबंधकात्यंतसंश्लेषोध्वन्यतेतटीप्रावाररूपाभूमीध
राडंबरोविस्तरत्वेनपर्वतसादृश्यवतीतेनातिकृशमध्यस्यातिपृथुलोभयभागस्यतवशरीरस्योद्वहनानभिरूपताप्रतिपादितातर्हिमयाकुतःकं
नोपायेनानिजकुटीसीयापर्णशालागम्यतांप्राप्यतामित्युद्गाव्यबोधयित्वाकदंबकुंजनिकटेसमुदितकदंबगृहसमीपविश्रम्यश्रीकृष्णावलो
कनार्थंसमस्तमुपविश्यापितिरोधीयतेकारणांतरप्रभूतत्वबुद्धितत्रोत्पादयत्यागोपाय्यतइत्यर्थः॥स्वेदंलक्षयति॥नारिकेलादावपिसलिलोद्गमस्तद्वारणायाह
माहवपुषीति॥तच्चनेत्रभिन्नशरीरावयवपरं॥तेनाश्रुण्युदासः॥घर्मसंभूतस्वेदेसात्विकत्वव्यपदेशाभावाद्धपुःपदसमभिव्याहृतोद्गपसर्गोविकारस

अस्यभावाभावसाधारणस्यस्वेदस्यविभावाः कारणानि॥एवमग्रेपि॥विपरीतरतिश्रांतांनायिकांप्रतिसखीप्राह॥कांतेसुंदरिस्वेदबिंदवस्तवकु
चप्रांतेराजंतेशोभंते॥उदाहरणंयोजयितुंतत्रोत्प्रेक्षते॥हृष्यताःघटितघटनासंजाततोषेणमदनेनमनोभुवाकृतामौक्तिकवृष्टिःपूजेवेत्यस्य
तिमन्यइत्यर्थः॥क्वचित्पुस्तकेमदनेनैवेत्येवकारघटितःपाठोदृश्यतेसतुक्रूजरेव॥तत्रैवंव्याख्येयं॥सखीयानुरागंगोपायंतींनायिकांप्रतिनाय
कःसाकूतमाह॥कांतइति॥हेकांतेऽभिलाषवतियेस्वेदबिंदवस्तवकुचप्रांतेराजंतेवर्तंतेतएतइत्यध्याहृत्ययोज्यं॥मौक्तिकवृष्टयो
मौक्तिकाकाराःएषदृणानतुधराहरूपास्तेनश्रमसंभूतेभ्योवैषम्यमाविष्कृतं॥मदितिपंचम्यंतमस्मदोरूपंमत्तइत्यर्थः॥हृष्यताविपु
लीभवताऽनेनाभिलाषेणकांतापदार्थैकदेशस्यापितस्यतात्पर्यानुरोधात्परामर्शोनविरुद्धइतिभावः॥कृताएवेत्यनेनत्वयापह्नुते

अस्यविभावाः॥मनस्तापहर्षलज्जाक्रोधभयश्रमपीडाघर्ममूर्छोदयः॥यथा॥कांतेतवकुचप्रांतेराजंतेस्वेदबिंद
वः॥हृष्यतामदनेनैवकृतामौक्तिकवृष्टयः॥विकारसमुत्थंरोमोत्थानंरोमांचः॥अस्यविभावाः॥शीतालिंगनहर्षभय
क्रोधाः॥

यभिलाषेत्वासाधारणकर्मणासौप्रकृतएवेतिपुनराकूतमावेदितं॥रोमांचंलक्षयति॥शीतसंभूतरोमोत्थानेसात्विकव्य
पदेशाभावाद्विकारेत्युक्तं॥नचैवंसात्विकभावविभावेषुशीतपदानर्थक्यमितिवाच्यं॥विकारपदव्यावर्त्यसद्भावप्रदर्शनायैवतदुपादाना
देवमग्रेपि॥नचैवंपदांतरप्रक्षेपेणाहत्यतद्धारणेकःपुरुषार्थइतिवाच्यं॥रसानुकूलत्वतदननुकूलत्वरूपवैलक्षण्यप्रतिपत्तेरेवतत्त्वात्॥
भावसामान्यलक्षणस्यैवतदर्थत्वमितितुमाशंकिष्ठाः॥सामान्यलक्षणाक्रांतमेवहिविशेषलक्षणलक्ष्यं॥सात्विकभावानामेतदाक्रांत
त्वंह्यनुभावतयारसानुकूलत्वादेव॥नचशीतोत्थरोमोत्थानस्थायिनःकार्यंतद्धिलीनमेवतज्ज्ञापकत्वप्रत्याशयापीत्यन्यत्रविस्तरः॥

हे आलि सखि स्मितसुभगो हास्यमनोहरो नंदसूनुर्वकुलेत्यादि वकुलनामकवृक्षाणां कलिकात्मनः कोशाद्भांडारगृहात्कोशतो नृपो द्रोप
कत्वातिशयस्तोननायालिश्रेणीषु कृपाणत्वं व्यज्यते॥ सोयव्यंजनामूलध्वनेरध्वा॥ कृपाणत्वयोग्यश्रेणीरूपतापेरोपस्तेषामभिहितः॥
भवत्स्वेवहि तुल्यापराधजनितश्रेषाणामेकवाक्यता॥ नचासौ परस्यानुसरणंविनापरस्यैकवाक्यतेतित यासर्वेषांपरानुसरणरूपाश्रे
णी निवेद्यते॥ तादृशतुल्यापराधतास्यपेकमेव हि मुकुलेतिपदमनर्थिप्रत्तमकरंदतामभिव्यनक्ति॥ रोषेणानिर्गच्छंतोयमधुकरास्ते
षांकूजितसेविन्यांकुंजभूमौलतामंडपेकपोलपालिंगंडतटीं॥ अथ्यितिलोकोक्त्यनुकृतिः॥ कथमनिर्वचनीयेनकारणेनपुलकपतिंसजा
तपुलकांकरोतीत्यर्थः॥ स्वरभंगलक्षणमाह॥ स्वरस्वभाववैलक्षण्यंस्वलितानुकरणप्यस्यतोभूतांतं॥ तावन्मात्रंचकृत्यासंभूतेतत्रैवगतम

यथा॥ बकुलमुकुलकोशारोषनिर्यन्मधुकरकूजितभाजिकुंजभूमौ॥ पुलकयतिकपोलपालिमालिस्मितसुभगःकथमद्य
मंदसूनुः॥ गद्गदत्वप्रयोजकीभूतस्वरस्वभाववैलक्षण्यंस्वरभंगः॥ अथविभावाः॥ क्रोधभयप्रहर्षमदाः॥ यथा॥ व्यक्तिःस्यात्स्वर
भंगस्यकोपाद्युक्तिःक्रियेतचेत॥ इतिपशुःपुरोराधामौनमाधायतिष्ठति॥

तोवैलक्षण्यमिति॥ तदप्यभिव्यंजककंठादिवीणादिभे
दभिन्नमतिप्रसक्तमेवेतिस्वभावेतिविकाराप्रभूतभेदस्फोरणाय॥ तच्चवैलक्षण्यमुक्तकृत्याकार्यव्यावृत्तमनुभवसिद्धमेव विपश्चितामिति
मधुपानसंभूतमदकृतासाधारणविभावितंस्वरवैवर्ण्यसामान्यमेवलक्ष्यमित्यभिप्रेत्यैवविकारोद्भूतत्वमत्रपरित्यक्तमित्यपिकेचित्॥ वे
द्युक्तिःएतस्योत्तरंक्रियेताभिधीयेततर्हिकोपात्कोपवशात्कोपमनुमापयितुमितियावत्॥ स्वरभंगस्यैववैवर्ण्यस्यव्यक्तिःप्रकाशःस्याद्भवेदि
तिसामाभवतितिकृतावान्कोसत्याहितेननाराचातुकारैर्वलात्कोपेपनीतेदाक्षिण्याहृतःपुनरनेनसहसंलापःप्रसज्येनैवेतिमत्वेतियावनेन

पत्युर्नायकधुरीणस्यश्रीकृष्णस्यपरांगेराधेतिराध्नोतिस्वाभिलषितमित्यर्थोराधापदशक्तिमूलानुरणनविषयोमौनंवाड्विःयमन्याजमा
धापालंब्यतिष्ठतीत्यर्थः॥वेपथुलक्षयति॥शरीरस्पंदश्शारीररूपोत्यावयवविकंपः॥सत्वकस्पंदादाविति॥अन्यथाभासहेतुपरप्रयोज्य
स्वात्क्षेपणापक्षेपणरूपावयवविकर्मणीत्यर्थः॥नातिव्याप्तिरिति॥मनोविकारजन्यत्वप्रयुक्तंभावत्वंचनतत्रेतितद्वारणमितिभावः॥चे
ष्टाश्रयमात्रपरंचेष्टावदंत्यावयविपरमित्यर्थः॥शरीरावयवकंपेहासोद्भूताधरस्पंदादावितिभावः॥नातिव्याप्तिरिति॥तत्रविकारसंभूत
त्वेपिशरीररूपावयविक्रियात्वाभावादितिभावः॥नचासौशरीरक्रियैवेतिवाच्यं॥क्रियायाव्याप्यवृत्तित्वेनशरीरक्रियायाःसर्वावयवाव

भावत्वेसतिशरीरस्पंदोवेपथुः॥भावत्वेसतीतिविशेषणात्सत्वकस्पंदादौनातिव्याप्तिः॥शरीरपदंचेष्टाश्रयमात्रपरं॥
तेनशरीरावयवकंपेनातिव्याप्तिः॥अस्यविभावाआलिंगनहर्षभीत्यादयः॥तथा॥कथयकथमुरोजदामहेतोर्यदुपतिरे
षविनोतुचंपकानि॥भवतिकरतलेयदस्यकंपःप्रियसखिमत्प्रतिरेवमत्सपत्नी॥ छेदेनोपलब्धिप्रसंगात्॥नचैवमपिभयसं
भूतपलायनेतिव्याप्तिरितिवाच्यं॥पलायनस्यापिपादाद्यवयवक्रियारूपत्वात्॥युगपत्क्रियायारथक्रियावदेकावयवक्रिययाऽन्यत्रावयवेषु
क्रियाकलापाभ्युपगमात्॥वेपथुस्तुसर्वशरीरावच्छेदेनवोपलभ्यतइतिभवत्येवशरीरक्रियारूपइत्याशयात्॥वस्तुतस्तु॥सत्वकस्पं
दादौबाहुस्फुरणादौ॥चेष्टाश्रयमात्रेति॥मात्रपदंकृत्स्नार्थकं॥शरीरावयवकंपइत्युपदर्शितार्थकमेव॥नातिव्याप्तिरिति॥प्रकृतलक्षण
स्येत्यादिः॥तस्यव्याप्तिपदार्थसंबंधेनवपः॥व्यापनंसंबंधःसैवव्याप्तिरितिक्रांताप्रकृतेशरीरावयवकंपेनवर्ततइत्यतिव्याप्तिस्तथाचप्रकृत
लक्षणसंबंधःशरीरावयवकंपेनिरुक्तेनेत्युक्तिभंग्याव्याप्तिरेवपर्यवस्यति॥नाव्याप्तिरितिक्वाचित्कःपाठस्तत्रऋजुरेव॥हेप्रियसखिसुखदुःख

सदानिकटवर्तीयदुपतिश्चंपकानि चंपकपुष्पाण्युरोजदामहेतोर्वक्षोजरामणीयकसाधनमालानिमित्तंकथंकेनप्रकारेणचिनोतु
संगृह्णातु॥कथयेत्यत्रवाक्यार्थस्यैवकर्मत्वंकथयेत्यनेनश्रीकृष्णस्वविषयकानुरागवत्त्वप्रतिपादनपुरःसरंनिजसखीसपत्नीका
र्यकारकत्वंदृढयंतीकुविनिबद्धवक्रीतदीयानुरागातिशयमभिधत्ते॥यद्यस्मात्कारणादस्यकृष्णतलेकरतलस्यैवसंग्रहसाधनत
यातस्यैववैकल्यंदर्शितं॥तेनसर्वशरीरकंपोनविरुद्धइतिव्याख्याहृये पुदाहरणसंगतिः॥कंपोभवतितत्तस्मात्कारणादहमेवंजा
नेयन्मत्स्मृतिरेवचंपकपुष्पात्मकसदृशावलोकनसंभृतामसस्मृतिरेवनान्याकाचित्तथासतितथाप्रतिज्ञातथासंप्रवृत्तिश्चेत्यतद

विकारप्रभववर्णान्यथाभावोवैवर्ण्यं॥अस्यविभावाः॥मोहभयक्रोधशीततापश्रमाः॥यथाँकुकुटंकुर्वेतिकाणमाननंस्त्रिष्ट
योस्तयोः॥दिवाकरकराक्रांतशशिकांतिमिवादधौ॥विकारजनितमक्षिसलिलमश्रु॥अस्यविभावाः॥हर्षामर्षधूमभ
यशोकजंभाशीतनिर्निमेषप्रेक्षणानि॥

खिलमाकुलीभवेन्मत्सपत्नीमत्समीहितविघ्नकारिणीजातेत्यर्थः॥वैवर्ण्यलक्षयति॥ज्व
रातपादिकृतवैवर्ण्यव्यावर्तनायप्रभवांतं॥स्निग्धयोरसभरानाकलितप्रभातवेलसमालिंगनासक्तयोःकयोश्चित्स्त्रीपुंसयोराननंकुक्कुटेनाम्र
चूडेनकाणंप्रभातध्वनिंकुर्वतिसति॥दिवाकरेति॥सूर्यकिरणपरिभूतचंद्रद्युतिमादधावित्युत्प्रेक्षा॥उत्कंठापूर्त्यभावेनहायमानोजस्कम
भूदितिभावः॥अश्रुलक्षयति॥धूमाद्युत्थाश्रुव्यावर्तनायजनितांतं॥पक्ष्मलेरमणीयपक्ष्मयुक्तेआयतेविस्तीर्णेवाक्षिणीयस्यास्तस्यानायि
कायाअश्रुबिंदुर्नैवोदितमश्रु॥अक्ष्णोःसकाशाद्दसिनिपततितत्राश्रेक्षते॥हेवितत्वमित्यध्याहार्यंतथासत्येवमध्यमपुरुषस्यसाधु
त्वादित्येके॥नाध्याहार्यमित्यन्ये॥नचाध्याहाराभावेमध्यमपुरुषस्यसाधुतानस्यादितिवाच्यं॥मध्यमपुरुषप्रयोगेहियुष्मदस्तिङ्‌पश्याप्यौ

र.न.
३०

पस्थापकत्वमावश्यकं न तु युष्मदनुप्रयोगोपि तत्त्वसंबोध्यत्वरूपं तेन विनापि तदेतदभिप्रेत्यैव स्थानिन्यपीत्युक्तं॥ प्रयोगयोग्यत्वेपि
त्यस्य तदर्थत्वात्॥ एतेनाध्याहारो नानुप्रयोगस्य विषयः॥ किंतु स्थानिन्यपीत्यस्यैवेत्यस्युक्त्यन्तप्रलपितमनादेयं॥ फलेभ्यो यातीत्यत्राह
तुमित्यस्याध्याहारेपि साधुतापत्तेः॥ न चेष्टापत्तिः॥ कारकविभक्त्या चतुर्थी बाधापत्तेः॥ न चाध्याहृतमनाकांक्षमेवेति वाच्यं॥ अध्याहा
रादिना चतुर्थ्यादीनां साधुतानुपपत्तिरिति बहुव्याकोपापत्तेरित्यलमावेशेन॥ तममुं विशेषमभिप्रेत्यैव सकलपदवाक्यप्रमाणपारा
वारीणैः श्रीकालिदासैः॥ इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान्वैदर्भि पश्यानुमता मयासि॥ एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः
॥ इति श्लोके कर्त्राख्यातमध्यमपुरुषसमभिव्याहारेण त्वंपदं न प्रयुक्तं कर्माकांक्षापूरणाय तु तत्र त्वां संबुध्यसमभिव्याहृते प्रयुक्तमिति

यथा॥ विसृज विसृज विनद दुःखधारामयमुपकंठमुपागतो मुरारिः॥ इति कथयितुमस्त्रबिंदुरक्ष्णोर्निपतति वक्षसि पक्ष्मलाय
ताक्ष्याः॥ मंतव्यं॥ कांक्षायोग्यतेति चेन्न॥ युष्मत्सामानाधिकरण्यं यदाहुः॥ समानाधिकरण इति॥ न चैवं भवच्छब्दप्रयोगेपि मध्यम
पुरुषापत्तिरिति वाच्यं॥ युष्मदीत्यस्य सावधारणत्वात्॥ न चैवं तुल्ययुक्त्यास्मत्यर्थयप्रयोगे उत्तमपुरुषोप्यसाधुरिति स्थिते स्वीत्यहमर्थ
कमव्ययमिति वृत्तिविरोध इति वाच्यं॥ अहमर्थकमित्यस्याहंशब्दार्थकमित्यर्थो लक्षितलक्षणया तदर्थोपस्थापकत्वोक्त्यास्मत्प्र
योगयोग्यत्वस्यैव तेनावेदनात्॥ युष्मदस्मदुपस्थित्यद्वारकपदांतरानुपस्थाप्यत्वस्यैवावधारणार्थत्वात्॥ अन्यथा भावनायाः प्रथ
मांतार्थेन्वय इति व्युत्पत्तिभंगापत्तेरस्यार्थे नदन्वयबाधादसंबद्धप्रलापापत्तेरहमर्थतात्पर्ये संबोधाद्वा धेच किंपदस्मृत्येति॥ दुःख
धारां संतन्यमानं दुःखं विसृज विसृज जहीहि जहीहि त्वरावगतये वीप्सा॥ तत्र हेतुमाह॥ अयमिति॥ यत इति पूरणीयं अयं मुरारिर्मुकुंद उपकं

नौका
रामः
३०

शरीरधर्मत्वे सतीत्यर्थः॥ चेष्टानिरोधश्चेष्टानुत्पत्तिप्रयोजकोयमेव च करणापाटवशब्देन शैथिल्यशब्देन च व्यपदिश्यते॥ सत्यंतदलप्र
योजनमाह॥ ननु चेष्टाक्रियामात्रं मनःक्रियानिरोधसाधारण्येनार्थप्रत्यायकप्रलयपदसमभिव्याहारात्॥ तथा च यत्किंचिच्चेष्टानिरो
धोतिप्रसक्तो यथा प्रागुक्ते वेपथूदाहरण एव वेपथौ पुष्पावचयानुत्पत्तिप्रयोजकता॥ एवं स्तंभेपीति चेष्टासामान्यनिरोधो वाच्यस्तथा
चासंभवः प्रकृतोदाहरण एव मनःक्रियोत्पत्तेरुक्तत्वादित्याशंकां वारयति॥ साहचर्यकथनेनेति तृतीयातत्पुरुषः सा च तृतीया विशेषणे॥

शारीरत्वे सति चेष्टानिरोधः प्रलयः॥ शारीरत्वे सतीति विशेषणान्निद्रादौ नातिव्याप्तिः॥ स्तंभादयः शरीरधर्मास्तेषां साहच
र्यकथनेन प्रलयोपि शरीरधर्म एव विवक्षितः॥ तेनात्र चेष्टापदेन शरीरचेष्टैवाभिमता॥ मनसस्तु कर्म भवति न तु चेष्टा॥ अत
एव चेष्टाश्रयः शरीरमिति शास्त्रीयं लक्षणं॥ अस्य विभावा रागोत्कंठ्यादयः॥ यथा॥ नो वक्त्रं नमितं धुतं न च शिरो व्यावर्तितं नो
वपुर्वासो न श्लथमाहृतं निगदितं नो वा निषेधाक्षरं॥ शोणेनापि विलोचनं विरचितं क्रीडाकुलाकांतरं चेतः केवलमानने म
धुरिमोर्मीपारितं राधया॥

प्रलयोपि प्रकृते प्रलयपदार्थोपि॥ शरीरधर्म एवेत्येवकारेण मनःक्रियानिरोधकमनोधर्मव्यवच्छेदः॥
तेन शरीरधर्मविवक्षणेन॥ शरीरचेष्टैव हिताहितप्राप्तिपरिहारार्था क्रियैव अत्रैवकारो मनःक्रियां व्यवच्छिनत्ति॥ तथा च तादृशक्रियात्वाव
च्छिन्ननिरोधो लक्षणे विवक्षित इति न कोपि दोष इत्याह॥ चेष्टापदप्रयोगे निहतार्थत्वं परिहरन्नेव चेष्टापदार्थस्य तादृशशरीरमात्रधर्मत्वम
तिमाह॥ अन्यथातिप्रसंगादिति भावः॥ अत्र मानातिशयप्रगुणीकृतविप्रलंभार्जितदुःसहज्वरदुःखखिन्नया शठतानुसंधानसंभृत
रोषप्रकर्षग्रहिलयाप्यवितर्किततत्कालवृत्तदुर्घटसमागमसंजातोत्कंठाभरतरलांतःकरणया राधया तन्मुखानवलोकनस्पृहानुवर्तनेपि

वक्त्रंमुखंनोनमितंननम्रीकृतंतथाचुबुकपरामर्शेशिरश्चलनधुतंनिषेधायनकंपितंआश्लेषेवपुःशरीरंनोव्यावर्तितंनविपरीतंकिंचिद्दलि
तंश्लथंगलितंवासोवस्त्रंस्वयंनाहृतंधृतंतेनपरामर्शेनिषेधाक्षरंनेतिवानोनिगदितमुक्तंविलोचनमपिशोणमारक्तंनविरचितंभावत्कत्वंभु
क्तमतःपरंकिंरोषेणेतिमत्वानकृतंकिंतुक्रीडाकलासुक्रीडाविशेषविषयेकातरंदीनंश्रेयांसिबहुविघ्नानीतिन्यायाच्चेतोंतःकरणंकेवल
मित्यवधारणेनैनोदाहरणसंगतिः॥मधुरिपोःश्रीकृष्णस्यपरदुःखप्रहाणशीलस्येतिपदध्वनिः॥आननेमुखेव्यापारितंप्रेरितमितिपुन
रपव्याख्यानं॥तथासतिगुणीभूतरोषवितर्कीकरणंमुख्यकातर्यनिर्देशमात्रमित्यनुदाहरणताशंकाकलुषितत्वाद्रोषकातर्ययो
रेकविषययोरेकदासंभावितयोर्वर्णनेकविसंरंभानाधायकतयाह्ययोर्मुख्यतायाअसंभवात्॥अन्यथाकविकुलक्षुण्णसरणिप्रच्य

जृंभाचनवमःसात्विकभावइतिप्रतिभाति॥

वापत्तेः॥किंतुनविस्यादिनिषेधघटितवाक्यार्थषट्कंस्त्रीजातिस्वभाव्येनप्रसक्तप्रतियोगिसत्ताकंनिरुक्तप्रलयात्मनैवोपपन्नंनरोषपरं॥
नैवर्ण्यंसात्विकभावरूपशोणताप्यनिवार्याषाष्ठवाक्यार्थप्रबाधमानास्त्रीजातिस्वभावसुलभबलात्कृष्टनिमित्तांतरसंभूतवैवर्ण्यमपिमि
थ्याभूतंरोषप्रभवंनतयाश्रीकृष्णायनप्रदर्शितमितिरूपेविश्राम्यति॥जृंभायाःसात्विकभावत्वंवक्तुंयुक्तं॥तस्यारसानुकूलत्वाद्विकाररूपत्वाच्च॥
नचलज्जासंभूतांगसंकोचस्यापितथात्वापत्तिरितिवाच्यं॥लज्जाद्यव्यंजकस्यतस्यरसाननुगुणत्वात्॥प्रागुक्तविकारत्वस्यानियतबाधितत्वाच्च
॥नचस्वतःसुंदरत्वंजृंभायाअपिनास्तीतिवाच्यं॥प्रामाणिकैस्तथात्वेनाभिधानात्॥वातप्रभृतजृंभायाअतथात्वेपिविकारसंभूतायास्तस्यास्त
थात्वात्॥यथातवधूमाद्युत्थाश्रुणोःतथात्वेपिमनोविकारसंभूताश्रुणस्तथात्वमित्यभिप्रेत्याह॥वायुपरिपोषश्चेत्यर्थः॥नवमइति॥

नवतुल्ययुक्त्या निःश्वासोऽपि दशमः सात्त्विकभावो वक्तुमुचित इति वाच्यं ॥ मुखाविर्भूतवायुपरिपोषो जृंभा नासाविर्भूतवायुपरिपो
षो निःश्वासः ॥ इत्थं च जृंभात्वेन विभागे निःश्वासो दशमः सात्त्विकभावो युज्यत एव ॥ वायुपरिपोषत्वेन विभागे तु नवम एक एवाधिको भेद
इत्येतदाशयात् ॥ अत एव जृंभानिःश्वाससाधारण्येन नवमसात्त्विकभावत्वप्रापणायैवोभयचरितानो ज्वलसमर्पकमालस्यं ॥
भेदो वा विदृशो जलकंकवतटे स्वेदः प्रकंपो धरे पांडुर्गंडतटी वपुः पुलकितं लीनं मनस्तिष्ठति ॥ आलस्येन यनश्रियश्चरणयोः स्तंभः समुज्जृं
भते तत्किं राजपथे निजामधरणीपालोयमानाकिन इति रसमंजर्यां जृंभास्थाने भ्युषवि ॥ अन्यथा जृंभावक्त्रसरोरुह इत्येव प्रक्रमानुरोधा
सदितुं युक्तमित्युत्पश्यामः ॥ एवं स्थिते पद्यप्यनयैव प्रणाल्या स्वेदाश्रुणोरपि सलिलोद्गमत्वेनैकविभागत्वं वक्तुं शक्यं तथापि गणनायाः

ऊर्जन्नानन मुल्लसत्कुचयुगं स्विद्यत्कपोलस्थलं कंचत्पक्ष्म गलद्दुकूलमुदयन्नाभि भ्रमद्भ्रूलतं ॥ बालाग्रांगुलिबद्धबाहुपरि
धिर्यं च हि रत्नत्रिकं त्वद्युक्तं चुकसंधि दर्शिततलसद्दोर्मूलमुज्जृंभत इत्यादौ ॥ पुमिच्छामात्रनियंत्रितत्वादनुद्धाव्यमेव तदित्यवधे
यं ॥ तत्र संमतिमाह ॥ बालोज्जृंभत इत्युत्तरार्द्धोपात्ताभ्यामाद्यंताभ्यां पदाभ्यामन्वयो वशिष्टान्येकादश क्रियाविशेषणानि ॥ ऊर्जन्नाननं ॥ ऊ
र्जेन नःप्राणो यत्र तथाननं यत्रेति ज्युतत्याधिक श्वाससंचारिवदनं यत्र ॥ ऋजवस्तु द्विन्नाननमिति पठंति ॥ उल्लसत्कुचयुगं ॥ उत् उच्चैस्त
रता पच्चलसत्स्वकाशमानं स्तनद्वयं यत्र ॥ स्विद्यत्कपोलस्थलं ॥ घर्मजालयुक्तो गल्लदेशो यत्र ॥ एतेन जृंभायाः स्वेदसात्त्विकभावसामानाधि
करण्यमुक्तं भवति ॥ कंचत्पक्ष्म ॥ मिलन्नेत्रपत्रं यत्र ॥ गलद्दुकूलं ॥ स्खलन्नीवीबंधो यत्र ॥ उदयन्नाभि ॥ ऊर्ध्वं गच्छंती नाभिर्यत्र ॥ भ्रमद्भ्रूलतं ॥
मंती भुग्ना भवंती भ्रूलता लताकारा भ्रूर्यत्र ॥ अग्रांगुलिबद्धबाहुपरिधि ॥ अंगुल्यग्रैर्बद्धो बाह्वोः परिधिः परिवेषो यत्र ॥ एतेनक्त हे श्लिते स्यान

त्यंबहिरंतस्त्रिकं॥त्र्यंचद्धोगच्छद्बहिरंतंमुत्रंत्रिकंपृष्ठवंशाधोभागोयत्र॥त्रुट्यत्कंचुकसंधि॥त्रुट्यन्भज्यमानःकंचुकस्यकंचुलिकायाःसंधिः
संधानंयत्र॥दर्शितलसद्दोर्मूलं॥दर्शितंकामुकलोचनातिथीकृतंलसत्स्वतःप्रकाशंदोर्मूलंकक्षप्रदेशोयत्रकर्मणियथाभवतितथेत्यर्थः॥इ
त्यादावित्यस्यसात्विकभावसामानाधिकरण्यदर्शनादित्यग्रेतनेनान्वयः॥तद्यथा॥सत्यंसतिगृहेगृहेप्रणयिनोयेषांभुजालिंगनव्यापारो
कुलदकुमोहनजलाजायंतएणीदृशः॥प्रेयान्कोप्यपरोयमत्रनियतंदृष्टेपियस्मिन्वपुःस्वेदोज्जृंभणकंपसाध्वसमुखैःप्राप्नोतिकांचिद्द
शामित्यत्रस्वेदोज्जृंभणकंपेतिस्वेदवथुरूपसात्विकभावसंपुटिताजृंभानिदिष्टातेननतन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतेइतिन्यायाज्जृंभा
याःसात्विकभावतारुद्रस्याभिमतेतिभावः॥श्लोकार्थस्तुतेप्रणयिनःप्रेमपात्रभूताःपुमांसोगृहेगृहेप्रतिगृहंसंतिवर्ततइतिसत्यं॥तेकेए

शृंगारतिलकादौचसात्विकभावसामानाधिकरण्यदर्शनात्॥नन्वसौसात्विकभावोवानुभावोवेतिविनिगमनाविरहइतिचेत्
॥सत्यं॥अनुभावत्वेपिसात्विकभावत्वेबाधकाभावात्॥ णीदृशोयेषां॥भुजेत्यादि॥भुजाभ्यामालिंगनात्मनाव्यापारेणाकुलहकु
लीभूयनिर्गच्छदकुंस्वभावसुंदरंपद्मगंधीतियावत्॥मोहनजलंनिधुवनसंबंधीनिष्यंदोयासांतास्तथाविधाजायंतेयमुद्दिष्टःप्रेयान्को
प्यनिर्वचनीयलावण्योप्यपरोऽलौकिकएवसंभाव्यतेसंभावनार्थकापिपदोपसंदोपसंदानात्॥यस्मिन्नत्रप्रेयसिदृष्टेसत्यत्रत्योपिर
वधारणेवपुःशरीरंस्वेदश्चोज्जृंभणंचकंपश्चसाध्वसंचनामदुष्प्रापतासंभावनासंभूतभयंचेतिप्रभृतिभिःसमुदायैःकांचिदनिर्वचनी
यांदशामवस्थांनियतमवश्यमेवप्राप्नोतीत्यवसेयः॥अनुभावेषंतर्भावंशंकते॥भावलक्षणाक्रांतेनुभावत्वंभावत्वसंकीर्णमेवनविवि
क्तमितिसमाधत्ते॥ननुविरुद्धयोरेकत्रसमावेशासंभवादन्यतरबाधावश्यकत्वेमुनिवचोगौरवाद्यथाशास्त्रमेवज्यायइत्याशंकाविरोधपरि

तयासात्त्विकभावत्वानुभावत्वयोः संकीर्णतायाः ॥ भ्रांतः शंकते ॥ भ्रांतिमुद्घाटयति ॥ न विकारा इति ॥ न प्राणिप्रयत्नसाध्या इत्यर्थः ॥ अं-
गाकृष्ट्यादिषु प्राणिप्रयत्नसाध्यत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयन् जृंभायाः प्राणिप्रयत्नसाध्यत्वव्यतिरेकमाह ॥ एतच्छब्दार्थं विवृणो-
ति ॥ उदाहरति ॥ महेश्वरो मानं प्रियापराधचेष्टामाधाय कृत्वा ॥ रहस्येकांते तेन जृंभाया उद्दीपितवियोगकालावच्छिन्नरतिरूपविका-
रसंभृतत्वमस्. चि ॥ स्थितायाउपविष्टाया अचलात्मजायाः हिमालयसुतायाः जृंभां मुखव्यादानफलिकां वायुपुष्टिं संभाव्य निश्चित्य तत्स्व-

पुलकादौ तथादृष्टत्वात् ॥ न चांगाकृष्टिनेत्रमर्दनादीनामपि भावत्वापत्तिः ॥ तेषां भावलक्षणाभावात् ॥ रसानुकूलो विकारो
भाव इति हि तल्लक्षणं ॥ अंगाकृष्ट्यादयो हि न विकाराः किंतु शरीरचेष्टाः ॥ प्रत्यक्षसिद्धमेतत् ॥ अंगाकृष्टिरक्षिमर्दनं च पुरु-
षैरिच्छया विधीयते परित्यज्यते च ॥ जृंभा च विकारादेव भवति तन्निवृत्तौ निवर्तते चेति ॥ यथा ॥ आधाय मानं रहसि स्थिता-
याः संभाव्य जृंभामचलात्मजायाः ॥ चुटत्कृतिं स्मेरमुखो महेशः करांगुलीभिः कलयांचकार ॥ इति सात्त्विकभावनिरूपणं ना-
म चतुर्थस्तरंगः ॥ अथ व्यभिचारिभावा निरूप्यंते ॥ तत्र भरतः ॥ निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः ॥ आलस्यं चैव
दैन्यं च चिंता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ १ ॥

वलिंगात्सुसाध्यमानापनोदप्रतिपत्तेः स्मेरमुखो हसन् करांगुलीभिश्चुटत्कृतिं चुटदित्यनुक-
रणं यस्य तं शब्दं ॥ यद्वा चुटतः कृतिश्चेष्टाविशेषात्मिका तां कलयांचकार मानेनोद्भीयगतमित्युपहसति स्मेत्यर्थः ॥ इति श्रीजड्युपनामक-
गंगारामविरचितायां नौकाख्यायां रसतरंगिणीव्याख्यायां चतुर्थस्तरंगः ॥ श्रीः ॥ नैवं व्यभिचारिभावनिरूपणं प्रतिजानीते ॥ मानसत्वे
सति स्थायिभावप्रकारकारोपविशेष्यीभूतभावत्वरूपलक्षणलक्षितत्वमेषां पृथङ्निरूपणबीजमतस्तथाविधानेव विभज्य दर्शयति ॥

अत्रत्रासश्चैववितर्कश्चव्यभिचारिणोव्यभिचारिपदवाच्याविज्ञेयाइत्यन्वयः॥त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाव्यभिचारिणोनाम्नातुनाम्नैवनलक्ष
णतःसमाख्याताःकथिताइत्यर्थः॥व्यभिचारिपदप्रवृत्तिनिमित्तस्वशारीरमानसविकारसाधारण्यादुभयोरपिलक्ष्यत्वंयुक्तमित्याशये
नतौलक्षयति॥इतस्ततःकाव्यनाट्यादिरूपेणानियतेनयेनकेनाप्युपायेनसहृदयहृदयंप्रविष्टाः॥रसेषुचर्व्यमाणेषुसत्सु॥ संचा
रिणश्चर्व्यमाणाःभावास्तत्वमित्यर्थः॥तथाचस्थायिभावप्रकारकारोपविशेष्यीभूतभावत्वमुभयसाधारणंलक्षणमुक्तंभवति॥रसेषु
स्थायिभावेषुविषयेइतस्ततोनुभावाद्यात्मकेकार्येजनयितव्येसंचारित्वंसहकारित्वमित्यपिऋजवः॥व्यभिचारिपदप्रवृत्तिनिमित्त

व्रीडाचपलताहर्षआवेगोजडतातथा॥गर्वोविषादऔत्सुक्यंनिद्रापस्मारएवच॥२॥सुप्तंविबोधोमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्र
ता॥मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथामरणमेवच॥३॥त्रासश्चैववितर्कश्चविज्ञेयाव्यभिचारिणः॥त्रयस्त्रिंशत्समाख्याताना
म्नातुव्यभिचारिणः॥इतस्ततोरसेषुसंचारित्वं॥अनेकरसनिष्ठत्वं॥अनेकरसव्याप्यत्वंवाव्यभिचारित्वं॥नचरोमांचादा
वतिव्याप्तिः॥तेषामपिसंग्राह्यत्वात्॥तेचभावाःशारीराव्यभिचारिणएतेचांतराव्यभिचारिणइतीयांस्तुविशेषः॥

स्योभयसाधार
ण्यएवद्वयोर्लक्ष्यत्वंयुक्तमतस्तदेवदर्शयति॥अनेकरसेषुनिष्ठापोषकभावाख्यःसंबंधोयेषांतत्वमित्यर्थः॥पोष्यपोषकभावोनकेवलानामे
षामितिवक्तुमन्यदेवतत्पदप्रवृत्तिनिमित्तंदर्शयति॥अनेकरसचर्वणाव्याप्यसामग्रीप्रविष्टत्वमित्यर्थः॥क्वचिद्धिभावादावतिप्रसंगवार
णायभावत्वमत्रापिबोध्यं॥आशयमविद्वान्शंकते॥आशयमुद्घाटयति॥एतेषांलक्षणलक्ष्यतावच्छेदकेस्वशारीरत्वमानसत्वविशेषणा
भ्यांविभिन्नेशारीरभावानांमानसभावानांचावांतरलक्षणलक्ष्यतावच्छेदकेबोध्येइतिवदति॥इयांस्त्विति॥इयान्परमित्यर्थः॥शंकते॥

निर्वेदादेरित्यादिना क्रोधभयाभ्याम विशिष्टयोरमर्षत्रासयोः परिग्रहः॥ स्थायित्वं संतन्यमानभावविशेष्यकारोपप्रकारत्वं॥ व्यभिचारि
त्वं स्थायिभावारोपविशेष्यीभूतभावत्वं॥ कथमिति॥ द्वयोर्विरोधादित्याशयः॥ अन्यादृशव्यभिचारिभावविशेष्यकारोपप्रकारत्वेपि स्थायि
भावांतरप्रकारकारोपविशेष्यत्वस्य रत्यादौ शृंगारस्थायिभावे करुणव्यभिचारिभावात्मनि दृष्टत्वान्न तयोर्विरोध इत्याशयेनोत्तरयति॥ अ
मुमेवाहिष्टनात्मसाधिककाव्यरसस्थायित्वलक्षणं विशेषमभिसंधायामंगलप्रायस्याप्यस्य प्रथमत उद्देशमनुमनुते स्म भरताचार्यस्तच्चाग्रे
विज्ञापते॥ ननु तत्र स्त्रीपुंसयोरन्योन्यालंबनः प्रेमाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो रतिः स्थायिभावः पुत्राद्यालंबनस्तु व्यभिचारिभाव इति न विरोध इति
चेदत्रापि नित्यानित्यवस्तुविचारजन्मा विरागाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो निर्वेदस्थायिभावोस्तु गृहकलहादिजन्मस्तु स्वावमानन्नात्मा व्यभिचारी

ननु निर्वेदादेः स्थायित्वं व्यभिचारित्वं च कथमिति चेन्न॥ रसपर्यंतस्थायित्वमितस्ततोगामित्वं चेत्युपाधिभेदमादायोभयसंभ
वात्॥ स्वावमानन्नं निर्वेदः॥

भवितुमर्हसेवेत्येवमपि नाम तुष्यतु भवानित्यभिप्रेत्य निर्वेदं लक्षयति॥ इदमुपलक्षणं॥ परमापराध
जन्मापरविनाशहेतुश्चित्तविकारः क्रोधस्थायिभावः सुत्रापराधजन्मा परुषोक्त्यनुक्त्यादिहेतुरसावमर्षव्यभिचारिभावस्तथा क्रूरदानुत्क
टौ मानसौ विकारौ यथायथं भयत्रासशब्दाभ्यां स्थायिभावे व्यभिचारिभावावभ्युपगताविति बोध्यं॥ पलोत्पातिकोंतर्विकारस्त्रासः स्वाप
राधाद्भवस्तु सो भयमिति भेदमाहुस्तन्न॥ तथासति॥ ग्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति स्यंदने दत्तदृष्टिः पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभया
द्भूयसा पूर्वकायं॥ दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति॥ इत्यादेर्वृत्ति
कृदभिमताया भयानकोदाहरणताया असंगत्यापत्तेः॥ श्लोकस्तु ग्रीवाया भंगेन प्रवर्त्तनेनाभिरामं यथा स्यात्तथाऽनुपतति स्यंदने मुहुर्दत्तदृ

ष्टिः शरपतनभयाद्भूयसा विपुलेन पश्चार्द्धेन पूर्वकायं प्रविष्टः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिरर्द्धावलीढैर्दर्भैः कीर्णवर्त्मायं मृगउदग्रप्लुत
त्वाद्वियति बहुतरं यथा तथोर्व्यां स्तोकं च यथा तथा प्रयातीति पत्तनस्येति मृगयाविहारिणो दुष्यन्तस्य सूतं प्रत्युक्तिस्ता
त्पर्यकः ॥ तथा सत्येवोत्कटधावनक्रियाया दर्शनक्रियाकर्मत्वमप्युपपद्यते ॥ न च क्रियाविशेष्यकबोधाभीकारेणाध्याहारं विनैवैक
वाक्यतयापि तदुपपत्तिरिति वाच्यं ॥ प्रकृत्यर्थापेक्षया प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यस्य बहुशो दृष्टत्वात् ॥ क्रियाप्राधान्यप्रतिपादकभूवादि
सूत्रस्थभाष्यस्य च क्वाचित्कानुभवसिद्धक्रियाप्रधानबोधतात्पर्यकत्वात् ॥ यद्गुणवान्पाणिनिः प्रधानप्रत्ययार्थवचनमशिष्यमर्थस्यान्यप्र
माणत्वादिति वचनमात्रं प्रसाचस्यो ॥ कथमन्यथायोयः शूद्रस्य पचति हि जो नं सोति निंदितइत्यादौ क्रियाया विधित्सितनिंदितत्वविं

संसारे हेयताबुद्धिर्वा ॥

धानं क्रियाप्राधान्यनियमवादिभिः समर्थनीयं ॥ निंदितइत्यस्य क्रियाविशेषणत्वे कर्मत्वापत्तिः ॥ निंदिताभिन्नद्विजकर्तृकाम्भूद्रान्नपचि
क्रियेति बोधाभीकारे विधित्सितविधानानुपपत्तिः ॥ निंदितत्वस्य विशेष्यान्वयिनान्वयित्वस्वीकारे पुनरेकवाक्यताभंगदूषकत्ताबीज
विध्यंतरसमादरे बहुशो दृष्टप्रत्ययार्थप्राधान्योपेक्षा निर्बीजा ॥ निंदितमिति क्रियाविशेषणपादांतराध्याहारे च प्रस्थितमितोप्येकवाक्य
तुपतिम्भूद्रान्नपक्ता हि जो निंदितइति प्रथमांतविशेष्यकएव तत्र बोधाभ्युपपद्यतिन तद्राष्ट्रं नियमपरमपितु न्यायमूलमित्यास्सपादा
नापंथाः ॥ विशेषाव गमे निर्वेदस्थायिभावमप्यत्रैव लक्षयति ॥ नन्वेवमपि व्यभिचारिण्यारतेरगणनान्न्यूनतापत्तिरन्यथा पुत्रादिविष
यकरतिस्थायिभावकं वात्सल्यास्यं रसांतरं प्रत्यास्यातुमशक्यमेव शांतरसवदिति चेन्न ॥ रतिस्थायिभावगणनयैव तद्गणनान्निर्वेदस्याभि

रतेरत्र निर्वेदस्य तत्र गणनापि कर्तुं शक्यत इति तथैव किं न कृतमिति नियोगस्य महर्षिप्रतिलङ्घनितरां कर्तुमनुचितत्वात्॥ अशोकवनि
कान्यायादेवान्यं प्रत्यपि॥ विभावानुभावावेवात्र व्यञ्जकौ न त्वेकस्मिन्व्यभिचारिणि ध्वन्यमाने व्यभिचार्यन्तरं व्यञ्जकं न यापेक्ष्यते तस्यैव
प्राधान्यापत्तेरतस्तावेव दर्शयति॥ अनुभावइत्यत्रापि तत्रेत्यनुषज्यते॥ तत्रेति षष्ठ्यर्थे सप्तमी प्रकृतस्य निर्वेदाख्यव्यभिचारिभावस्ये
त्यर्थः॥ एवमग्रेपि॥ तत्त्वज्ञानं गृहकलहादि॥ तदुक्तं॥ तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननमिति॥ नहि मुख्यतत्त्वज्ञानं स्वावमानन
हेतुः॥ निर्वेदस्यापि भावविभावं तु शांतरसकथावसरे ग्रंथकृदेव वक्ष्यति॥ स्थायिनोपि व्यभिचारितया तत्रैव मुख्यतत्त्वज्ञानपदार्थो
विभाव इति तु सर्वानुमतः पंथाः॥ इदमत्रातिरहस्यमनुसंधेयं॥ कस्मिंश्चिद्व्यभिचारिभावे प्रकरणवशात्स्वीयसर्वसामग्र्या व्यंग्यतया प्राधा

तत्र विभावास्तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादयोऽनुभावाः स्वेदप्रकाशाश्रुपानादयः॥ यथा॥ क्षोणीपर्यटनं श्रमाय विहितं वादाय विद्यार्जि
तामानध्वंसनहेतवः परिचिता स्त्रैतेऽधराधीश्वराः॥

व्यंग्यत्वे सति नांतरीयकत्वादन्यदीयस्वल्पसामग्र्या व्यंग्यत्वेनतनिमानमावह
तोन्यस्य व्यभिचारिभावस्य प्रधानीभूतव्यभिचारिभावगुणीभावोपि न निषेध्यः॥ यथा गर्वो दावमर्षस्यामर्षो दो वा गर्वस्य॥ नचैवं सति तादृश
भावकाव्यस्य गुणीभूतव्यंग्यत्वापत्तिरिति निवाच्यं॥ गुणीभूतभावांतरांगीभूतव्यंग्यपृथग्गुपात्तविभावानुभावव्यक्तचर्वणाविषयीभूतस्यैवत्रैत्यर्था
त॥ नांतरीयकस्य विभावानुभावौ तु न पृथगुपात्ताविति न गुणीभूतव्यंग्यत्वं विभावो व्यस्य निमित्तकारणमात्रं न तु रसस्येव सर्वथैवालंबनोद्दी
पनरूपत्वापेक्षितौ॥ यदि तु कवित्वे अपि संभवतस्तर्हि तत्रापि न कस्यापि विद्वेष इति॥ कुज्ञानेन मोहमूलकभ्रमशालिना मया क्षोणीपर्यटनं नाना
देशसंचारः श्रमाय सिध्यतोप्यभिलषितार्थस्य वासनापरिपूरकत्वाभावात्तस्यायावर्धिष्णुत्वादित्याशयः॥ विहितं कृतं विद्यातर्कतंत्रादिर्वा

तेतेहंकारतिरस्कृतनिखिलप्रपंचाधराधीश्वराः पृथ्वीपरिवृढा मानध्वंसनहेतवेऽपमाना यैरपरिचिता अनुसृता गुणग्राहका संगतेरिति भावः॥ सरोजसुंदरदृशा पद्ममनोहराक्षीणामास्यमुखे दृष्टयः साभिलाषवीक्षणानि विश्लेषाय वियोगोद्भूतदुःखानुभूत्यै कृताः प्रेरिताः सदा संभोगोत्कंठायाः स्वानुवृत्तेरिति भावः॥ परंतु प्रयागनगरे नारायणो नाराधि नापूजि इति तत्तत्कर्मणोक्तिः श्वपतः कुटुंबनायकस्योक्तिरियं॥ अत्रापदादिविभावितश्चिंताद्यनुभावितो निर्वेदश्चर्वणाविश्रामधाम॥ तथा चेदं भावकाव्यमिति गीयते॥ रसकाव्ये भावप्रतीतावपि स्थायिभाव एव चर्वणाविश्रामधाम॥ भावानां तत्र स्वासाधारणरूपेणाभानादिति स्मर्तव्यं॥ यत्र च स्वासाधारणरूपेणापि भावोलंकाराद्यंगतयाभासते तत्राप्यसौ न भावपदव्यवहार्यः॥ किंतु तदलंकारकाव्यमेव॥ यथा मम॥ यातु प्राघुणिको निजां तृणकुटीं गंता ध्वगं दंडवच्चेतस्त्वस

विश्लेषाय सरोजसुंदरदृशामास्ये कृता दृष्टयः कुज्ञानेन मया प्रयागनगरे नाराधि नारायणः॥

रिपालितां दिशमिमां चीनांशुवद्धावति॥ श्रीमच्छासनसेविभिः कतिपयैः सूत्रैर्विवर्णैरपि स्वीयैर्यंत्रितमध्वगैरिदमिव स्वास्थ्यं तदालंबतामित्यत्र पूर्णोपमा मुख्या प्रभुविषयकरतिभावो गुणः॥ यथा वा ममैव॥ यो भिन्नदिक्क उभयोस्तर्यवरोहो मुना च या तुलना॥ स्वकुटुंबदेव यामाज्ञाति तत्काकतालीयमित्यादौ काकागमनसदृशविशिष्टतालपतनसदृशंसमासार्थस्तदुत्तरकप्रत्ययस्य सदृशोर्थस्तत्रैव तदधिकारसुत्रनस्यप्रत्ययार्थैकदेशे सादृश्ये प्रतियोगितया प्रकृत्यर्थान्वयस्य योग्यतासंपत्तये काककृततालफलतुलनायां प्रकृतेर्लक्षणाप्रकृतिशक्यार्थस्य कप्रत्ययार्थे सदृशे प्रयोज्यतयान्वय इति स्थिते कालिकसामानाधिकरण्यसंबंधेन काकागमनसदृशे ककर्तृकतर्यवरोहविशिष्टतालपतनसदृशापरकर्तृकतर्यवरोहप्रयोज्या काककृततालफलतुलना प्रतियोगिकसादृश्यवनीतयोस्तुलनेति शाब्दबोधात्काका

गमनस्य तालपतनस्य च काककर्तृतालफलतुलनायाश्चोपमानस्यानुपादानाल्लुप्तोपमामुख्या॥ क्वचित्काककर्तृतालफलोपभोगे क्वचित्तालफलकर्तृककाकवधे लक्षणेत्यत्रोपमेयविशेषसमभिव्याहारस्तात्पर्यग्राहको भवति प्रकृतद्वव॥ स्वकुटुंबदेवयोगादिसुक्तविमनस्कतानुभावितो गम्यजीवनसंशयविभावितोपि विषादो लुप्तोपमायां लीनः॥ ग्लानिं लक्षयति॥ निर्बलता धातुपाटवाभावः॥ तस्यामनोधर्मत्वाभावादाह॥ व्याध्यादिप्रभृतवैवर्ण्यादिकृतदुःखविशेषावेत्यर्थः॥ न चैवं निर्बलतोक्तिरसंबद्धप्रलापः स्यादिति वाच्यं॥ बलहानिसामानाधिकरण्यप्रत्यायनेन बलसमानाधिकरणश्रमपार्थक्यसमर्थनार्थत्वात्॥ हरौ श्रीकृष्णे प्रातरुषसि तल्पपर्यंकमपास्य त्यक्त्वा

ग्लानिर्निर्बलता॥ निःसहता वा॥ तत्र विभावाः॥ रत्यायासतृट्क्षुधादयोनुभावा वैवर्ण्यशैथिल्यदृग्भ्रमणादयः॥ यथा॥ व्याहर्तुं पुनरीक्षणाय न गिरः कण्ठाद्बहिर्निःसृताः शेषाश्लेषविधिं विधातुमपि वा नैवोन्नता दोर्लता॥ प्रातस्तल्पमपास्य गच्छति हरौ चण्डांशुचण्डातपक्लिष्टश्लिष्टकुरंगभंगुररुचस्तस्याः स्थिता दृष्टयः॥ उत्कटकोटिका निष्प्रतिमधानमिष्टहानिविचारो वाशंका॥ तत्र दुर्नयपरक्रौर्यादयो विभावा अनुभावाः कंपक्रियाप्रच्छादनादयः॥

गच्छति याति सति तस्या राधाया गिरः पुनरीक्षणाय पुनर्दर्शनं वितरीतुं व्याहर्तुं प्रार्थयितुं कण्ठाद्बहिर्नैव निःसृतास्तथा तस्या दोर्लतापि शेषाश्लेषविधिं संभोगांगपरितोषिकालिंगनं विधातुं कर्तुं नैवोन्नता जातेति शेषः॥ किंतु तस्या दृष्टयश्चंडोष्णिति चंडांशोः सूर्यस्य चंडेनोग्रेणातपेनोष्णेन क्लिष्टस्याभिभूतस्य श्लिष्टः संबद्धः कुरंगो हरिणो यत्र तादृशस्य चंद्रस्येव भंगुरा भंगशीला रुचः कांतयो यासां तथाभूताः स्थिता आसन्नित्यर्थः॥ अत्र रत्यायासविभाविता वैवर्ण्याद्यनुभाविता ग्लानिर्ध्वर्वणाविश्रामधामाशंकां लक्षयति॥ इष्टहानेरप्यनिष्टांतर्गतत्वादत्रवाकारः संगृहीतविवेकाय वेवोपन्यस्त इति बोध्यं॥ अत एव विभा

वामनयनेतेभूयोनुभूतागुरुजनाः श्वशुरादयश्चित्तविलोचनाश्चित्तंपरकीयांतःकरणंविलोचयंतिजानंतितादृशाइतिपराशयवेदि
नइतियावत॥सहकार्यंतरमप्यहमहमिकान्यायादवतरतीत्याहखलाइतिपिशुनाइत्यर्थः जिह्वाग्रदोषाः जिह्वाग्रएवदोषःपरकीयदूत्य
र्थायेषांतादृशाः परकीयदोषोद्घाटनरसिकाइतियावत्॥पौराजानपदाः॥क्रूरेति॥मर्मस्पृग्गोवचःप्रपंचोवाग्विभवस्तेनयशः ख्यातिर्ये
षांतादृशाः परकीयनिंदाव्यसनिनइतियावत्॥नन्वेतःसाक्षिभूतयाश्वश्र्वासर्वेतवानिष्टंपरिहतंव्यमित्याशंक्याह॥श्वश्रूश्चेति॥चक्षुरर्थे॥
चक्षुःश्रवाश्रुतमात्रार्थग्राहिणी॥तथाचपरप्रेरितप्रज्ञस्यसणक्षीणसंस्कारस्यपरोपन्यस्तसाधकबाधकमानापादितवितथभावकाव्यस्य

यथा॥एनेचित्तविलोचनागुरुजनाजिह्वाग्रदोषाःखलाः पौराः क्रूरवचःप्रपंचयशसःश्वश्रूश्चचक्षुःश्रवाः॥किंस्यादित्यमन
र्थबीजमसकृत्त्वंविंत्यवंशोरुहिस्फूर्जत्किंशुकदामवामनयनानिःश्वस्यविन्यस्यति॥परो ‾ त्कर्षासहिष्णुता॥परानिष्टचिकीर्षा
वासूया॥तत्रविभावामन्युदोर्जन्यादयः॥अनुभावाःकोपचेष्टादोषाद्भावनादयः॥ कस्यदुःप्रतार्यतैवेत्याशयः॥यद्वाचक्षुःश्रवाव
धिरा॥तथाचदृष्टान्यथाशंकमानासैाप्रतारणायाअविषयइतिभावः॥इत्थमेवंसतिकिंस्यात्कोनर्थआपतेदितिएवंरूपमसकृद्वारंवारम
नर्थबीजमुत्कटानिष्टासाधारणोपायंविविंसध्यालावंशोरुहिस्तनेस्फूर्जत्किंशुकदामभासुरपलाशकुसुमाभरणंनिःश्वस्यश्वासमनु
च्चविन्यस्यतिनखस्यतगोपनायस्थापयतीत्यर्थः॥अत्रसीयदुर्नयपरक्रौर्यादिविभाविताक्रियाप्रच्छादनानुभाविताशंकाचर्वणाविश्रा
मधाम॥असूयांलक्षयति॥एतेनपरोत्कर्षासहिष्णुत्वपदव्यवहार्यत्वंलक्षणमुक्तंभवतितच्चव्यवहार्यताविच्छेदकाग्रहेदुर्ग्रहमितिल
क्षणांतरमाह॥भवानीतुषारभानोःहिमरश्मेःकाप्यनिर्वचनीयप्रभावाकलाकलेवकलायथाकलासर्वेषांपत्नीकरोतितथासावपिश

मयापिप्रेमभरेणाङ्गीकृतयापीत्यपिशब्दव्यापारः॥अलभ्यवासेऽलभ्योदुःप्रापोवासःस्थितिर्यत्रतथाभूतेहरशिरसिनिवसतिनि
रपायंतिष्ठतीतिविधुंतुदस्यचंद्रस्यषोडशकलापूर्णस्यापीत्यर्थःशक्त्याव्ययोपादनसमर्थस्यराहोर्मूर्त्तिंचित्रंप्रतिभवनंभवनेभवनेप्र
तिभूधरंभूधरेभूधरेलिखतिवर्णिकाभीरचयतीत्यर्थः॥अत्रचंद्रकलायाहरशिरोधिश्रयणप्रभवचंद्रकलाविषयकमन्युविभावित
चंद्रकलाग्राससमर्थराहुप्रतिमायाःसर्वत्रलेखनरूपकोपचेष्टानुभाविताचंद्रकलाविषयासूयाचर्वणाविश्रामधाम॥मदंलक्षयति॥
उत्कर्षास्यजातिविशेषपरिचयायतद्व्यंजकमाह॥सुखानुभवइत्यस्यसुखानुभवनियतइत्यर्थोऽन्नोत्कर्षोजातिविशेषइत्यग्रिमग्रंथ

यथा॥हरशिरसिमयाप्यलभ्यवासेनिवसतिकापिकलातुषारभानोः॥इतिलिखतिविधुंतुदस्यमूर्त्तिंप्रतिभवनंप्रतिभू
धरंभवानी॥हर्षोत्कर्षोमदः॥दुःखासंभिन्नसुखानुभवउत्कर्षः॥तत्रविभावःपानमनुभावउत्तमानांनिद्रामध्यमानांहा
सितमधमानांरोदनं॥इंद्रियमोहरूपात्रनिद्रा॥तस्मादिंद्रियसंमोहेनयनघूर्णनसाम्येननिद्रेवनिद्रा॥नचहर्षव्यभिचारि
भावेतिव्याप्तिः॥

विरोधानवातत्वसाक्षात्कारेतिव्याप्तिः॥अयंचमदस्त्रिविधः॥तरुणमध्यमाधमभेदात्॥अव्यक्तासंगतवाक्यैःसु
कुमारस्खलद्गत्याचयोभिनीयतेसप्रथमः॥भुजास्फेपातिस्खलितघूर्णितादिभिर्योभिनीयतेसद्वितीयः॥गतिभंगस्मृतिनाशहिक्काच्छर्दा
दिभिर्योभिनीयतेसतृतीयइतिबोध्यं॥अत्रपुरुषप्रकृतिभेदादनुभावोविलक्षणएवेतिविशेषंदर्शयति॥मुख्यनिद्रापदार्थस्यानुभवबा
धितत्वाद्गौणार्थपरत्वंपागौणमेवनिद्रापदमितिदर्शयति॥पदंगौणत्वजीवातुमुख्यार्थसादृश्यंपविवक्षितार्थनिष्ठंदर्शयति॥उत्कर्षपदप्रयो
जनंवक्तुमुपक्रमते॥नतुतन्नेति॥हर्षात्मकव्यभिचारिभावइत्यर्थः॥उत्कर्षोजातिविशेषः॥उत्कर्षपदव्यवहार्योजातिविशेषः॥

एकस्यैवव्यभिचारिभावस्यावांतरोपाधिरूपोत्कर्षापकर्षभेदेनद्वैविध्यमेवकिंनस्यादतआह॥तत्रलक्षितेमदव्यभिचारिभावे॥मोहइति
॥मोहपदव्यवहारइत्यर्थः॥यदाहुरभियुक्ताः॥संमोहानंदसंदोहोमदोमद्योपभोगतइति॥अत्रमदलक्षणातिव्याप्तिशंकाविषयेहर्षव्य
भिचारिभावे॥प्रसादइति॥प्रसादपदव्यवहारइत्यर्थः॥तच्चोक्तमभियुक्तैः॥देवभर्तृगुरुस्वामिप्रसादःप्रियसंगमः॥मनोरथाप्तिरप्राप्य
मनोहरधनागमः॥समुत्पत्तिश्चपुत्रादेर्विभावोयत्रजायते॥नेत्रवक्त्रप्रसादश्चप्रियोक्तिःपुलकोद्गमः॥अश्रुस्वेदादयश्चानुभावाहर्षेतमा
दिशेदिति॥नन्वत्रप्रसादाख्योनुभावःप्रदर्शितोनतुहर्षएवप्रसादपदेनव्यवहृतइतिकथमुपष्टंभकमेतदितिचेत्॥वक्त्रप्रसादपदा

तत्रहर्षमात्रसत्वान्नतुतत्रोत्कर्षोजातिविशेषः॥किंचतत्रमनसोमोहोत्रचमनसःप्रसादइतिस्वरूपभेदात्॥तत्रनिद्रारो
दनादयोत्रचपुलकादयोनुभावाइत्यनुभावभेदाच्च॥ननुतिष्ठतिष्ठक्षणंमूढमधुयावत्पिबाम्यहमित्यादौवीररसेपिमदो
द्दशोस्तितत्रनिद्रारोदनेवाकथमनुभावौनहियोधःसंपतिनिद्रातिरोदितिवेतिचेत्॥सत्यंरसभेदेनानुभावभेदःशृंगारेतेनु
भावाःवीरेनयनारुण्यचमत्कारादयः॥

यस्तेजोविशेषोनेत्रप्रसादपदार्थश्चस्वस्थताविशेषस्तस्यप्रसादरूपांतरविकारप्रभृत
त्वरूपोपाधिकत्वएवप्रसादपदव्यवहारोनान्यथातथासत्यननुगमापत्तेरित्यनुजानीहि॥इति॥एवंरूपकार्यवैचित्र्यात्॥स्वरूपभेदा
त्॥उत्कर्षापकर्षत्वतुदुक्तमादायैवपार्थक्यांगीकारादितिभावः॥रसैक्येप्यनुभावभेदोहर्षमदयोःपृथग्व्यभिचारिभावत्वंगमयतीत्याह
॥ननुपानादिप्रभववीररसपरिपोषकमदानुभावत्वासंभवात्कथंनिद्रारोदनादेर्मदानुभावत्वमित्याशंकते॥एकस्यैवव्यभिचारिभावस्यरस
भेदनियतानुभावभेदसंभवान्ननिद्रानुभावकमदान्नयनारुण्यानुभावकमदस्यविभिन्नव्यभिचारिभावतावक्तुंयुक्तेतिसमाधत्ते॥रसभेदेप्य

न्यूनतां पृथगुदाहरणश्रमं च परिहर्तुं सामान्यतोनुभावं गम्यमनस्त्यसामान्यीभूतं विभावं व्यंजकमुपादायैवंविधमपि मदं स्वाभिधा
नसौष्ठवमावेदयन्नुदाजहार ॥ असानस्मत्सजातीयारसनास्यमेवमधुरस्यति स्वदते स्माकं जनुर्जन्मानर्थकमिष्टानवाप्तेरिति हेतो
स्तत्रमधुनि समस्तमिंद्रियं प्रतिबिंबस्यमिषेण मज्जतीति गम्यो त्र स्वाद्वादेर्भावात् ॥ पानसमकालसंजातमदेन जातान्नयनघूर्ण
नात्स्यानस्यविरमनुवृत्यादीर्घकालं सर्वेंद्रियाणामाभिमुख्यं जातमिति मज्जतीत्येतदाशयः ॥ अत्रपानविभावितो गम्यास्ति घूर्णनानु
भावितो मदः श्रवणाविश्रामधाम ॥ बलविरोधिन्याग्लानेः सकाशाद्बलाविरोधित्वप्रतिपादनेनास्य भेदं दर्शयन् श्रमं लक्षयति ॥ सर्वं

सामान्येन च मदेनयनघूर्णनवचनस्खलनादयश्चेति ॥ यथा ॥ रसनारसयत्यसौ मधुस्वयमस्माकमनर्थकं जनुः ॥ इति
तत्रसमस्तमिंद्रियं प्रतिबिंबस्यमिषेण मज्जति ॥ आयासप्रभवः पराभवः श्रमः ॥ तत्र विभावारत्यध्वगत्यादयो नुभावाः स्वेदा
दयः ॥ यथा ॥ सरामचंद्रः सहनिर्गेनायाः स्वेदांबुसंसक्तपयोधरायाः ॥ वाक्यंसावधारणमिति न्यायादायासादेव न तु बलहानेः प्र

भव उत्पत्तिर्यस्येति व्युत्पत्त्या बलहान्यन्यस्मात्तत्प्रतिषेधस्यैव प्रत्युतैवकारेणोक्त्या बलसमानाधिकरणत्वमेतद्विशेषणतात्पर्यविषयोर्थो
प्रतिषिद्धं प्रतिषिद्धप्रतिद्वंद्विनावश्यमनुमतं भवतीति न्यायानेनतत्रनातिव्याप्तिः ॥ पराभवः खेदनामादुःखविशेषः ॥ अत्ररामो योगिमनो
विश्रामधामभूतः ॥ चंद्रः ॥ सकलानामप्याल्हादजनकत्वात् सहनिर्गतायाअतएव स्वेदांबुसंसक्तपयोधरायाएतेन चंडांशुसंपर्कजन्यस्वे
दस्यकथमांतरविकारानुमापकतेत्याशंकापरिहृता मिथिलात्मजाया अशेषान्विकृतान्विकृतांश्रश्रमानपांगपातैः कृत्वाशिथिलीच
कारेत्यपव्याख्यानं ॥ यत्तदोर्नित्यसाकांक्षतया यच्छब्दसानध्याहृतत्वात् ॥ प्रसिद्धिपरतदोबुद्धिस्थः शक्ततयानयच्छब्दसाकांक्षतेतिचे

तथापिसहशब्दस्यततीयायोगोननिर्दिष्टएव॥येनेत्यध्याहृत्यदूषणहृयमुद्दिधीर्षुणापिकस्यापांगादृतिशब्दोह्याकांक्षानपूरितेवश्री
मता॥भावानांहिरूत्स्यसाध्यत्वमिवकृत्यनाश्यत्वमपिसर्वैरेवालंकारिकैरभ्युपगतं॥इत्थंचशिथिलीचकारेत्यस्ययोग्यत्वमपित्वन्मतेदु
र्घटं॥श्रमस्यश्रमपदेनैवनिवेदनाद्दमनारम्यदोषोपिदुरुद्धरएवतथाव्याख्यानइतिनकिंचिदेतत्॥तस्यार्थस्यापांगपातैःसहनिर्गता
पाहष्टिपूतंत्वस्वेस्यादमितिनीतिरीत्यनुसारेणयत्रैवदेशेमंतुरामेणेस्सितंममश्रमाकलनात्सहगंतुमाप्रतिषिध्यादितिमत्वाश्रमाभाव
द्योतनायतत्रदेशेपुरएवधावंत्याएतावतेवचस्वेदांबुसंसक्तपयोधरायाअप्रतिबध्यस्वेदयुक्तपयोधरयुगलायाःस्वेदस्यशिरःक्र
मेणोद्यान्मध्यमंश्रममावेदयतिपयोधरग्रहणं॥मिथिलात्मजायामिथिलानामजनकपुरीतस्यांतिजनकोपिमिथिलस्तस्यात्मजा

अपांगपातैर्मिथिलात्मजायाः श्रमानशेषाञ्छिथिलीचकार ॥

कन्यायद्वामिथिलानामकनगर्याएवात्मजातस्याअशेषान्सर्वान्श्रमानितितत्कारणेतत्त्वोपचारान्मार्गकाठिण्यादीनित्यर्थः॥सरा
मचंद्रःशिथिलीचकारएष्वीत्याज्ञाप्यनिवारयामासेतिव्याख्येयं॥युक्तंचैतत्॥रसमंजर्यामनुकूलनायकंस्वयमेव॥एष्विंत्वंभवकोम
लादिनमणेत्वंशेत्यमंगीकुरुत्वंवर्त्मलघुतांप्रयाहिपवनत्वंस्वेदमुत्सारय॥सांनिध्यंश्रयदंडकाननगिरेनिर्गच्छमार्गाद्बहिःसीता
सोविपिनंमयासहयतोनिर्गंतुमुत्कंठतेइत्युदाहृतवतातानेतानेवश्रमस्यविभावाननुभावांश्चश्रमत्वेनाध्यवस्यतेवानेनग्रंथकृताब
हुवचनांतश्रमपदस्यसमभिव्याहारेणाशेषपदममुष्मिन्नुपबद्धं॥अन्यथातदानर्थक्यप्रसंगात्॥एतदेकवाक्यतामवगंतुमेवचासीत्तत्र
स्वेदमितिवाक्यमाहृत्योपनिबबंध॥अपिचकश्चिदपिभावंस्वशब्देनाप्रतिपादयताश्रमभावोदाहरणेश्रमपदेनश्रमःप्रतिपादितस्त

सर्वसंमतनिबंधकर्तरितथामंतुर्मंतुमवमंतुंतत्सींभावादन्यदुत्तरंदुरुत्तरमेवेतिभावुकतयाजोषमास्यतदृत्यपमास्माकीनः पंथाः॥
केचित्तुश्रमानशेषानित्यस्यस्थानेपयःकणास्तानितिपठित्वाश्रमोदाहरणमश्रमेणैवयोजयंति॥तच्चिंत्यं॥उक्तरीत्याश्रमस्थानेस्था
नेश्रमएवेतिपुनरत्रत्रिधाचिंताबीजं॥तथाहि॥श्रमपदस्थानेश्रमपदमेवयुक्तं॥अन्यथाश्रमपदघटितपाठेऽनुदाहरणताशंका
कष्टमापतेत्॥तच्चायुक्तं॥लक्षणाकष्टंचसप्रयोजनतयाप्रामाणिकमित्यनुपदमेवव्यक्तीभवितेति विदुषापरामर्शः अन्येतुविभा
वादीनांसाधारण्येव्यभिचारिणांपदवाच्यत्वंनदोषइत्यूचुः अत्राध्वगतिविभावितःस्वेदानुभावितः श्रमश्चर्वणाविश्रामधाम॥आलस्यं
लक्षयति॥नचानुपदोक्तग्लानौवक्ष्यमाणजडतायांचातिव्याप्तिरितिवाच्यं॥बलसमानाधिकरणत्वेवश्यकर्तव्यार्थप्रतिसंधानसमा

उत्थांनाद्यसमत्वमालस्यं॥विभावागर्भादयोनुभावाःक्रियाकातर्यादयः॥यथा॥हरंहरंतंस्तनहारयष्टिंकरेणरोद्धुंनशशाकतता
न्वत॥गिरेःसुतागर्भवतीविहस्यदृगंचलंकातरयांचकार॥

नाधिकरणत्वेचसतिक्रियानुन्मुखत्वमित्यर्थात्॥ग्लानौबलसमानाधि
करणत्वाभावाज्जडतायांचावश्यकर्तव्यार्थप्रतिसंधानाभावात्तयोर्व्युदासः॥केचित्तुनिखिलांरजनींप्रियेणदूरादुपयातेनविबोधिताकथा
भिः॥अधिकंनहिपारयामिवक्तुंसखिमाजल्पतवायतारसज्ञेत्येवमादिशीत्योदाजहुः॥तच्चश्रमसंकीर्णं॥ननुप्रियकर्तृककथानांप्रियाश्र
माहेतुत्वात्कथमत्रश्रमइतिचेत्तत्त्वापारतंत्र्येणविवक्षितसुरतादेःस्वशब्देनप्रतिपादयितुमशक्यत्वात्कथाभिरित्यविवक्षितवाच्यंनिर्दिष्टं
तथाचरतिप्रभृतःश्रमस्तत्रागतयाप्यवश्यमुत्तिष्ठतइतितदसंकीर्णालस्योदाहरणतामाविष्कर्तुमसाधारणंगर्भरूपविभावमाचष्टेगर्भ
वतीति॥गिरेर्हिमालयस्यसुतापार्वतीप्रेमातिशयेनविहस्यदृगंचलंकातरयांचकारविबलयतिस्मपरंतुस्तनहारयष्टिंहरंतंकरेणरोद्धुंध

अत्रगर्भविभावितंदृगंचलविवलनेनहरनिरोधाप्रवृत्याचानुभावितमालस्यंचर्वणाविश्रामधाम॥दैन्यंलसयति॥दुरवस्थासाध्यांतःक रणवृत्तिरित्यर्थः॥दुरवस्थासाध्यावस्थांतरेमानाभावमभिप्रेत्याह॥दुःखातिरेकइति॥दुःखोत्कर्षइत्यर्थः॥शोकस्यावर्तनापातिरेकइति मतांतरमाह॥निरुक्तदुःखातिरेकस्यानौज्वल्यपदार्थत्वमेवन॥मालिन्यस्यतत्पदार्थत्वेपिनतस्यांतःकरणधर्मत्वमित्यभिप्रेत्यैतन्मतंदू षयति॥एतेनदौर्गत्यादेरनौजस्यंदैन्यमलिनतादिकृदितिप्राचोनिरुक्तिमत्रापोह्लतयायोजयंतःपरास्ताः॥तत्रमालिन्यस्यानुभाव तयापृथङ्निर्देशोनौजस्यपदस्यांतःकरणवृत्तौतात्पर्यग्राहयस्तस्याअस्मदुक्तानर्थांतरपरतामेवावगमयतीति॥बहिर्विषयत्वेनानं

दुरवस्थादुःखातिरेकोवादैन्यं॥अनौज्वल्यमितिकेचित्॥तन्न॥तस्यबहिर्विषयत्वेनतदनुभावत्वात्॥तत्रविभावाःकाय क्लेशाकुलपीडादयः॥यथातातचरणानां॥अंसेकुंतलमालिकास्तनतटेनेत्राम्भसांनिम्नगामाद्यन्मन्मथकुंजरेंद्रदशनप्रांते विलग्नंमनः॥किंचान्यद्विरहानलेनसरसंसंदह्यमानंवपुर्गंडेपांडिमकेतवेनसुतनोःफेनोच्चयंमुंचति॥ तःकरणधर्मत्वेस

तिव्याप्तिपक्षधर्मतयाज्ञातत्वेन॥तदनुभावत्वादिति॥एतेनदैन्यानुभावाप्रदर्शनप्रयुक्तंदैन्यमपारूतंवेदितव्यं॥केशपाशस्यन्नहनोपे क्षणात्कुंतलमालिकांसेविलग्नेतिलिंगविपरिणामेनान्वयः॥एवमग्रेपि॥स्तनतटइत्यत्रतटग्रहणंनिम्नगायाअपिपूरोत्कर्षवक्तु मतिशयोक्तिः॥माद्यंस्तरुणोमन्मथएवकुंजरेंद्रोसमीक्ष्यकारित्वात्तदुद्धतत्वाच्चतस्यदशनोविषयासिद्धिप्रयुक्तदुःखात्मकत्वेनलव दनिष्टकारणत्वात्तत्वेनाध्यवसितोमनोरथस्तस्यप्रांतेमुख्यदुःखकारणत्वात्तत्वेनाध्यवसितस्तस्यविषयस्तत्रमनोविलग्नमासक्तं॥ए तेनेक्षानुरूपोविषयःकदाकस्यभविष्यतीतिन्यायान्मनोरथभंगोप्यनुभावोदर्शितः॥अन्यच्चकिंब्रूमोविरहानलेनसरसंप्रेमार्द्रंसंदह्य

शरीरमाद्रीलुकमिव गंडे गंडस्थले पांडिम्नः छलेन फेनोच्चयं डिंडीरोत्करं मुंचति बहिः करोतीत्यर्थः॥ अत्र विश्लेषपीडाविभावितमनो
ज्वल्याद्यनुभावितं दैन्यं चर्वणाविश्रामधाम॥ चिंतां लक्षयति॥ उक्तार्थेऽनुशासनं प्रमाणयति॥ स्मृत्यतिप्रसंगं वारयति॥ स्मृतौ नानुतद
न्यत्वमिति नातिव्याप्तिरिति भावः॥ व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्टात्॥ विवक्षितार्थं विशदयति॥ एकमात्रप्रवणतेति यावत्॥ हे शै
लराजतनये शंभुं ध्यायस्यंतःस्थापयस्यन्यथा वमनाख्यदोषापत्तेः॥ किंनाम जानीमहे इति चेवशब्दं संभावनायामेवान्वुस्थापयति
ननूपमायां संभावनायां च वास्तविकशंभुसत्त्वे वक्तुमुचितेति च परित्यज ध्यै धातोश्चिंतार्थकताग्रहं॥ ननु स्थिरत्वार्थको धातुः किम

चिंताध्यानं॥ ध्यै चिंतायामित्यनुशासनात्॥ ध्यानं च न स्मरणात्मकं॥ स्मृतिभावस्याग्रे पृथक्त्वेन कथनात्॥ किंतु चित्तै
काग्र्यं॥ तत्र विभावाः॥ इष्टानवाप्तिप्रभृतयः॥ अनुभावाः॥ तापवैवर्ण्यबाष्पश्वासादयः॥ यथा॥ शंभुं ध्यायसि शैलराज
तनये किंनाम जानीमहे तस्यैवाक्षितनूनपादिव तनोस्तापः समुन्मीलति॥ अक्ष्णोरश्रुमिषेण गच्छति बहिर्गंगातरंगा
वलिः पांडिम्नः कपटेन चंद्रकलिकाकांतिः समुज्जृंभते॥ नेन नाकर्णितो यद्दमनाख्यदोषाशंकाकलंकिनममुमेव प्राप्युं त्के

नि चेद्भावानाकलनान्मावमंस्थामान्यान॥ वद॥ सकलकविकुलतिलकायमानैर्भट्टश्रीनारायणसिंहविशारददेवप्रभृतिभिर्वर्णा संहा
रमुद्राराक्षसमुख्येषु नाटकेषु॥ सत्यसामधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारंभाः॥ निपतंति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे॥ क्रूरग्रहः
सकेतुश्चंद्रमसंपूर्णमंडलमिदानीं॥ अभिभवितुमिच्छति बलाद्रक्षत्येनं तु बुधयोग इत्यादिभिर्यदमंगलप्रायकथाभिरुपक्रमः कृतस्त
थाविधानामेव वचनाम्नां संकेतश्च कृतस्तत्किमन्यथा न जानंतीति ते॥ अथ तत्र संधानाभिभवश्रवणोद्दीपितक्रोधयोर्भीमकौटिल्ययोः प्रवे

कलनायचतत्तन्नाम्नएवसंकेतस्याभिमतइतिचेदष्टाध्याय्यांमुखनासिकावचनोऽनुनासिकइतिसूत्रवत्संचाध्याय्यांसाध्वनिर्देशः
प्रतिज्ञेतिसूत्रवच्चचिंतोदाहरणतायाआपततोवगतयेत्रापिक्वचित्क्वचिदग्रेपिसधातुर्वेइइत्यांदोलितेनमूर्ध्नानुमन्यस्व॥प्रकृतम
नुसरामः॥किंनामवितर्के॥वयंतथाजानीमहेयतस्तस्यैववंशीधारेवासितनूनपाल्लोचनाग्निरिवतत्वेनसंभाव्यमानस्तापउग्रत्वात्तनौस
मुन्मीलत्युदेति॥अस्याःसकाशादश्रुमिषेणगंगातरंगावलिरत्रापितस्यैवेत्यनुषज्यते॥एवमग्रेपि॥बहिर्गच्छत्याधिक्यात्तांडिमनः
कपटेनचंद्रकलिकाकांतिःसकुलात्समुज्जृंभतेप्रकाशतइत्यर्थः॥अत्रेष्टानवाप्तिविभाविनातापवैवर्ण्याद्यनुभावितार्चितार्चर्वणा

मोहोवैचित्यं॥मुहवैचित्यइतिधातोर्मोहनंमोहइतिभावव्युत्पन्नोमोहशब्दः॥वैचित्यंकार्याकार्यापरिच्छेदः॥तत्रवि
भावाः॥भीत्यावेगानैश्चित्यादयः॥अनुभावास्तंभपातघूर्णनादर्शनविस्मरणादयः॥यथा॥अंतःस्मेरसुवर्णकेतकद
लद्रोणीस्तुतिद्रोहिणीलक्ष्मींवीक्ष्यसमुद्यदिंदुवदनास्तीरांबुधेरुच्छ्रितां॥शंभुस्तंभशताकुलश्चातमखःकर्तव्यमूढें
द्रियस्सोप्यज्ञानभुजंगपाशपतितोजातस्त्रिलोकीपतिः॥ विश्रामधाम॥मोहंलक्षयति॥वैचित्यार्थकमुहधातोःकर्तृव्युत्प
न्नतायांबाधइतिधात्वर्थंविवृणवन्नाह॥विकलंपरिच्छेदासमंचित्तंयस्यसतथातस्यभावस्तत्त्वमित्यभिप्रेत्याह॥विकसत्स्वर्णवर्ण
केतकद्रोण्यंतर्गतदलकांतिमतींप्रसन्नत्वाद्गौरत्वाच्चतेनातपास्पर्शत्वमुक्तं॥समुद्यदिंदुवदनाउदयत्पूर्णचंद्राननाउद्गतकांतित्वा
त्स्तीरांबुधेरुच्छ्रितातेनकदाप्यवीक्षितत्वमुक्तं॥लक्ष्मींवीक्ष्यशंभुःसुखप्रभवःस्तंभशताकुलःसुखकामनासंजातासंख्यस्तंभयुक्तः
शतमखोऽव्यग्रचित्तइंद्रःकर्तव्यमूढेंद्रियाघूर्णितःसोपिसर्वज्ञोपित्रिलोकीपतिर्ब्रह्माऽज्ञानमेवभुजंगपाशोऽनिवार्यत्वात्तत्रपति

अत्र लक्ष्मीविषयकावेगविभावितः स्तंभघूर्णनविस्मरणानुभावितः शंभुशतमखत्रिलोकीपतिगतो मोहश्चर्वेणा विश्राममधाम॥ स्मृतिं लक्षयति॥ उद्बु
द्धेत्यादि॥ प्रत्यभिज्ञामप्यत्रैवांतर्भावयति॥ स्वविषयतत्तावच्छिन्नविषयकसंस्कारसहितस्वविषयेदंतावच्छिन्नलौकिकसंनिकर्षजन्यं तदुभयतादात्म्यज्ञानं प्र
त्यभिज्ञा॥ स्वविषयत्वावच्छिन्नविषयकसंस्कारजन्यं ज्ञानं स्मरणं॥ तथा च संस्कारजन्यत्वस्योभयत्रापि सत्त्वेनेत्यर्थः॥ उद्बोधकमेवास्य विभावाभिमतमित्याह॥ यस्मात्कालिं
दीश्यामलात्संतन्यमानत्वाच्च तत्त्वेनाध्यवसितारोमालिः सरसीवर्तुलत्वाद्गंभीरत्वाच्च तत्त्वेनाध्यवसितायानाभेः सकाशात्समेत्यप्राद्दुर्भूय नभसः क्रोडे तत्तुत्तरत्वात्त
त्वेनाध्यवसितमध्यस्थानतः परिक्रीडनेस्खलति॥ इदं चक्रद्वंद्वं गोलाकारत्वात्तत्त्वेनाध्यवसितंकुचयमलं सुधानिरतिशयतृप्तिसाधनत्वात्तत्त्वेनाध्यवसि ⁻तो

संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः॥ तच्च प्रत्यभिज्ञारूपं स्मरणरूपं च संस्कारजन्यत्वेनोभयसंग्रहोन्यथा प्रत्यभिज्ञायाः पृथग्भाव
त्वापत्तेः॥ संस्कारोद्बोधकाः सदृशादृष्टचिंताद्या विभावाः॥ अनुभावा भ्रूसमुन्नयनादयः॥ प्रत्यभिज्ञा यथा॥ कालिंदीसरसः
समेत्य नभसः क्रोडे परिक्रीडते चक्रद्वंद्वमिदं सुधाकरकलामाक्रम्य विस्फूर्जति॥ चंद्रोपि स्मरचापचापलचमत्कारं समालं
बते तस्मात्सैव कदंबकुंजकुहरे राधा परिभ्राम्यति॥ · धररसः तस्याकरस्तदविनाभावात्तत्त्वेनाध्यवसितस्याधरस्य कलामेक
देशत्वात्तत्त्वेनाध्यवसितमुपरितनभागमाक्रम्य तदेकभावनागोचरीभूय विस्फूर्जति धातूनामनेकार्थत्वाच्चमत्करोतीत्यर्थः॥ सुधाक
रकलाकौटिल्याच्चंद्रकलात्वेनाध्यवसितं नखक्षतं प्राप्य शोभत इति वार्थः॥ चंद्र आल्हादकत्वात्तत्त्वेनाध्यवसितं मुखमपि स्मरचापः का
मनियोज्यतारुण्यसमाकर्षणीयत्वात्तस्य कुटिलत्वाच्च चापत्वेनाध्यवसेया भ्रुकुटी तस्याश्चापलेन क्रियाविशेषेण चमत्कारः शोभातिश
यस्तं समालंबते भजति तस्मात्तया विनाऽसंभावितेतावद्वस्तुमेलनात्सैव विपरीतकालावलोकितैव राधा कदंबनिर्मितकुंजस्य मंड

पस्य कुहरेभ्यंतरे भ्राम्यति तिष्ठतीत्यर्थः॥

अत्रचिंतासहकृततादृशसंस्कारसंनिकर्षविभावितागम्यमुखविकासाद्यनुभाविताप्रत्यभिज्ञाचर्वणाविश्रामधाम॥वदनेतिराधा
मुखकमलपतद्भ्रमराश्लेषेइत्यर्थः॥अंबुजपदेनवदनाश्लेषिणिचसुषिभ्रमरत्वावेदनादतएवकर्णानाकलनान्मय्यवतंसंकर्णे
विकीर्षितविन्यासंभूषणमंसमूलेस्कंधाधोबध्नतिसतिदरातिईषद्दलितलोचनंस्मितेतिहासचित्रितंआननंमुखंस्मरामिस्मृचिंता
यामित्यर्थेकथनाचिंतयामीत्यर्थः॥ननुध्यानंचनस्मरणात्मकमित्युक्तवृताग्रंथकृतास्मरणान्यज्ञानंचिंतेत्युक्तंतथाचप्रतियोगिवि
धयास्मृतिभावावगमएवमप्यापातएवेतिचेन्न॥तथासतिकिंतुचित्तैकाग्र्यमित्यग्रिमग्रंथानर्थकतापत्तेः॥तस्माद्विजातीयं
ज्ञानंतत्रपद्यकतात्पर्यार्थावसेयइतिनकोपिदोषः॥एतेनप्रकृतपद्येस्मृतिर्नभावोवाच्यस्यव्यक्त्यनालिंगितत्वात्॥नाप्यलंकारः॥

स्मृतिर्यथा॥वदनांबुजलग्नदृङ्निपातेमयिबध्नत्यवतंसमंसमूले॥दरकुंचितदृष्टिराधिकायाःस्मितकिर्मीरितमा
ननंस्मरामि॥धृतिःसंतोषः॥अदुःखबुद्धिर्वा॥विभावाज्ञानशक्त्यादयोनुभावाअव्यग्रभोगादयः॥

सादृश्यामूलक
त्वात्॥किंतुविभावमात्रंस्वतःसुंदरत्वाद्रसेपर्यवस्यतीतिवदंतःसमाहिताः॥स्मृधातोर्मुख्यार्थपरतायामेवतेषांनिरूपितानांप्र
सरात्॥ननुतथापीहनिहृतार्थत्वदोषोदुरुद्धरएवसंस्कारजन्यज्ञानएवतस्यप्रयोगप्राचुर्यादितिचेत्सत्यं॥सप्रयोजनलक्षणाति
रिक्तस्थलएवतदवसरात्॥अत्रचिंतोद्बुद्धसंस्कारविभावितागम्यभ्रूसमुन्नयनानुभावितास्मृतिश्चर्वणाविश्रामधाम॥धृतिंलक्ष
यति॥संतोषइच्छापर्याप्तिःसाचलाभादेवनभयशोकाभ्यामितितदुद्भूतधृतिसाधारणंलक्षणांतरमाह॥अनिष्टाजनकत्वज्ञानंवेत्य
र्थः॥अनिष्टमिष्टविरोधिद्विष्टमिष्टहानिश्चेतिद्वयमपिभवतीतिनान्यतरासंग्रहः॥यद्यपिभूषांगरागोभस्मरजांसिसर्वंसुलभा

निनतुबहुवित्तव्ययायाससाध्यमृगमदचंदनादितथापिमन्मथरिपोःकामारातेर्भोगःसुखानुभवोभ्रश्यतिकिमुतथायद्यपिवे
श्मवसतिस्थानंविपिनंस्वतःसिद्धंनतुकष्टसाध्यंसौधतार्णादितथापितस्येत्यत्रानुषज्यते॥ईशत्वंजगन्नियंतृत्वंहीयतेऊनंभव
तिकिमु॥तथायद्यपिवाहनंसंचारसाधनंवृद्धोनाकलितजन्मभूमिर्वृषोनंदीनतूच्चैःश्रवःप्रभृतितथापिजनैरित्यत्राप्यनुषज्यतेस
महादेवेतिसकलश्रेष्ठइतिवाक्येननोगीयतेनव्यवह्रियतेकिमु॥तथायद्यपिचेलंचीनांशुककार्यंप्रावरणकारिचर्मगजकृत्तिर्नत्व
नर्घ्यशाट्यादितथापितस्यचदूरगतालंकारस्यापिदेवदेवइतिवासंज्ञासाम्राज्यलक्ष्मीसंपन्नैकनिरूढमपिनामजनैस्त्यज्यतेस्मिन्नप्र

यथा॥भूषाभस्मरजांसिवेश्मविपिनंवृद्धोवृषोवाहनंचेलंचर्मतथापिमन्मथरिपोर्भोगःकिमुभ्रश्यति॥ईशत्वंकिमुहीय
तेकिमुमहादेवेतिनोगीयतेकिंवातस्यचदेवदेवइतिवासंज्ञाजनैस्त्यज्यते॥स्वकृदक्रियासंकोचोव्रीडा॥नचशंकायांत्रा
सेचातिव्याप्तिः॥तत्रक्रियाविरहएवनतुक्रियासंकोचः॥अत्रविभावादुराचारादयः॥अनुभावाःशिरोनमनवदननयन
प्रच्छादनादयः॥

युज्यतेवाकिमित्यर्थः॥अत्रगम्यविवेकविभाविनाचापलोपशमाद्यनुभाविताधृतिश्चर्वणाविश्रामधाम॥व्रीडांल
क्षयति॥संकुच्यतेनेनेतिकरणव्युत्पत्त्याक्रियासंकोचकारणीभूताचित्तवृत्तिरित्यर्थोदांतरत्वमुपपद्यतेसंकोचश्चसकंपप्रवृत्तिसाध्यत्वं
॥नतुक्रियाविरहप्रयोजकत्वेवकिंनकृतमित्याशंकते॥अनिव्याप्तिंवारयति॥यतइत्यादिः॥स्त्रीणामेवपुरुषावलोकनमात्रात्तुसामेव
चप्रतिज्ञाभंगमात्राद्व्रीडेतितदुभयसाधारणंव्रीडाविभावंदर्शयति॥काचित्कमलनयनाकांतेनायकेचेलमंचलंहरतिसतिहृतिनंदि
रामेतेनमूर्त्याहृष्टिरविंदितालोलंकातरंयथास्यात्तथालोकयंतीतस्ततश्चक्षुःक्षिपंतीअतएवभित्तौभित्तौभर्त्राकृताःचनिर्मितायासंजा

ताभिमुख्यायां च चतुर्दिगवस्थितभित्तावपि प्रतिफलगतं प्रतिबिंबनात्तादात्म्यापन्नं भालसिंदूरबिंदुं सिंदूरांकितं रत्नकं दृष्ट्वा दृष्ट्वा पुनः
पुनरवलोक्य केलिदीपः क्रीडार्थं स्थापितो दीपस्तेन स्त्रीजात्यसाधारणव्रीडाविभावोद्दर्शितस्तस्य भ्रमेण भ्रमवशेन एतेन स्वयं निर्वा
पितदीपेपि मणिमये रतिमंदिरे सतः प्रकाशताद्योतनादुदात्तालंकारो व्यज्यते॥ सहसा झटिति गात्रमंगं एकवचनेनावश्यपिधेयप
योधराद्याविष्कृतं पाणिरेव पंकेरुहं प्रसारितांगुलिदलभाक्कांतेन॥ लसद्दसहृदयसंलग्नाग्रं स्वास्तिकीकृतं यद्दोर्द्वयं युगलं तेनेति याव
त् प्रच्छादयति पिधत्ते इत्यर्थः॥ केचित्तु हरितमुपरितनकौसुंबवस्त्रशोभातिशयाधायकं हरिद्वर्णमथोंशुकमिति चेलविशेषणं कांते
हरति सति॥ किं वालीभिर्हरिताय स्मात्तस्मात्साहरितालिकेतिवद्धरितं अपहृतं चेलं परिधानीयं लोलं चकितं यथा स्यात्तथालोकयं

यथा ऽयोध्यावर्णने॥ भित्तौ भित्तौ प्रतिफलगतं भालसिंदूरबिंदुं दृष्ट्वा दृष्ट्वा कमलनयना केलिदीपभ्रमेण॥ कांते चेलं ह
रति हरितं लोलमालोकयंती गात्रं प्रच्छादयति सहसा पाणिपंकेरुहेण॥ इतरेतरक्रियाकारणं॥ क्रियायाः शीघ्रता
वा चपलता॥ स्यत्र विषयानुपादानमेव दृष्टेः शून्यत्वं गमयति सा पाणिपंकेरुहेण मुकुलितेन पाणिना गात्रं किंचिदेवांगं प्र
च्छादयतीति हरितपदचेलपदयोरन्यतरस्य स्थाने व्यत्ययं कृत्वा क्लिष्टगत्या योजयंति॥ अत्र नायकालोकनदुराचारविभावितांग
प्रच्छादनानुभाविता व्रीडाचर्वणा विश्रामधाम॥ चपलतां लक्षयति॥ व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नक्रियानिष्ठकार्यतानिरूपितकार
णताश्रयद्वयमित्यर्थः॥ ननु कारणतावच्छेदकवैजात्यापरिचये दुर्ग्रहमेतल्लक्षणं॥ तत्परिचयनदेव लक्षणमस्त्वित्यभिप्रेत्य तथैवाह॥ शी
घ्रता॥ क्रियाशेषानियामिकाविजातीयांतःकरणवृत्तिरित्यर्थः॥ एषैवानालोच्यकारित्वमिति गीयते॥ एतेन प्रकृतोदाहरणे विश

तिर्भवतिज्ञानानामेवयौगपद्यनिषेधात्॥तथाचानेकक्रियाकारणीभूताचित्तवृत्तिरेकानास्त्येवेतिनव्यगौडमतमालंब्यप्रजल्पं
तःसमाहिताः॥तथापियुगपत्तावत्प्रयत्नकारणीभूतायाश्चित्तवृत्तेस्तैरप्यभ्युपगमात्॥अन्यथाप्रयत्नयौगपद्यस्यैवाकस्मिकत्वापा
दुर्वारत्वात्॥अस्माकंतुविजातीयएकएवप्रयत्नस्तावत्क्रियाकारणत्वेनाभिमतः किंवातत्कारणतावत्प्रयत्नकारणीभूतान्यैवेकेत्य
न्यदेतत्॥तावत्प्रयत्नसमुदायएवचपलतापदार्थइतितुयुक्तमुत्पश्यामः॥कारणतास्वरूपलक्षणवाक्येपिइतरदितरदितिचेष्टका
रणस्यानेकत्वंस्फुटयितुंबहुषुपुस्तकेषुव्यस्तपाठस्यदर्शनात्॥अपिचकारणतावच्छेदकस्वरूपलक्षणवाक्येपिक्रियतेनेनेतिक्रियाप्रयत्न
स्तस्यशीघ्रतायौगपद्यमित्यक्षरानुसारात्॥इत्थंचव्यासज्यवृत्तिधर्मस्यकार्यतानवच्छेदकत्वेपिनक्षतिरितिमंतव्यं॥वैरिदर्शनंशत्रुगवेष

मात्सर्यंहेषरागादयोविभावाः॥अनुभावावैरिदर्शनवाक्यारुष्यप्रहारादयः॥यथा॥लंकाचारिणिसेतुकारिणिरणक्रीडा
चमत्कारिणिप्रौढानंदवृचःप्रसारिणिपुरोरामेधनुर्धन्वति॥जातास्तस्यदशाननस्यसमरप्रारंभदंभस्फुरत्केयूरक्वाणितान्
मेयविशिखत्यागाःकरश्रेणयः॥

णं॥लंकाभिमुखगमनशीलेसेतुबंधकर्तरिरणसंग्रामेयाक्रीडाहेलासमाश्रितोव्यापारस्तेनचम
त्कारिण्यद्भुतेप्रौढंप्रतिपक्षोहेजनसमर्थंतथास्वीयोत्साहसमुद्गतचयद्वचःसिंहनादस्तदुद्घोषिणिरामेदाशरथौपुरोग्रेधनुश्चापंधु
न्वतिप्रत्यंचाकर्षणेनटणत्कारयतिसतितस्यत्रिलोकीजयिनोपिदशाननस्यरावणस्यकरश्रेणयःकराणांविंशतिरपि॥बहुवचनमेके
कप्रक्षेपसमासक्तान्अभिमुखसव्यापसव्यबाहुहृपसव्यसव्ययोरेवापर्यधसोरपसव्ययोरेवापर्यधसोःसव्यापसव्ययोर्वापर्यधसोश्चस
मुदायान्सव्यसाचिताभिव्यंजकान्बहून्वक्ति॥यत्तुपंचपंचानामेवसमुदायाश्चत्वारोबहुवचनार्थइतिकश्चिदाह॥तदभ्रमसाभिधानं

समरेति॥ दंभोगर्वस्तत्तोनस्फुरणमतःसमरेत्यादितद्विशेषणं॥ तथाचसमरः प्रारभ्यतेयेनतादृशोदंभोयेनेतिव्युत्पत्त्या दंभःसंग्रामा त्मकेनफलेनोपहितोयद्दशान्तस्तवेगोत्रदंभोतार्थः॥ तेनव्यावलातोबाहुभूषणस्यरणितेनानुमेयाएवनतुदृश्यावेगातिशयाद्वाण प्रक्षेपायासांतथाभूताजाताइत्यर्थः॥ नचात्रवक्ष्यमाणामर्षरूपव्यंग्येनैवोपपत्तौकिंचपलतायाआधिक्येनेतिवाच्यं॥ रावणेनामर्षस्यचिरंतननतयायुगपत्तावक्रियाणामिदंप्रथमतायाअनुपपत्तेः॥ अभिनवोदितकार्यस्यकारणेनाप्यभिनवोदितेनभवितव्यं नतुचिरंतनेनेतिचपलतायाआधिक्यात्॥ नन्वमर्षप्रकर्षएवाभिनवंकारणमस्त्वितिचेदेतावतैवसिद्धंनःसमीहितं॥ हर्षमदयोरिवामर्षचपलतयोःपार्थक्यस्यत्वयास्वहस्तितत्वात्॥ प्रकर्षस्यतादृशविजातीयप्रयत्नप्रयत्नकलापान्यतरोपाहितत्वएवपर्य

चेतःप्रसादोहर्षः॥ प्रियदर्शनपुत्रजननादयोविभावाः॥ अनुभावाःपुलकस्वेदाश्रुस्वरभेदादयः॥ यथा॥ पुलकितकुच कुंभपालिराधाव्रजतिमुकुंदमुखेंदुवीक्षणाय॥

वसानात्॥ अमर्षत्वावांतरजातौमानाभावादित्यास्तांतावत्॥ अत्रधनुर्ध्वनि समुद्दीपितमात्सर्यविभावितायुगपत्सर्वभुजकरणकप्रहारानुभाविताचपलताचर्वणाविश्रामधाम॥ हर्षलक्षयति॥ प्रसादःप्रसाद हेतुःसुखं॥ तेनांतरत्वमायाति॥ दर्शनंज्ञानमात्रं॥ दृष्टेस्त्वायादितिवन्नतुचाक्षुषमेवदृष्टेरिष्टप्रदोराक्षरित्यादिवत्॥ तेनवीक्षणायव्रजतोस्युदाहरणेदर्शनातिरिक्तप्रियश्रवणादेरेवविभावस्यगम्यत्वेपिनक्षतिः॥ राधामुकुंदस्यश्रीकृष्णस्यमुखमेवाल्हादकत्वादिंदुस्तेन राधाचक्षुषोश्चकोरत्वमावेदयतोत्कंठागम्यते॥ तस्यवीक्षणायावलोकनार्थं॥ पुलकितेति॥ संजातपुलकाकुचावेवकुंभौतेनोत्कुंनोन्न त्वत्वमावेद्यतेतयोःपालिर्मंडलंयत्रकर्मणियथास्यात्तथाव्रजतियातिमध्यस्यतनोरपिभंगाद्वायायाभीतिंनविरचयतिकरोतिनिर्वंव

अतएवनितंबपदमजहत्स्वार्थलक्षणयाकुचावपिवक्ति॥गतिविरोधीन्यपीतिशेषः॥नृगणयतिनानुसंधत्तेइत्यर्थः॥अत्रगम्यप्रियसमागमश्रवणविभावितःपुलकोद्गमपुरस्फुरणाद्यनुभावितोहर्षश्चर्वणाविश्रामधाम॥आवेगंलक्षयति॥आकस्मिकोयइष्टस्यवाऽनिष्टस्यवानिपातःसविवर्तोमुख्यकारणंयस्यतादृशोमनोविकारइत्यर्थः॥जडतायामतिप्रसंगाल्लक्षणांतरमाह॥संभ्रमपदार्थोवेत्यर्थः॥दर्शनश्रवणज्ञानमात्रे॥तदुक्तं॥आवेगोराजविद्रावरस्यादेःसंभ्रमोमतः॥तत्रविस्मरणंस्तंभःस्वेदःकंपःस्वलद्गतिरिति॥रघुपतेःसेनाचरानभटानालोक्यदृष्ट्वावैरिमृगीदृशांकांतराक्षीणामेकःकरोविश्लथेलराधावनगलितेवाससिद्वितीयःस्वलितावलंबनायसहचविरचयतिनमध्यभंगभीतिंगणयतिनापिनितंबगौरवाणि॥आकस्मिकेष्टानिष्टनिपातविवर्तः॥संभ्रमोवावेगः॥वैरिदर्शनप्रियश्रवणोस्यातादयोविभावाः॥अनुभावास्त्वराशरीरस्खलनविपर्यासादयः॥यथा॥एकोवाससिविश्लथेसहचरीस्कंधेद्वितीयःकरःपश्चाद्गच्छतिचस्तुरेकमितरद्वर्त्मेसुखंभ्राम्यति॥एकंकंटकविद्धमस्तिचरणंनिर्गंतुमुत्कंठतेचान्यद्वैरिमृगीदृशांरघुपतेरालोक्यसेनाचरान्॥

रीस्कंधेऽप्येतस्त्वयैकंचक्षुःपश्चात्पृष्ठतोगच्छतिधाटीपरीसायेदूरतरत्वमार्गभेदप्रसंगभयाद्वर्त्मेसुखंभ्राम्यति॥एकंचरणंकंटकविद्धमस्तिमार्गोनालोचनादन्यन्निर्गंतुंधावितुमुत्कंठतेभयातिपातादित्यर्थः॥अत्रसेनाचरदर्शनविभावितस्त्वरास्खलनानुभावितआवेगश्चर्वणाविश्रामधाम॥यथावाममा॥पतिमुपयांतमकस्मान्मध्येरथ्यंतयासमालोक्य॥पत्स्खलितमाशुगत्यानचिरात्कलितंमनोरथैस्तस्य॥अत्रप्रियदर्शनविभावितःस्खलितानुभावितःसंतत्येतिविवेकः॥नव्यास्तु॥आकस्मिकोऽचिंतितबलवत्तरानर्थप्रतिपत्तिसंभूतइष्टानिष्टनिपातस्तेष्टानिष्टयोर्द्वयो

रघुपतेर्भृत्यसमालोक्यसांप्रतंस्खलितःकारणादित्यर्थः॥

संभ्रम इति तु सकलव्यवहारविषयत्वप्रदर्शनेन कार्यविशेषपरिचयद्वारा कारणपरिचयो भवतीति प्रदर्शनाय॥ संभ्रमपदार्थत्वस्य परं शक्यतावच्छेदकापरिचयाद्दुर्ग्रहतासूचकोऽत्र वा शब्दः ॥ अत एव नोदाहरणन्यूनतापि ॥ ॥ ॥ अत एव चेष्टानिष्टनिपातपदस्याग्रिमेष्टानिष्टदर्शनपदेन तुल्यार्थत्वमपीति न संदर्भविरोध इति प्राहुः॥ जडतालक्षयति॥ कार्याकार्यविवेकभिन्नज्ञानवत्त्वेत्यर्थः॥ यत्किंचिद्विषयकविवेकभिन्नं ज्ञानं त्रासभीत्यालस्येष्वतिप्रसक्तमिति विवेकत्वावच्छिन्नसामान्यभिन्नत्वं ज्ञाने प्रापयितुं सकलेति॥ विवेकशून्यत्वमेवास्तु किं ज्ञानघटनयेत्याशंकते॥ समाधत्ते॥ न च स्वप्ने ज्ञानमस्त्येवेत्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यं॥ ज्ञानप

सकलव्यवहारासमज्ञानवत्ता जडता॥ न च मूर्छापस्मारनिद्रास्वप्नेष्वतिव्याप्तिः॥ तत्र ज्ञानविरहात्॥ इष्टानिष्टदर्शनादयो विभावाः॥ अनुभावा अनवभाषणनिर्निमेषप्रेक्षणेष्टानिष्टपरिच्छेदाः॥ यथा॥ दुष्पारवारिनिधिपारमुदारवीर्यमागच्छतो हनुमतो हसितं वितेनुः॥ उद्वीक्ष्य नीरनिधिनीरमधीरवीचि चित्रार्पिता इव पुनः कपयो बभूवुः॥ देन मानससामान्यज्ञानविवक्षणात्॥ मानसत्वं च जातिरिति न ज्ञानसामान्यस्य मनोजन्यत्वेनासंभवः॥ अत्र कचित्पुस्तके न चालस्यभीतित्रासेष्वतिव्याप्तिः॥ तत्र तत्र कतिपयव्यवहारस्य सत्वादिति सकलपदप्रयोजनं मूल एव सुव्यक्तं॥ इष्टज्ञानसहितानिष्टज्ञानमित्यर्थः॥ साहित्यं सामानाधिकरण्यमभेदो वेति बोध्यं॥ आदिना चिंतोत्कंठाविरहभयप्रभृतयः॥ ये कपयो दुरासाधपारस्य पयोधेः पारं तीरं प्रत्युदारं प्रकटीभवद्वीर्यबलं यस्मिन्कर्मणि यथा भवति तथा आगच्छतो दृश्यमानाद्धनुमतः सकाशाद्धसितं हर्षाद्धितेनुर्विस्तारितवंतस्त एव नीरनिधेः समुद्रस्य नीरं जलमधीरवीचीति नीरस्य विधिविशेषणं॥ सुभ्रमुद्वीक्ष्य पुनस्तत्र्थं चित्रार्पिता इव निश्चेष्टतया संभाव्यमाना बभूवुः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अत्रहनुमन्नीरनिधिनीरोभयविलोकनविभावितानिश्शेषतानुभाविताजडताचर्वणाविश्रामधाम॥गर्वं लक्षयति॥द्वयोरपिसमानसंवित्त्वे
द्यतयाविनिगमनाविरहेणसत्वमायातितत्तथैवाह॥तथाचसमबलयोर्विरोधात्मकोविकल्पोवाशब्दार्थोन्यथाद्वयोरेकत्रनिवेशान्यतरवै
यर्थ्यापत्तेरितिभावः॥कलशोद्भवेनागस्तिनाजलधौसमुद्रेनिःपीतेऽशेषंचुलकितेसतिगंगयाभागीरथ्यावपुःशरीरंगौरीपतेःपार्वतीजाने
र्ललाटदहनेनिटिललोचनाग्नेर्ज्वालोत्तुंप्रक्षेप्तुंहंतेतिखेदेयावद्यावत्कालमध्येउपक्रमउद्योगःकृतआरब्धस्तावत्तावत्कालमध्यएवमये
त्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यमनन्यसाधारणप्रभावंवक्ति॥तत्रदेश॥विपक्षेतिशत्रूणांनगरीषु॥एतेनानेकपयोधिपर्याप्तताश्रुणानिवेदिता॥

आत्मनिसर्वाधिकत्वबुद्धिः॥सर्वस्मिन्नधमत्वबुद्धिर्वागर्वः॥बलैश्वर्याभिजनलावण्यादयोविभावाः॥अनुभावाअवज्ञाभ्रूदृ
ष्टिवैशिष्टहसितपौरुषप्रकाशादयः॥यथापरशुरामवाक्य॥निःपीतेकलशोद्भवेनजलधौगौरीपतेर्गंगयाहोतुंदंतवपुर्ललाटद
हनेयावत्कृतःप्रक्रमः॥तावत्तत्रमयाविपक्षनगरीनारीदृगंभोरुहद्वंद्वप्रस्खलदश्रुवारिपटलैःसृष्टाःपयोराशयः॥इष्टसंशयः
॥अनिष्टजिज्ञासावाविषादः॥

यानार्यस्तस्यासांचक्षुष्येवांभोरुहाण्यंभांसिरोहंतिसमुत्पद्यंतेयेभ्यस्तेषां॥द्वंद्वमितिबहुसंख्याकानांनारी
णामप्यपेक्षयाद्वैगुण्यमावेदयितुं॥ततःप्रस्खलदतिशयेनोद्गच्छद्यदश्रुसंज्ञवारिजलंतस्यपटलंसमुदायोत्रबहुवचनंसमुदायगतबाहु
ल्यंकथयत्वयोराशिगतबाहुल्यंदृढयति॥तैःकृत्वापयोराशयाकूपाराःसृष्टाइत्यर्थः॥अत्रगम्येनबलैश्वर्यादिनाविभावितःपौरुषप्रकाशानुभ
वितोगर्वश्चर्वणाविश्रामधाम॥विषादंलक्षयति॥अनिष्टजिज्ञासायामपिविषादव्यवहारादाह॥तथाचेष्टसंशयानिष्टजिज्ञासयोरन्यतरत्व
गत्यर्थमत्रवाकारः॥अयमेवव्यवस्थितविकल्पइतिगीयते॥दृष्टपदेनेष्टविषयसामान्यमेवग्राह्यंनतुप्रियजनगांधर्वकाव्यसेवाभिरित्यादावि

प्राग्वदत्रापिप्रकृतिभेदेनानुभावोभिद्यतइत्याह॥मध्येवर्त्ममार्गस्यमध्येकलानिधेश्चंद्रस्यसमुदयोजातःकिमातन्यतांकोभ्युपायःकर्तव्य
इतिरुक्ताभिसारिकोक्तिः॥यदिप्रत्यावृत्यभवनंनिजंव्रजामितर्हिवाचांप्रच्यवःप्रतिज्ञाहानिर्भवेद्यदिवानिकुंजमेवगच्छामितर्हिनेतःगृहे
द्वेषोद्घाटनायविशिष्यानिर्देशःकिंस्यात्कोनर्थआपतेत्कोवेदकोजानीतेनकोपि॥अहंतुसुतरांनजानेयदिकश्चिदेवोभयभिन्नएववनतटेउ
भयतस्तंकृत्वादौदासीन्यमालंब्यतिष्ठाम्येतावताकिंजातंनकिमपि॥इष्टानवाप्तेरनिष्टावाप्तेश्चतादवस्थ्यादित्यर्थः॥अत्राभिसरणरूपापरा
धविभावितोनिष्टनिवारणचिंतानुभावितोविषादश्चर्वणाविश्रामधाम॥औत्सुक्यंलक्षयति॥प्रियप्राप्तौविलंबोमास्त्वितीच्छेत्यर्थः॥ननुहि

इष्टपदेनजीवनधनयशःशरीरपुत्रकलत्रादयः॥विभावाअपराधधनगमनादयः॥अनुभावाउत्तमानांसहायान्वेषणोपाय
चिंतादयः॥मध्यमानांविमनस्कता॥अधमानामिष्टध्यानधावनमुखशोषनिद्राश्वासादयः॥यथा॥प्रत्यावृत्ययदिव्रजामि
भवनंवाचांभवेत्प्रच्यवोनिर्गच्छामिनिकुंजमेवयदिवाकोवेदकिंस्यादितः॥तिष्ठाम्येवयदिक्वचिद्धुनतटेकिंजातमेतावतामम
ध्येवर्त्मकलानिधेःसमुदयोजातःकिमातन्यतां॥औत्सुक्यकालासहिष्णुता॥सकलेंद्रियाणामेकदैवक्रियाप्रारंभोवा॥प्रियस्म
रणादयोविभावाः॥

इष्टकालेनाभिनवसंबंधोविलंबस्तथाचप्रियसमागमेनाभिनवसंबंधीहीष्टःकालोमास्त्वितीच्छातदितिफलितं
तदपेक्षयेष्टःकालःप्रियसमागमेनापूर्वसंबंधीभवत्वितीच्छैवौत्सुक्यमस्तुलाघवाद्व्यापकत्वाच्चेत्यतस्तथैवाह॥सकलानामिंद्रियाणामे
ककालीनायाक्रियाव्यापारस्तस्यप्रारंभस्तस्मुत्पत्तिर्यस्याःसकाशात्साधुनैवास्यप्राप्तिर्भवत्वितीच्छारूपान्तःकरणवृत्तिर्वेत्यर्थः॥अस्तिह्यौ
त्सुक्याद्व्यापारशैघ्र्यमितिभावः॥प्रातर्दूरसमागतनायकायानायिकायाःसखींप्रतिसख्यावातथाविधनायिकांप्रत्युक्तिः ॥

हे सुंदरि सखि वासरस्य दिवसस्याद्यः प्रथमो यामः प्रहरः कैरपि स्वमात्रसाक्षात्कृतैः केलिकौतुकेति॥ क्रीडाचमत्कारगोचरमनोरथै
र्द्वितीयः पुनर्मल्लीकेसरचारुचंपकनवांभोजस्रजां गुंफनैर्ग्रथनैस्तृतीयः कांचीकुंडलहेमहारवलयन्यासैर्नीतो यापितस्ततस्तदनंत
रं संप्रतीति यावच्चरमो यामः कथमिति चिंतां गमयति॥ केनोपायेन यास्यति गमिष्यति॥ उत्कंठया कार्यांतरास्फूर्त्या दिवसदैर्घ्यस्यैव
प्रतिपत्तेः॥ मल्लीति बहुवचनं पुनः पुनः सातिशयकलानिर्माणाभिप्रायं॥ कांचीति बहुवचनं त्वरयान्यासात्पुनः पुनः संसनाभिप्रायं
शेषं स्पष्टमेव॥ अत्र गम्यप्रियसमागमनविभावितं गात्रगौरवचिंतानुभावितमौत्सुक्यं चर्वणाविश्रामधाम॥ प्रांचस्तु चेतोमीलनं निद्रा

अनुभावास्तत्र गात्रगौरवादयः॥ यथा॥ आद्यः कैरपि केलिकौतुकमनोराज्यैर्द्वितीयः पुनर्मल्लीकेसरचारुचंपकनवांभो
जस्रजां गुंफनैः॥ कांचीकुंडलहेमहारवलयन्यासैस्तृतीयस्ततो नीतः सुंदरि वासरस्य चरमो यामः कथं यास्यति॥ इतरदिंद्रि
यमपहाय मनस्त्वचि यदा वर्तते तदा निद्रा॥

मीलनं च ज्ञानजनकव्यापारराहित्यं पुरीतत्संबंध इति यावत्॥ सुषुप्तस्वप्नइंद्रियांतर
संबंधविरहकालीनत्वगंतर्गतस्वप्नवहनाडीमनोयोग इति यावदिति वदंति॥ तेषां मते निखिलेतरबाह्येंद्रियसंबंधविरहकालीनस्वप्न
वहनाडीबाह्यदेशावच्छिन्नत्वङ्मनोयोगस्य विभिन्नव्यभिचारिभावतापत्तिः॥ निद्रायामिव भावत्वस्य तत्रापि सत्त्वान्मनोधर्मत्वाच्च॥ तथा
पुरीतत्संबंधस्य स्वप्नपूर्ववृत्तित्वनियमो न घटते सुषुप्तेः प्रागपि स्वप्नसंभवात्॥ तथा च स्वप्नात्प्राङ्निद्रोद्देशनियामकालाभश्चेत्यनुशयानो नि
द्रांतर्गत एव स्वप्न एवं च सुषुप्तेः प्रागवश्यं निद्रेति तत एव सुप्तात्प्राङ्निद्रोद्देशश्चेत्याशयेन निद्रां लक्षयति॥ तदा॥ तत्कालीना॥ अंतःकरणवृ
त्तिरिति शेषः एवमग्रेऽपि यद्यपींद्रियमपहायेत्येव वक्तुमुचितं तथापि त्वचि स्थितमिति रिक्तं वायवीयमिंद्रियं येन मनस्तेन तेषां त्वच एवेंद्रियत्वम

लमिंद्रियप्रसिद्धस्तलकृशब्दोलाक्षणिकइत्यन्ये॥तथाचप्रातिस्विकरूपेणग्रहणालाभात्सर्वमतसाधारण्यमित्याशयः॥सर्वेंद्रियशक्तिपासंपा
तलक्षणोत्सुकत्वानंतरंसर्वेंद्रियशक्तिपाशैथिल्यलक्षणंसुप्तमेवगणयितुमुचितमित्याशंकामपाचिकीर्षुराह॥स्वप्तस्यनिद्रांतर्भावंदर्शयति॥
नाडिकायामित्यल्पार्थककप्रत्ययेनतस्यास्वगात्मतावोध्यते॥मयामेघखंडःश्रीकृष्णःस्वप्नेदृष्टःकीदृशस्तपनदुहितुर्यमुनायाःकच्छंतीरंप्र
तिगच्छन्॥तथापिकुगुच्छावतंसः॥किंचास्यहृदनंकुंचितेनाक्ष्णाःसकृद्बारंवारंपश्यन्॥अपिचस्निग्धःप्रेमपूर्णोपांगोनेत्रप्रांतोयस्य॥अ
परंचशिथिलचरणःसालसपदपाद्यः॥अन्यच्चस्तोकविस्पष्टहासःकिंचित्स्पष्टमुखविकासः॥इतरच्चकमलकलिकामंडनःकमलकुड्म

सुप्तस्यकारणत्वात्सुप्तात्याद्विद्राभरतेनोक्ता॥स्वप्नवहनाडिकायांमनोयदावर्ततेतदास्वप्नसंभवः॥तत्रविभावाःस्वभावविं
तालस्यक्रमादयः॥अनुभावापार्श्वकरणनयनभ्रूचालनविभ्रमवचनस्वप्नदर्शनादयः॥यथा॥गच्छन्कच्छंतपनदु
हितुःपिकुगुच्छावतंसःपश्यन्नस्मद्दृदनमसकृच्चसुषाकुंचितेन॥स्निग्धापांगःशिथिलचरणःस्तोकविस्पष्टहासःस्वप्न
दृष्टःकमलकलिकामंडनोमेघखंडः॥ग्रहाद्यावेशोपस्मारः॥

लभूषणइत्यर्थः॥अत्रचिंताविभाविताःस्वप्नदर्शनानुभाविताबाह्ये
द्रियमीलनरूपानिद्राचर्वणाविश्रामधाम॥अत्रकवेरिदमुक्तिसौष्ठवं॥यत्स्वप्नइतिस्थानेनिद्रइतिपाठेप्राचीनाभिमतसुप्तोदाहरणमेतदे
व॥अनामंत्रणीयामंत्रणमनुभावोनिद्राविभावइतिचविशेषइति॥अपस्मारंलक्षयति॥भूतसंचारादिसंभूतोव्याधिविशेषइतिभावः॥सा
मान्यतव्याधिनिर्देशेपिविशेषतयापुनर्निर्देशोर्थविशेषद्योतनाय॥तथाहि॥सामान्यतोव्याधिर्बीभत्सभयानकविप्रलंभकरुणेषुभव
ति॥तत्रायंविशेषः॥यद्बीभत्सभयानकयोरपस्माराख्योव्याधिविशेषएवभवतिनापरः॥विप्रलंभकरुणयोस्तुकदाचिदपस्मारःकदाचिद

उद्वेल्लंतो येन वाः पल्लवास्त एवाधररुचो धरोष्ठसदृशा येषां ते॥ अधरपदं वेपमानस्याधरस्येव संलक्ष्यारुणिम्नः सादृश्यप्रतिपत्तिविकृ
शकृतयोक्तं॥ तथा पर्यस्ताः प्रसारिता याः शाखास्ता एव भुजा येषां ते॥ एवं स्फूर्जंतः प्रकाशमाना ये कोरकास्त एव फेनबिंदवस्तेषां पटलैः
समुदायैर्व्याकीर्णा व्याप्ता देहश्रियो देहकांतयो येषां ते॥ किंच भ्राम्यन्विश्लथो भृंगाणां कलापः समुदाय एव कुंतलः केशपाशस्तज्जुषस्तद्यु
तः॥ अन्यच्च श्वाससंभूतेनानिलेनोत्कृष्टकंपभाजो भूरुहाः द्रोणाद्रिप्ररूढा वृक्षाः शैलं द्रोणाद्रिं कुपः रक्षःशक्तिप्रपातमूर्छितलक्ष्मणसंजी
वनौषधिशालिद्रोणाद्रिमानयतो हनुमतः सकाशात्॥ निपातितं किमिदमिति संदिहानेन भरतेन बाणं संधाय पातितमिति शैलस्य विधि

तत्र विभावाः॥ अपावित्र्यशून्यास्थितिधातुवैषम्योत्कटदुःखभयादयः॥ अनुभावाः॥ कंपफेननिःश्वासभूनिपातविपर्यासजि
ह्वालोलनादयः॥ यथा॥ उद्वेल्लन्नवपल्लवाधररुचः पर्यस्तशाखाभुजाः स्फूर्जत्कोरकफेनबिंदुपटलव्याकीर्णदेहश्रियः॥ भ्रा
म्यद्भृंगकलापकुंतलजुषः श्वासानिलोत्कंपिताः शैलप्रेस्यकपेर्निपातितमपस्मारं दधुर्भूरुहाः॥ मूर्छाप्यत्रैवांतर्भवति॥ त्वच
मपि विहाय यदा मनः पुरीततिवर्तते तदा सुप्तं॥ निद्रा विभावः॥ अनुभावा नेत्रमीलनप्रलापश्वासोच्छ्वासादयः॥ विशेषणं॥ प्रेस्यद्द

ष्टापस्मारं उच्चैः प्रपतनं दधुर्धृतवंतः इत्यर्थः॥ अत्र महीरुहे समारोप्यमाणदुःखविभावितो वास्तविकभूनिपातानुभावितश्चाहार्यारोपविष
यीभूत एवापस्मारश्चर्वणाविश्रामधाम॥ तस्या अप्यपस्मारविभावानुभावकव्याधित्वादित्याशयः॥ सुप्तलक्षयति॥ अपि नास्वप्नवहनाडीसं
बंधत्वक्परित्यागो नास्तीत्यावेदितं॥ पुरीतति॥ पुरीतत्समाख्यातनाड्यां॥ क्वापि बालामुरारेर्मुकुंदस्य निभृतं निभृतं तज्जागरणशंकया मंदंमं
दं मंतः स्मेरं हासगर्भितं यथा स्यात्तथा कर्णावतंसं कर्णिकारं कापि विहितं दग्धा तथैव बाहोः कनकवलयं कंकणं कापि दूनां दाममालामुत्सार्तानि

मंदारमरंदचंपूः॥

अत्र किंशब्दाद्वारतिर्व्यक्तिभेदप्रतिपादनद्वारा धार्ष्ट्यस्योत्तरोत्तरमतिशयं द्योतयितुं॥ तेनानन्तं सहरणापेक्षया कटकहरणे धार्ष्ट्यमपेक्षितं दामहरणे तु तदप्यतिशयितमिति सूचितं॥ तेन च त्रिविधाया अपि नायिकाया अनुरागो हरेर्ध्वन्यते॥ कीदृशस्य मुकुंदस्येत्याकांक्षायामाह॥ तपनदुहितुरिति॥ यमुनायाः कुंजे लतामंडपरूपेऽधिकरणे॥ श्वासेति॥ श्वासस्याधिक्येन सातिशयं कंपमानोऽधरप्रांतो यत्र यथा भवति तथा॥ एवमामीलिते अक्षिणी यत्र यथा भवति तथा सुप्यतः॥ अत्र कृत्करणस्य पुषादिसमाप्तिमात्रद्योतकत्वात् पचादिवादेरपि भ्वादिवदाकृतिगणत्वस्य मृग्यतीत्यादिप्रयोगसाधुत्वायावश्यं वक्तव्यत्वात्साधुत्वमिति केचित्॥ तन्न॥ संप्रसारणदोर्लभ्यात्॥ कंड्वादेराकृतिगणत्वादिति

यथा॥ श्वासोच्छ्वासप्रचलदधरोपांतमामीलिताक्षं क्रीडाकुंजे तपनदुहितुः सुप्यतः श्रीमुरारेः॥ अंतःस्मेरं निभृतनिभृतं कापि कर्णावतंसं काचिद्धाहाः कनकवलयं दाममुस्तानिकाचित्॥ इंद्रियाणां प्रथमप्रकाशो विबोधः॥ निद्राछेदो विभावाः॥ अनुभावा अंगाकृष्टिजृंभाक्षिमर्दनांगुलिमोटनादयः॥ तुवयं॥ कुंज इत्यधिकरणसप्तमीनिर्देशादेव शयानस्येत्यर्थो न त्वमनास्य दोषाशंकावकाशोपीति ध्येयं॥ अत्र शयन विभावितं श्वासाद्यनुभावितं चेतोमीलनरूपं सुप्तं चर्वणा विश्रामधाम॥ विबोधं लक्षयति॥ प्राथम्यं विभावदर्शनेनैव दर्शितं भवतीति तमाह॥ बाह्येंद्रियमीलनोच्छेद इत्यर्थः॥ अत एव सुप्ते नातिव्याप्तिः॥ ये तु चेतोमीलनं निद्रेत्याचक्षते॥ तन्मते निद्रानाशोत्तरं जायमानो बोधो विबोध इति तेषामेव लक्षणं व्याकुप्येत॥ पश्चार्वाचीनेनैनिद्रेत्यस्य लक्षणेनायोग इत्यर्थप्रदर्शनमकारि॥ तदनवधानादेवेति प्रतीमस्तथाहि॥ तथा सति सुषुप्ते रेवलक्षणेनायोगनाशसाध्यत्वसंभवात्तत्रातिव्याप्तिरेव स्यात्॥ न च निद्राछेद इत्यस्य लक्षणेनायोग इत्यर्थस्तथा च लक्षणेनायोगसहकृतेंद्रियजन्यत्वं पर्यवसितमिति नातिव्याप्तिरपीति वाच्यं॥ तथा सति न था भूनमनोज

राधायादृशाकृत्वादेवस्यक्रीडाविदस्यकंसद्विषःश्रीकृष्णस्यसहसाबलाल्लोलाश्चंचलाअपांगतरंगानेत्रप्रांतकटाक्षास्तेषांभंगोरचनात
त्रचतुरंकुशलंनेत्राबुजं॥अत्रांबुजपदंसारूप्यमपिकार्यस्यकारणेनसमंविदुरितिसमालंकारन्यायेनतरंगानुकूल्यायोक्तं॥नास्मा
न्याबुरस्तित्यर्थः॥कथंभूतयादृशानभःक्रीडामंडपांतरालंकुवलयस्यतत्त्वेनाध्यवसितंनेत्रस्यद्रोणीमुकुलीभावस्तयादरिद्रंरहितं
कुर्वंत्यातिर्यग्विकसंत्येतियावत्॥इत्थंचशंकितयानयादृष्ट्यासांकेतिकशब्दासाधारणहेतुःशंकाव्यज्यतेअत्रनभोदरिद्रपदयोःस
मभिव्याहारेणराधाकृष्णयोर्द्वयोरपिनेत्राणिमुकुलीभूतानिनसंतीत्यर्थमावेदयतातयोःपरस्परकटाक्षाअभूवन्नित्यर्थोध्वन्यते॥कु

यथा॥राधायाःसहसादृशाकुवलयद्रोणीदरिद्रंनभःकुर्वंत्याकलकंठकंठनिनदैःसांकेतिकैर्जाग्रतः॥अंगात्कृष्टिविवर्त
मानवपुषोदेवस्यकंसद्विषोलोलापांगतरंगभंगचतुरंनेत्राबुजंपातुनः॥पराहंकारप्रशमात्कटसमीहामर्षः॥विभावाअव
मानाधिक्षेपादयः॥अनुभावाःस्वेदशिरःकंपनयनारुण्यादयः॥

र्वंत्याइतिसविसर्गपाठेतुराधाविशेषणमेवतत्॥दृशेतितुक
रोतिक्रियांप्रत्येवकरणेतृतीयेतिबोध्यं॥कीदृशस्यकंसद्विषः॥सांकेतिकैःसंकेतकृतैरतएवकलकंठस्यकोकिलस्यकंठनिनदैरव्यक्त
ध्वनिभिस्तत्वेनाध्यवसितैराधाहंकारादिभिरितियावत्॥जागृतोविच्छिन्ननिद्रस्यपुनःकीदृशस्यांगाकृष्ट्याविवर्तमानंप्रत्यंचद्वपुःशरी
रंयस्यतादृशस्येत्यर्थः॥अत्रनिद्राच्छेदविभावितोंगाकृष्ट्यनुभावितोविबोधश्चर्वणानिश्रामधाम॥अमर्षलक्षयति॥परकीयाहंकारस्यप्र
शमनेयोत्कटाविजातीयासमीहेच्छासेत्यर्थः॥भर्तूरामचंद्रस्याज्ञाप्रवर्तनानैवनास्त्येव॥तदुक्तं॥वीरमारुतेइत्यामंत्र्य॥मुद्रांसमुद्रमलंघ्यशीघ्र
माप्यास्यजानकीं॥विन्यस्यपुरतस्तस्याआगच्छमयिनोवांत॥इत्येनान्मात्रस्यरामचंद्राज्ञाविषयत्वात्॥श्लोकार्थस्तुशीघ्रंसमुद्रमलंघ्यसम

र.न.
४८

नंतरमेवमुद्रांतस्याःपुरतोविन्यस्यान्यथारक्षोमायाभ्रांत्याविश्वसनीयताप्रसक्तेःतत्पश्चान्नानाशंकाकुलांजानकींसमाश्वास्यतस्याःसम्य
क्समाधानंकृत्वामयिजीवतिसतिशीघ्रमित्यर्थः॥त्वयाविलंबितेविलंबासहिष्णोर्ममपुनर्दर्शनमसंभावितमेवेत्याशयः॥आगच्छ
एहीत्यवसेयः॥यथेक्षितस्तथामदिष्टंसंपादयेत्युक्तेत्वंकिंकुर्यादित्याकांक्षायामाह॥अद्येति॥इदानीमेवसरसिजनयनामंदोदरीगृहमे
धिनःस्त्रीप्राधान्यादभ्यर्हितत्वात्प्राङ्निर्देशः।सूनुर्मेघनादादिः।सेनाचवाहिनीत्येवंद्वंद्वसमासः॥तथाचप्रकृतामर्षपरिपोषार्थंजडतामा
विष्कर्तुंपुत्रमित्रकलत्रादिभिःसहयुगपदेवासौहंतव्यइत्यनेनस्त्रीवधानौचित्याप्रतिभात्मकोऽष्टानिष्टापरिच्छेदरूपस्तदनुभावआविष्क्रि
यतइतिकाव्यविदांपंथाः॥एतेनधर्मशास्त्रविरोधंपरिजिहीर्षुभिःकैश्चित्सरसिजनयनासूनुश्चसेनाचेतिद्वंद्वआश्रितःसप्रत्युक्तः॥स

यथा॥अद्याज्ञयैवभर्तुःसरसिजनयनासूनुसेनासमेतंबध्वालांगूलमूलेदशमुखममितोभूतलेभ्रामयामः॥शश्वन्मार्गा
वलोकप्रचलनयनयासीतयासाकमेनांलंकामुत्पाट्यकिंवारघुपतिचरणांभोजयोर्योजयामः॥

रसिजनयनापदानर्थक्या
पातात्॥ननुकस्यसूनुरित्याकांक्षानिरासायतदितिचेत्॥मार्वोरानुसृतरुरुचक्षुर्भव॥कस्यसरसिजनयनेत्याकांक्षायास्तावताप्य
नुवृत्तेः॥नन्वर्थाद्रावणस्येत्यध्यवसीयतामितिचेत्॥सूनावेवतथानदध्यासेभवदीयाशंकापैतिबुधानवेतिनिमीलितनयनंविभावय
तुभवान्॥अतएवसरसिजनयनायाःसूनोःसेनेतितत्पुरुषद्वयमपिव्याख्यातं॥तत्पदद्वयस्याप्यानर्थक्यापत्तेः॥ताभिःसमेतंपूर्वोक्तंदश
मुखंरावणमभितःसमंतात्लांगूलमूलेपुच्छेबध्वाभूतलेभ्रामयामोभ्रामयित्वापातयामः॥श्रीरामनिकटेपरावृत्यगमनेविलंबमाशंक्या
हकिंवेति॥अथवेत्यर्थः॥शश्वत्निरंतरंमार्गावलोकोमार्गप्रतीक्षातयाप्रचलनयनेयस्यास्तया॥इयंचस्वभावोक्तिरंतरांतरावाधबुद्धिपरा

हतामपि श्रीरामस्यवानदुर्दंतप्रापकस्यकस्यापिवौत्सुक्यभरसमाहृतांसंभावनामलंकरोतीत्यवगंतव्यं॥सीतयासाकं सार्द्धमेनां रक्षो
गणाकीर्णांलंकामुत्तात्यान्मूल्यरघुपतिचरणांभोजयोर्हिवचनेनान्यपरायणतावृत्यतेयोजयामस्त्वयासतिशीघ्रंप्रत्यावृत्तेस्तत्रैवच
लंकानिर्दलनस्यसुकरत्वादित्याशयः॥अत्रप्राकृचसर्वदेवाहोपुरुषिकयावयंनवीरुतापवनतुकेनापिक्रमेणापरिश्रांतास्मइत्यमु
मर्थंकथंचिच्छात्त्वानुष्ठितमपिबहुवचनंस्वसमभिव्याहारमात्रेणावगमयति॥अत्ररक्षःकृताधिक्षेपादिनागम्येन विभावितःपरुषो
क्त्यानुभावितोऽमर्षश्चर्वणाविश्रामधाम॥अवहित्थंलक्षयति॥आकारोनिर्वेदाद्यनुभावोमुखप्रसादादिः॥व्यवहारस्तथाभूतएवप्रियो

आकारव्यवहारसंगोपनमवहित्थं॥विभावाव्रीडाधार्ष्ट्यकौटिल्यगौरवादयः॥अनुभावाअन्यथाकरणान्यथाप्रेक्षणान्यथा
कथनादयः॥यथा॥त्यक्त्वासद्मविभीषणःसगतवान्बद्धःसपाथोनिधिःकिंचिक्रुध्यतिसापिसारणिरतःसीतापरित्यज्यतां
॥इत्याकर्ण्यसुहृद्गणस्यवचनंस्मेराननोरावणोमुक्तादामकरेणकंठसविधकीरस्यविन्यस्यति॥उग्रतानिर्दयता॥ क्त्यादिः॥तयोः

संगोपनंगुप्त्यनुकूलांतःकरणवृत्तिरित्यर्थः॥सबंधुरपिविभीषणःसद्मगृहंत्यक्त्वागतवान्सोशक्यबंधनोपिपाथोनिधिःसमुद्रोबद्धःकृत
सेतुःसोपिपरमाप्तोपिसारणिःकिंचिक्रुध्यतिपरकलत्रापहरणंनमृष्यतिअतःकारणात्सीतापरित्यज्यतांइतिएवंरूपंसुहृद्गणस्यवचन
माकर्ण्यस्मेराननोवहेलितसुहृद्गणवचनोरावणःसुहृद्गणकोपपरिजिहीर्षयाहासस्यान्यसंभूतत्वमवगमयितुंमुक्तादाममौक्तिकमालां
करेणतामरसानाम्नेणकीरस्यकंठसविधेमुकमुखाभिमुखंविन्यस्यतीदमसौदाडिमीबीजबुद्ध्यागृह्णातिकिंवेतिपरीक्षितुंकरतलेनोपन
यतीत्यर्थः॥अत्रगम्यधार्ष्ट्यविभावितमन्यथाकरणानुभावितंगर्वाद्यनुभावभूतस्याकारस्यमुखविकासादेःसंगोपनफलकमवहित्थंचर्वणाविश्राम

प्रचंडक्रियाकारणीभूताकिमस्यकरोमीत्याकारिकेकेत्यर्थः॥स्वीयदोषकीर्तनस्वीयधनाद्यपहरणादपृद्त्यर्थः॥प्रचंडैर्दृढैः रणेति॥
संग्रामेखंडितायेराजानस्तेषांयाभुजास्ताभिरेवदंडैर्दैर्घ्यात्कोदंडधनुःकृतंरचितंतत्रधनुषिज्यासिंजिनीप्रतिपक्षेतिशत्रुभूतानांरा
ज्ञांयारमण्यस्तासांवेणीलक्षणैस्तंतुभिर्गुंफिताकृता॥विशिखोबाणएकवचनेनैकस्यापिलक्ष्यंनलभ्यतेइत्यर्थआवेदितः॥क्रूरःकठोर
आकारःस्वरूपंयस्यतादृशस्यकुठारस्यतारमुच्चैर्यत्पतनमाघातानुकूलक्रियातन्मात्रेणैवप्रभ्रष्टाःप्रसंचंतोदुष्टाःक्रोधाविष्टायेद्विपाह
स्तिनस्तेषांदंतद्वयंतिहिपप्रत्यंचनेदंतयोरेवाघाताद्रुज्यमानानियानिदंततलानितैःकृतोस्तिनतुपूर्वंकदाचित्प्रक्षिप्तोलक्ष्यालाभात्॥

विभावाअपराधदोषकीर्तनचौर्यादयः॥अनुभावास्तर्जनताडनादयः॥यथा॥कोदंडंरणभिन्नभूपतिभुजादंडैःप्रचंडैःकृ
तंतत्रज्याप्रतिपक्षराजरमणीवेणीगुणैर्गुंफिता॥क्रूराकारकुठारतारपतनप्राभ्रष्टदुष्टद्विपत्रुद्यद्दंततलैःकृतोस्तिवि
शिखस्तल्लक्ष्यमुद्दीक्ष्यते॥यथार्थज्ञानंमतिः॥अत्रविभावाःशास्त्रचितादयः॥अनुभावाःशिष्योपदेशभ्रूक्षेपकरचालनचा
तुर्यादयः॥यथा॥लाटीनेत्रपुटीपयोधरघटीक्रीडाकुटीदोस्तटीपाटीरद्रववर्णनेनकविभिर्मूढैर्दिनंनीयते॥ तल्लक्ष्यंतद्योग्यंल

क्ष्यमुद्दीक्ष्यतेगवेष्यते॥इतिरामंप्रतिपरशुरामस्योक्तिः॥अत्ररामस्यधनुर्भंगरूपापराधविभावितातर्जनानुभावितोग्रतात्त्ववर्णाविश्राम
धाम॥मतिंलक्षयति॥निर्धारणात्मकमितिशेषः॥मूढैःशास्त्रचिंतारहितैःकविभिःलाटीत्यादि॥लाटदेशोद्भूतनायिकासंबंधिनोलो
चनयुगस्यकुचकलशस्यलीलागृहस्यभुजविस्तारस्यचंदनपंकस्यचनिरूपणेनदिनंदिवसोनीयतेतिवाह्यतेतदेकमनसामव्यभिचा
रिभक्तिभाजांपुंसांसमयोगोविंदेतिजनार्दनेतिजगतीनाथेतिकृष्णेतिचव्याहारैःपरिक्रामति॥अत्रसर्वत्रेतिशब्दःप्रत्येकंप्राधान्यस्यजगती

अत्रशास्त्रविमर्शोविभाविताचातुर्यानुभाविताम तिश्चर्वेणाविश्रामधाम॥नयादीनामाधिक्यमाशंक्यपरिहरति॥मत्युदाहरणादिशेषदं
तरस्यनीतिशास्त्रसिद्धार्थज्ञानरूपस्यनयस्यलोकवृत्तानुवर्तनरूपस्यविनयस्यस्वाभिलाषज्ञापनरूपस्यानुनयस्यचोदाहरणानिगता
र्थयन्नुपदेशमुदाहरति॥वसुधनंप्रदेयंखलतोदुष्टादवधेयंसावधानतयास्थेयंमनोहरस्यचरणेनिधेयंस्थापनीयंकृतिभिःस्वार्थपराप
गैर्निजंविधेयंस्वाधिकारिकतयाविधिबोधितक्रियारूपंविधेयमनुष्ठेयंविधेर्दैवस्यविधेयंप्रापणीयंफलंविधिर्ब्रह्मैववेत्तितेनकर्मफलस्य

गोविंदेतिजनार्दनेतिजगतीनाथेतिकृष्णेतिचव्याहारैःसमयस्तदेकमनसांपुंसांपरिक्रामति॥नयविनयानुनयोपदेशो
पालंभाअत्रैवांतर्भवंति॥उपदेशोयथा॥वसुप्रदेयंखलतोवधेयंमनोनिधेयंचरणेहरस्य॥निजंविधेयंकृतिभिर्विधेयंविधे
र्विधेयंविधिरेववेत्ति॥उपालंभोपिद्विविधः॥प्रणयात्माकोपात्माच॥प्रणयात्मायथा॥पाषाणोयदिमार्दवंयदिपयोधाराहुता
शोदरेव्यालीनांवदनेसुधायदिरवेर्गर्भेहिमानीयदि॥स्थेमाकिंचसमीरणेयदितदास्वप्नेभवेत्संत्यजताकिंनामस्मरभूमिपालभ
गवन्क्रोधान्मुधाधावसि॥

हापरित्यागपूर्वकंविहितकर्मानुष्ठानमुपदिष्टंभवति॥उपालंभंविभजते॥निंदेत्यर्थः॥प्रणयेनात्मास्वरू
पंयस्येतिव्युत्पत्त्याप्रणयपूर्वकइत्यर्थः॥एवमन्याप्यन्यपूर्वकइतिबोध्यं॥काचित्स्वप्रेप्रेयांसमवलोक्यविरहव्याकुलासतीतत्समागमवशान्म
मेयंदुरवस्थेतिवक्तुंमनोभुवमुपालभते॥हेस्मरभूमिपालभगवन्क्रोधान्मुधाकिंनामधावसिबहून्विषयानाक्रामसिननुस्वयंदृष्टपदा
र्थंकिमित्याक्रमनैष्फल्यमतआह॥पाषाणइति॥मार्दवंप्रस्तरेयदिपयोधाराहुताशोदरेयदिसुधाव्यालीनां॥जात्यैवस्वभावेनापिक्रौ
र्याधिक्येनसुधायाअत्यंतासंभवायस्त्रीत्वेननिर्देशः॥वदनेयदिहिमानीमहद्धिमंरवेर्गर्भेयदिकिंचसमीरणेवायोस्थैमास्थैर्यंयदिभवेत्तदास्व

कोपपूर्वकनिंदायाः परहंकारप्रशमविषयोत्कटसमीहारूपामर्षसामग्रीत्वेनतद्व्याप्यत्वादितिभावः॥हेदेवदेवाभरणपरमेश्वरोत्तंसाने
नमहाजनपरिगृहीतत्वमुक्तं॥स्वभावदुष्परिहार्यत्वमाशंक्याह॥शुधांशविति॥नाम्नाविरूढएवार्थः प्रतिपाद्यते॥यथा॥लोहितोयस्तु
वर्णेनमुखेपुच्छेचपांडरः॥श्वेतःखुरविषाणाभ्यांसनीलोवृषउच्यतेइत्यनेननलोहितोनीलसंज्ञयेत्याशंक्यनेत्याह॥जगदिति॥सुधेति॥
अमृताभिषेकशीतलमेवतेनाऽयोगव्यवच्छेदोबोध्यते॥जनयसिकरोषितथापिहिस्वरूपत्वेपिमेउरसितापंवहसिप्रापयसितहेरा
देवत्वमेवंकुरुषेपरंतुयदुपतिवक्रसखावक्रसखायस्यतथासीतिहेतोरहंकिंब्रवीम्यनौचित्यान्नकिंविद्रूणामीतिचंद्रोपालंभोयदु

कोपात्मामर्षएवांतर्भवति॥यथा॥जनयसिजगद्देवदेवदेवाभरणसुधारसशीतलंसुधांशो॥उरसिवहसिमेतथापितापं
यदुपतिवक्रसखासिकिंब्रवीमि॥ज्वरादिविकारोव्याधिः॥कुपितधातुकामक्लेशादयोविभावाः॥अनुभावादशोपद्रवाः॥
यथा॥दातुंस्वीयमनर्घ्यदीधितिपदंतस्याःकुरंगीदृशःकेयूरंकनकांगुलीयकमिवानेतुंबहिर्गच्छति॥ पत्युपालंभेपर्यवस्यति

व्याधिंलक्षयति॥ज्वरादेःसंभूतोमानसोविकारइत्यर्थः॥अयमेवग्लानिनिदानतयाप्रागुक्तः॥ज्वरनिदानमेवात्रविभावइतिप्रतिपा
दयन्नादिपदग्राह्यंदर्शयति॥कामक्लेशादयइति॥विरहादयइत्यर्थः॥तदुक्तं॥एकैकशोद्वंद्वशोवात्रयाणांवाप्रकोपतः॥वातपित्तकफा
नांस्युर्व्याधयोयेज्वरादयः॥इहतत्रभवोभावोव्याधिरित्यभिधीयतइति॥अभिलाषःस्मृतिश्चिंतानिधनंगुणकीर्तनं॥व्याधिःप्रलापउन्मा
दोजडतोद्वेगइत्यमीइत्युक्तदशावस्थाः॥अत्रव्याधिशब्देनशारीरसंतापकार्श्याद्युच्यते॥रसमंजर्यांतथैवतल्लक्षणप्रणयनात्॥विवे
चयिष्यतेचेदमुपरिष्टात्॥तस्याःप्रस्तुतायाःकुरंगीदृशःकातरायाःकेयूरंबाहुभूषणंकर्तृस्वीयमनर्घ्यदीधितिअत्युज्वलंपदंबाहुरूपं

दातुं वितरीतुं कनकांगुलीयकं स्वर्णोर्मिकामानेतुमाकारयितुमिव बहिः स्वस्थानमतिक्रम्य गच्छति हे कृष्ण तेनोवक्ष्यमाणादन्यदधिकं किं निवेदयामि तस्या वेणीमिषात्केशपाशजूटीव्याजात् कालियो लोचनवारिबहुलीभूतं कज्जलाहितकालिमं च दृष्ट्वा कालियसरोभ्रांत्या यामुनह्रदबुध्या॥ यद्यपि स्वसरदूत्येव वक्तुमुचितं तथापि कालियसरःपदस्य तत्र प्रसिद्धिविशेषमादृत्य तथोक्तं॥ परिभ्राम्यति परितो वर्तते केशसंनहनाभावादासमंततो वेणी वलातइतिभावः॥ अत्र विरहविभावितोऽश्रुपातानुभावितोव्याधिः स्ववेणाविश्रामधाम॥ उन्मादं लक्षयति॥ सुखानुद्देश्यकाचरणफलको मनोविकार इत्यर्थः॥ तत्र सुखानुद्देश्यकत्वरूपाचरणविशेषणप्रयोजनं वक्तुमाशंकते॥ नन्व

अन्यत्कृष्ण निवेदयामि किमितो वेणीमिषात्कालियो दृष्ट्वा लोचनवारि कालियसरोभ्रांत्या परिभ्राम्यति॥ विनाविचारमाचार उन्मादः॥ न चागम्यागमने तिव्याप्तिः॥ विनाविचारमितिपदेन व्यावर्तनात्॥ तत्र सुखमुद्देश्यं तदंशे विचार एव॥ क्रियान समीचीनेत्यन्यदेतन्न॥ अप्रेक्ष्यकारितोन्मादइतियस्य मतं तत्रेदं दूषणं॥ तत्र विभावाः प्रियवियोगविभवभ्रंशादयः॥ अनुभावा वृथालपितरुद्यारोदनादयः॥

गम्यागमनस्य सफलत्वे सति न कुर्यान्निष्फलं कर्मेति निषेधविध्यविषयत्वेन तत्कर्तुर्विगानं न स्यादत आह॥ न बलवदनिष्टाननुबंधिनीत्येवंरूपमेतद्विगाननिमित्तमन्यदफलत्वात्स्वर्गेवत्तथा च सामान्यनिषेधविषयत्वेपि विशेषतः परदाराभिमर्शननिषेधादेव तस्य विगानमिति भावः॥ बलवदनिष्टसाधनताबुद्धितिरोधानफलिकांतःकरणवृत्तिरुन्माद इति मतमुक्तदोषेण दूषयति॥ एषा परिदृश्यमानाकाश्यद्रुदटदीप्तिमती कांचनलतास्वर्णवल्ली च कांतिप्रकाशते इत्यं न विविंत्य न ज्ञात्वेत्यनुषक्तान्वयः॥ किंतु सा परमप्रेमास्पदीभूता मे मम राधिकैवेत्यं ज्ञात्वेत्यत्राप्यनुषंगः॥ ननु लतात्वरूपविशेषदर्शनाभावेप्यसंलापसंभावितं जाड्यमेव तथा स्यादत स्तदप्य

पाकेति॥५८॥

यदि कुतोपि कथंचिदपि दृष्टा कान्तो जल्पति नोत्तरयति तदेति तर्हीत्यर्थः॥ संमूर्छितामोहितावर्तते भवतीत्यमेवमादि विचिंत्य निश्वस्य स
श्रीकृष्णस्तां लतामधीरैरधैर्यसूचकैः प्रगुणैरिति यावत् दृशोर्नीरैरश्रुभिर्मुहुर्वारं वारं सिंचति वातमधिकश्वासं व्यातनुते प्रकटयति क
रेण स्वीयेन भुजयोस्तत्वेनाध्यवसितलताप्रांतयोराधाय धत्ते ति व्याख्यानमुदक्षरत्वादुपेक्ष्यं॥ करेणास्याप्यभुजयोर्निक्षिप्येति तु करेणेत्येक
वचनाननुगुणं॥ करेण परस्परावष्टंभवशंवदाभेदाध्यवसायगोचरीभूतेन करयुगलेनेति यावत्॥ भुजयोरंतराले आधाय निरुध्येति पुनर्मी
दृशाः वस्तुतस्तु करेणेति वात वितननानुगुणमेवेति ऋजुः पंथाः संभाषते प्रलपतीत्यर्थ इति दूतीवाक्यं ॥ अत्र नचकास्तीति वाक्ये न
विशेषदर्शनाभाव उक्तः सैवास्ति मे राधिकेत्थं विचिंत्येत्येतावता तु राधात्वप्रकारकज्ञानमात्रमुक्तं न पुनरन्यथाभानत्वेनेति नवमनाख्यो दोष उ

यथा॥ नैषा कापि चकास्ति कांचनलता सैवास्ति मे राधिका दृष्टा चेन्न कुतोपि जल्पति तदा संमूर्छिता वर्तते॥ इत्थं हंत विचिंत्य
सिंचति मुहुर्नीरैरधीरैर्दृशोर्वातं व्यातनुते करेण भुजयोराधाय संभाषते॥ प्राणनिष्क्रमणं मरणं॥ द्भावनीयः॥ नन्वेतद्वाक्यद्वयस
मभिव्याहारात्लतायामेव राधाभानं पर्यवस्यतीति चेत् स्फुटप्रमुदाहरणताप्रतिपत्त्यर्थमित्थमाहत्याभिहितवतस्तदिष्टमेव न तावमनाख्यो दोषो
वतरति॥ तत्पुनरेनां कविकुलकर्णाभिसारिणीं वाणीं तावद्दूततरसंघट्टितोष्ठपुटकपाटनिबिडितरदयुगलार्गलमवरुंध्व॥ यदि तु लतां राधा
विचिंत्येति स्पष्टमदर्शयिष्यत्तर्ह्यसावपि प्रासरिष्यदिति॥ अत्र प्रियावियोगविभावितो वृथारोदनाद्यनुभावित उन्मादश्चर्वणाविश्रांतिधाम॥ मर
णं लक्षयति॥ प्राणनिष्क्रमणसमानकालिकांतःकरणवृत्तिरित्यर्थः॥ नच प्राणनिष्क्रमणकाले शरीरप्राणसंयोगस्याभावेन कथं तदांतःकरण
वृत्तिसंभव इति वाच्यं॥ क्वचिदेव कारणस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वं यत्र कार्यसहभावेनान्वयव्यतिरेकौ यथा गौमण्यभावस्य न तु सर्वत्रैव तथा

इत्थमेवचसिद्धाभावस्याप्यनुमितौनकार्यसहभावेनहेतुत्वमितितार्किकशिरोमणिभिरप्यभ्यधायि॥अन्यथासर्वेषामेवकारणानांकार्यसह
भावेनहेतुत्वाभ्युपगमेजितंप्राभाकरैः॥सर्वत्रविनश्यदवस्थतादृशायांकारणत्वसामान्याभावस्यतेषामभिमतस्यतवाप्यभ्युपगमात्॥नन्वा
स्तुतत्तएवास्वरसात्मरणप्राक्कालीनांमूर्छांमरणपदार्थतयावर्णयंति॥तन्मंदं॥कंपफेनाद्यनुभावसाम्यादपस्मारेणगतार्थतापत्तेः॥योगनैश्च
ल्याद्यापित्यर्थः॥परितोस्तोक्षितौचरणौयत्रकर्मणियथाभवतितथाकिंचविकीर्णाइतस्ततःपतिताबाहवोयत्रयथाभवतितथासंग्रा
मभूमौपततोलंकेशस्यरावणस्यकेशपाशंस्त्रष्टुमनिलोवायुर्भियाभयेननसमाक्रामति॥नवांछतिउस्रकरोभानुर्वोस्रकरंकिरणंवक्त्रा

विभावानुभावौस्पष्टौ ॥यथा॥पर्यस्ताङ्घ्रिविकीर्णबाहुपततःसंग्रामभूमौभियालंकेशस्यनकेशपाशमनिलःस्प्रष्टुंसमा
क्रामति॥उस्रनोस्रकरःकरंकिरतिवावक्त्रारविंदेनवास्वेस्वेधाम्निमिथःकथामपिसुराःप्रव्यक्तमातन्वते॥मनोविक्षोभ
न्यासः॥तथाचविचारोत्थोमनोविक्षोभोभीतिराकस्मिकमनोविक्षोभन्यासइतिविक्षोभेणैवद्वयोरेकत्वेनपरिग्रहः॥ रविंदेमुख

पद्मे॥अत्रारविंदपदेनकरकिरणयोग्यत्वमावेदितं॥नकिरतिनप्रसारयति॥नवासुरादेवाःस्वेस्वेधाम्निप्रत्येकंनिजालयेएतेनबहुभिःसंभूयक
थादूरापास्तेतिसूचितं॥मिथःपरस्परंसमदुःखतयावश्यंभाविनीमप्येतेनोदासीनेनैकेनापिकथादुर्घटैवेतिसूचितं॥कथामपितेनान्यथा
व्यापारेत्यंतव्याकुलतादर्शिता॥प्रव्यक्तमित्यनेनोच्चैःकथानवसरोदर्शितः॥आतन्वतेईषदपिविस्तारयंतितेनवाक्यार्थसांकेतिकैःपदैरेवव्यव
हरंतीतिसूचितं॥अत्रसंग्रामविभावितंभूप्रपतनाद्यनुभावितंमरणंचर्वणाविश्रामधाम॥त्रासंलक्षयति॥मनोविक्षोभोद्विविधः॥उत्कटोनुत्कटश्च
॥तत्रोत्कटोभयमित्युक्तमेव॥अनुत्कटोपिद्विविधः॥प्राक्संभाविनआकस्मिकश्चेति॥तयोरन्यतरपरिग्रहेन्यतराधिक्यंस्यादित्याशंकांपरिहरति॥भी

र.न. ५२ | नौका

स्थायिविशेषनिरूढभयव्यवहारान्यभीतिव्यवहारविषयत्वप्रदर्शनेन स्थायिभेदो दर्शितः ॥ विक्षोभेणैव विक्षोभशब्देनैव ॥ द्वयोर्विचारोऽस्था-
कस्मिकयोरेकत्वेनैकधर्माक्रांतत्वेन परिग्रहस्यैकव्यभिचारिभावत्वं ॥ तथा चोक्तदान्यत्वे सति विक्षोभशब्दवाच्यत्वं त्रासत्वमिति फलितं बोध्यं
। येन स्थायिव्यभिचारिणोर्भेदमाह ॥ तथा चैनौत्याह्लस्तेषां मते विक्षोभेणैवेत्याद्यग्रिमग्रंथो विरुद्ध्येत ॥ न च स्थायिनामपि व्यभिचारित्वस्याग्रे व-
क्ष्यमाणत्वादत्र तत्संग्रहो ग्रंथकृता प्रदर्शित इति वाच्यं ॥ तथाप्यमर्षक्रोधात्तभावस्याकथनान्यूनतापादुर्वारत्वात् ॥ समुद्भ्रांतारणसमये कुत्रा-
पि विषये रामवदनादद्भुतं हरीति नाम शृण्वानस्तेनैवेंद्रस्य शंकावहत्वाच्छतक्रतुविषयत्वं संदिहान इत्यर्थः ॥ शतक्रतोः सकाशाच्छंकां

तत्र विभावाः घोरस्वनश्रवणघोरसत्त्वदर्शनादयः ॥ अनुभावाः स्तंभस्वेदरोमांचाश्रुपातादयः ॥ यथा ॥ शृण्वानो हरिनामरामव-
दनादिंद्रस्य शंकावहं कुर्वन्कातरमांतरं स भगवान्मैनाकभूमीधरः ॥ कुंचत्पक्षतिभुग्नितश्रुतिकृतप्रत्यंगचोलीवृतिस्त्यक्त-
व्याहृतिसिंधुपंककुहरे निर्मंक्तुमाकांक्षति ॥ विचारो वितर्कः ॥

भयं वहन्निति त्वपन्यास्यानं सकाशादित्यध्याहारगौरवापत्तेः ॥ अन्य-
थेंद्रादिति पंचम्यापत्तेः ॥ किं चैवं वमनारम्यदोषापत्तिरिति स्मर्तव्यं ॥ आंतरं मनः कातरं चकितं कुर्वन्स भगवानंतर्धानशक्तियुक्तो मैनाकनामा भूमी-
धरः कुंचत्पक्षतिवलितपक्षमूलं भुग्नितश्रुति वक्रितकर्णं तेनैव कृतप्रत्यंगचोलावृतिसंपादितसर्वांगकंचुकावरणं त्यक्तव्याहृति धृतमौन-
व्रतं यथा स्यात्तथा सिंधुपंककुहरे समुद्रकर्दमसुलभविवरे निर्मङ्क्ष्यांतर्धातुमाकांक्षतीत्यर्थः ॥ अत्र शत्रुनामाकर्णनविभावितांगसंकोचा-
द्यनुभावितस्त्रासश्चर्वणाविश्रामधाम ॥ वितर्कं लक्षयति ॥ अत्रोहो वितर्क इति प्राचां लक्षणं विनायामतिप्रसक्तं ॥ तस्या अपि कथमिदं घटेसेत्यूहात्म-
कत्वादित्यनुशयेनेत्थमभिहितवता विवक्षितार्थनिश्चयानुकूल इदमित्थं भवितुमर्हतीत्येवमाकारक ऊहो विचारपदेनोक्त इति मंतव्यं ॥

तं विभजते॥ विचारात्मोत्कटकोटिसाधकोपन्यासरूपविचारेणात्मा स्वरूपं यस्येति व्युत्पत्त्या विचारपूर्वक इत्यर्थः॥ इदमेतद्दृशा देवं भवि
तुमर्हतीत्येवमाकारक इति तु फलितोऽर्थः॥ संशयात्मा संशयेनात्मा यस्येति व्युत्पत्त्या साधारणधर्मदर्शनजन्यसंशयपूर्वक इत्यर्थः॥ इदमि
त्थमपि भवितुमर्हत्यन्यथापि भवितुमर्हतीत्याकारक इति तु फलितोऽर्थः॥ अनध्यवसायात्माऽध्यवसायो विपरीतनिश्चयोऽनध्यवसायस्तद्विरो
धी विशेषदर्शनमिति यावत् तेनात्मा यस्येति व्युत्पत्त्या विशेषदर्शनपूर्वक इत्यर्थः॥ इदमिदं गुणकं तथा कथं स्यादित्याकारक इति तु फलितोऽर्थः
॥ स एवायमुत्कटकोटिकपदेनोक्तो ग्रन्थकृता॥ विप्रतिपत्त्यात्मा विरुद्धस्य कोटिद्वयव्यावृत्तधर्मस्य प्रतिपत्तिर्ज्ञानं तेनात्मा यस्येति व्युत्प

विभावा विप्रतिपत्तिसंशयसाधकबाधकमानसमुद्भावनादयः॥ अनुभावाः शिरःकंपभ्रूचालनादयः॥ वितर्कश्चतुर्वि
धः॥ विचारात्मा संशयात्माऽनध्यवसायात्मा विप्रतिपत्त्यात्मा चेति॥ अनध्यवसाय उत्कटकोटिकः संशयः॥ यथा॥ क्वचित्कुत्र
के यथेत्यतः प्राक्प्रत्येकमुदाहरणानीति पाङ्कः पाठो दृश्यते सङ्गुरेव॥

त्त्या कोटिद्वयव्यावृत्तधर्मदर्शनजन्यसंशयपूर्वक इत्यर्थः
॥ इदमेतद्दृशं तथापि भवितुं नार्हति तद्दृशादित्थमपि भवितुं नार्हतीत्याकारक इति तु फलितोऽर्थः॥ एतेन विप्रतिपत्तेः शब्दरूपतयाऽनंतः
करणधर्मत्वाच्चतुर्थीविधानं गणयितुमुचितेति प्रजल्पन्न प्राकृतः॥ यद्यपि संशयात्मेत्यनेन गतार्थोऽसौ भेदस्तथापि संशयवैचित्र्यसमायात
मूहवैचित्र्यमनिवार्यमित्याशयः॥ न चैवं विप्रतिपत्तिजन्यसंशयपूर्वकोहात्मकं भेदांतरमपि दुर्वारमिति वाच्यं॥ उक्तसंशयद्वयानुस्यूतकोटि
द्वयस्य समर्पकविप्रतिपत्तेर्वैचित्र्यानाधायकत्वात्॥ उक्तभेदचतुष्कमनुक्रमेणोदाहरति॥ शांभवं शंभोर्धनुः पर्णीकृतं कार्मुकं कालिदास्यादि॥ यमु
नायां वर्तमानस्य कठिणस्य कमठस्येव कठिणं महावीरस्याप्यशक्याकर्षणमिति यावत्॥ रामो दाशरथिर्बालस्तनवोदितस्य मृणालस्य बिसस्येव

प्रतिज्ञाभंगस्य चिंताः कीर्त्यनभिरूपतां दर्शयन्ति॥ वंश इति॥ कुलंभुवः पृथिव्या अवतंसो भूषणमेतावत्कालपर्यंतमकलंकितमिति भावः॥ ननु विवाहे प्रतिज्ञाभंगो न दोषायेत्यत आह॥ खला इति॥ दुष्टमतयो व्याहारे दोषोद्भावनविषये प्रखरा निपुणास्तथा च यद्यपि शुद्धं लोकवि रुद्धं नाचरणीयमिति न्यायादनाचारिता प्रसज्येतेति भावः॥ लोकसमक्षं तादृशो प्यनाचारोनुपादेय एवं महाजनस्येत्याह॥ क्षितिभृतामि ति॥ राज्ञां गोष्ठी सभा गरिष्ठा महती पुरस्तिष्ठतीत्यनुषंगस्तस्मात्कर्तव्यापरिस्फूर्तेरेषोनुदिनमुपास्यमानो भास्करो जगत्प्रकाशकः केवलमि त्यवधारणे मम श्रेयस्करः कल्याणप्रसूः स्तिष्ठतीति स्वयंवरप्रसंगे राममवलोकयतो जनकस्य सखायं प्रत्युक्तिरियं॥ अत्र रामो धनुर्नमयेन्न

कालिंदीविलुठत्कठोरकमठक्रूरं धनुः शांभवं रामो बालमृणालकोमलवपुर्वंशावतंसो भुवः॥ व्याहारप्रखराः खलाः क्षिति भृतां गोष्ठी गरिष्ठा यतस्तस्मात्केवलमेष तिष्ठति मम श्रेयस्करो भास्करः॥ यथा वा॥ सौंदर्यस्य मनोभवेन गणनारेखा किमे षा कृता लावण्यस्य विलोकितुं त्रिजगतीमेषा किमुद्घाटिका॥ आनंदद्रुममंजरी नयनयोः किं वा समुज्जृंभते राधायाः किमु वा स्वभा वसुभगा रोमालिरुन्मीलति॥ वेति सख्युर्विप्रतिपत्त्या विभावितो गम्यशिरःकंपाद्यनुभावितो देवतानुगुण्यरूपसाधको पन्यासात्मकवि चारपूर्वको भास्करसाहाय्याद्रामो धनुर्नमयेदित्याकारक ऊहः श्रवणाविश्रामधाम॥ मनोभवेन कामेनैषा दृश्यमाना दीर्घा सूक्ष्मा श्यामला च ग णनारेखा जगत्येकमेवेदं सौंदर्यमिति सूचिका लिपिः कृता किमिति॥ यद्वा लावण्यस्य कर्तुस्त्रिजगतीं विलोकितुं दर्शनायेति यावत्॥ उद्घाटिको त्कंठता प्रयुक्ताभिव्यक्तिका नाडिः किमिति भावः॥ वेत्यथ वा नयनयोरानंदद्रुमस्य वर्धमानानंदस्य मंजरी पुष्पगुच्छः किं समुज्जृंभते वर्द्धते॥ वा हो स्विद्राधायाः स्वभावसुभगा निसर्गरमणीया रोमालिः किमु नयनयोरुन्मीलति भासत इति सर्वत्रान्वेति॥ अत्र बहुकोटिसाधारणधर्मदर्शनजन्यसंश

कम्बुंभितवक्त्रस्तादृशसंशयपूर्वक इयं राधा रोमालिरपि भवितुमर्हति गगनारेखादिरपि भवितुमर्हतीत्याकारक ऊहश्चवर्णाविश्राम
धाम ॥ यमुनायाः पाथसि ॥ तथात्वेन भासमानरोमालिसांतत्येवा। स्वर्णवल्लिस्तत्त्वेनावगताथ च खंजनं तत्त्वेनावभासमानं चक्षुः खेलयंत्यु
नेजयंतीयंकाऽदृष्टपूर्वैवलं कथयकथयेत्युपहासेवी प्रातथाशारदोतिप्रसन्नः शीतभानुस्तत्त्वेनावभासमानोयं वायमपिकुउदयत्यभिमु
खमास्तेवास्तविकश्चंद्रएवायमिति विपर्ययमपाकरोति ॥ तदुपरीति ॥ एषः प्रत्यक्षस्तिमिराणां तत्त्वेनावभासमानानां विवर्त्तः परिणतिभेदो
वाकोऽनालोचितपूर्वस्तत्कथयेत्यनुषंगात्रापि बोध्यः ॥ अत्र परस्येमत्यादिनागम्येन विभावितः परानुयोगेनानुभावितः खंजनात्मकविशेषद

यथावा ॥ कथयकथयके यं खंजनं खेलयंती विहरति यमुनायाः पाथसि स्वर्णवल्लिः ॥ अयमुदयति कोवा शारदः शीतभानुस्त
दुपरि तिमिराणामेषकोवा विवर्त्तः ॥ यथावा ॥ इयं न विलसत्सुधाकरकलाधिकाराधिकाकरं किरणमालिनः किमु सहेत तस्या
वपुः ॥

र्शनपूर्वकः खंजनाध्यवसितलोचनयुगले यं नायिकाभवितुमर्हतीति तिमिराध्यवसितधम्मिल्लवदिदं चमुसंभवितुमर्हतीतिवो
हश्चवर्णाविश्रामधाम ॥ विलसंतीविशेषणासीणत्वाल्लसंती प्रकाशमानोद्भटकांतित्वात्सुधाकरकलेवामृतभरसंभृताधरबिंबात्म
कैकदेशएवामृतानुस्यूतषोडशकलामूर्तेश्चंद्रादधिकायस्यांतादृशीयं राधिकानतस्यावपुः किरणमालिनः सूर्यस्य करं किरणं सहेत ।
किं तस्मान्नराधिकान वा कनकमंजरी यतः खंजरीटं वहतितन उभयवैलक्षण्यात्स्मरमदालसागात्रगौरवभरिताकेयमुन्मीलतिदृश्यते
तत्कथयेत्यर्थः ॥ अत्राधिक्यरूपसाधकस्य सूर्यकरसहनरूपबाधकस्य चोपन्यासेन विभावितः परानुयोगानुभावितः साधारणधर्मद
र्शनजन्यसंशयपूर्वक इयं सूर्यकरसहनान्नराधिका खंजरीटवहनाच्च न कनकमंजर्यपि भवितुमर्हतीत्येवमाकारक ऊहश्चवर्णाविश्रामधाम ॥

र.त.
५४

नचोभयकोटिव्यावृत्तधर्मदर्शनेसतिनान्यतरकोटिनिश्चयोभवितुमर्हति॥तस्मा[illegible]विवक्षितार्थनिश्चयानुकूलत्वाभावात्प्रकृतोहेवित
र्कलक्षणमव्याप्तमितिवाच्यं॥स्मरमदालसेत्यनेनगात्रगौरवादिनाकथंचित्सहतइत्यर्थोविस्फुरणेनतत्कोटिनिश्चयानुगुण्यस्यस्फुटंप्र
तिपत्तेः॥ननुदशावस्थासुकाश्चनशारीराःकाश्चनमानस्योप्यवस्थाःसंतियथाव्याध्युन्मादरूपेशारीरेस्तः॥नचतृथाव्यापारउन्मादइतिल
क्षणेमानसव्यापारविवक्षयातस्याप्यांतरत्वंसंभवतीतिवाच्यं॥तथासतिप्रलापपार्थक्यानुपपत्तेः॥तस्माच्छारीरोन्मापारउन्मादोतएवर
समंजर्याकापिकोवाविकइतिद्विविधएवोन्मादउक्तोनतत्रांतरीयःकोप्यन्यथाविभागन्यूनतापत्तेः॥प्रलापस्यांतरत्वादेवचनविभागाधि
क्यं॥अन्यथावाचिकव्यवहारस्योन्मादमध्यगणनानौचित्यात्॥एवंव्याधिरपिशारीरएवतथैवलक्षणकथनात्॥तत्रव्याधेर्विकार

नवाकनकमंजरीवहतिस्वंजरीटंयतस्ततःस्मरमदालसाकथयकेयमुन्मीलति॥ननुदशावस्थास्वभिलाषगुणकथा
प्रलापाव्यभिचारिभावाभ्यंतरेनगणितास्तत्किंस्वतंत्राएवतेसंतीतिचेन्न॥औत्सुक्येभिलाषस्यवर्णनात्मकस्मृतौगुणक
थायाउन्मादेप्रलापस्यांतर्भावात्॥

त्वाहैवर्ण्यसात्त्विकभावएवांतर्भावः॥नानाविधव्यापारात्मकोन्मादस्यचपुलकाद्यात्मनोयथा
यथंरोमांचादिषुविकारानात्मकस्यतुतस्यनकुत्रापि॥अन्यास्तुमानस्यः॥तासांमध्येचिंतास्मृतिजडताव्यभिचारिषुगणिताअभिलाषगुण
कीर्तनप्रलापास्तुनेतिकुतइत्याशंकते॥समाधत्ते॥द्वयोरपीच्छाविशेषात्मकत्वादितिभावः॥वर्णनात्मकस्मृताविति॥तथाचतत्त्वकथाविका
रएवनभवतीतिगुणकथायास्तद्रूपत्वेनकुत्राप्यंतर्भावस्तज्जनकीभूतस्मृत्यात्मिकायाएवतस्यागुणकथारूपफलवैचित्र्यमंगीकृत्यस्मृत्य
वस्थातःपार्थक्येतुद्वयोरेवसंस्कारजन्यत्वाविशेषाद्व्यभिचारिस्मृतिलक्षणाक्रांतत्वाद्गुणकथायाःस्मृतिव्यभिचारिभावेंतर्भावःसंभवत्येवेति

नौका

॥ श्री ॥
रामः
५४

इत्थं च वर्ण्यते गुणवत्तया प्रतिपाद्यते नेनेति वर्णनं तच्च स्मृतिरूपमेव पर्यवस्यतीति बोध्यं ॥ उन्माद इति ॥ तथा च नदेतल्लक्षणयोर्ग्रंथकृदु
क्तयोरेवाव्यवहारपदे समानार्थके एवं भवत इति मंतव्यं ॥ इदमुपलक्षणं ॥ आधावुद्वेगो निविशते स्वलक्षणलक्षितस्योद्वेगस्य व्याधिलक्षणा
क्रांतत्वात् ॥ तथा निधनं प्राणोत्क्रमणं चेन्न कुत्रापि ॥ अविकारत्वात् ॥ मरणव्यभिचारिभावलक्षणाक्रांतं चेत् ॥ तदेव तदित्यपि बोध्यं ॥ इत्थं च
यावस्या यत्र निविशते तस्या उदाहरणं तदुदाहरणमेवेति बोध्यं ॥ संख्यानियंत्रणममृष्यन्नाह ॥ व्यभिचारिपदप्रवृत्तिनिमित्तमनेकरसा
नुगुण्यं दर्शयति ॥ एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद्दूरतस्तांबूलाहरणच्छलेन रभसाश्लेषोपि संविघ्नितः ॥ आलापोपि न मिश्रितः प
रिजनं व्यापारयंत्यांतया कांतं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृत इत्यमरुकपद्यं ॥ तदर्थस्तु चतुरयातया कयाचिन्नायिकया कांतं प्रति

अत्र प्रतिभाति ॥ छलमधिकोव्यभिचारिभाव इति ॥ तांबूलाहरणछलेन रभसाश्लेषोपि संविघ्नित इति शृंगारे दर्शनात् ॥ रौद्रे
चेंद्रजालादयः ॥ हास्ये च व्यपदेशान्यापदेशयोर्दर्शनात् ॥

कोपईर्ष्यामानउपचारतस्तत्कालोचितक्रियया कृतार्थीकृतः स्फु
टोप्यस्फुटत्वं नीतः कोपप्रकाशे हि कोपापनोदनविदग्धेन नायकेन चाटुकारादिभिरेकत्रस्थित्या तदानर्थक्यं स्यादिति भावः ॥ एकत्र
देशे आसनसंस्थितिरूपवेशनं सत्ता दूरतः प्रत्युद्गमादुत्थायाभिमुखगमनात्परिहृता त्यक्ता तांबूलाहरणच्छलेन ॥ अत्र छलपदं कार्ये गु
णीभूतं न तु मुख्यं तांबूलाहरणसामानाधिकरण्यानुपपत्तेरिति न वमनाख्यदोषः शंकनीयः ॥ रभसाश्लेषः प्रेमालिंगनं ॥ अपि भिमुखगम
नेन संभावनागमयति संविघ्नितः स्वयमेव धाविलागतवत्येति भावः ॥ एवं परिजनं व्यापारयंत्योपकरणाहरणादौ निरंतरं प्रेरयंत्या लापोपि
प्रश्नोपि ॥ अपिः क्रियावेद्यमाह ॥ न मिश्रितः प्रत्युत्तरित इति बोध्यः ॥ न चेदं स्वातंत्र्यमित्याह ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

वीथीभेदेमार्गविशेषे॥कणादशास्त्रपृथग्भूतेन्यायशास्त्रइतियावत्॥गणनात्सूत्रमध्येकुलस्यपृथग्गणनात्॥तथाचप्राचीननिबंधे तस्यगणनाप्यस्यैवेतिभावः॥इदमुपलक्षणं॥यदुक्तं॥नासौधर्मोयस्कुलेनानुविद्धस्तपोनकल्कोध्ययनंनकल्कःस्वाभाविकोवेदवि धिर्नकल्कः॥प्रसह्यवित्ताहरणंनकल्कस्तान्येवभावोपहतानिकल्कइत्यादि॥तदिदंलक्षयति॥किंविक्रियागोपनफलकस्यक्रियांतरस्य कारणीभूतांतःकरणवृत्तिरित्यर्थः॥अवहित्थंतुनिर्वेदाद्यनुभावगोपनफलकंकुलंचतदतिरिक्तक्रियागोपनफलकमितिभेदः॥निकुंज कुहराल्लतामंडपप्रांतेस्थित्वाक्रियमाणाराधामाधवयोरुद्धीविकाग्रीवोन्नत्यनोऽस्मान्पातु॥कथंभूतयोस्तयोः॥संकेतीकृतकाननंदत्तसंके

वीथीभेदेगणनाच्च॥संगुप्तक्रियासंपादनंकुलं॥विभावाअवमाननप्रतिपक्षकुचेष्टादयः॥अनुभावावक्रोक्तिनिभृतवीक्षणप्रकृ तिप्रच्छादनादयः॥शृंगारेयथा॥संकेतीकृतकाननंप्रविशतोरन्योन्यकौतूहलादन्यत्वप्रतिभानमारचयतोरन्योन्यमुत्त्रस्यतोः ॥कुंचत्कायमितस्ततःकिसलयैरात्मानमावृण्वतोराधामाधवयोर्निकुंजकुहराद्द्वीविकापातुनः॥संग्रामेयथा॥सप्तापिक्लृ प्तान्कपटांबुराशीन्पुरोपकंठेपुनरीक्षमाणः॥ तंवनंप्रविशतोरेवमन्योन्यकौतूहलात्परस्परविषयककौतुकादन्यत्वप्रतिभानमित रेतरयोरपियाथातथ्यप्रतिपत्तिर्यथानभवति॥तथाव्यवहरतोरतएवान्योन्यमुत्त्रस्यतोरितरेतरज्ञानभीत्यास्थगितयोरेवंकुंचत्कायंवि वलितांगयष्टियथाभवतितथेतस्ततःक्वचित्क्वचिदात्मानंकिसलयैःपल्लवैरावृण्वतोराच्छादयतोरित्यर्थः॥अत्रविस्रब्धव्यवहारपरीक्षा विभावितंनिभृतवीक्षणाद्यनुभावितंकुंजप्रवेशगोपनफलकंकुलंचर्वणाविश्रामधाम॥क्लृप्तान्प्रातिभासिकसत्ताभाजःकपटांबुराशी नैंद्रजालिकसमुद्रान्पुरोपकंठेलंकासमीपेईक्षमाणःपुनरितित्वर्थेसोऽनुभूतहनुमत्पराक्रमोरामचंद्रःकपींद्रस्योदधिक्रमणस्यमुखेव

अन्नांबुराशुपवभासकृप्रतिपक्षराक्षसकुचेष्टाविभावितंतथाहक्यानानुभावितंसीयतत्वावगमगोपनफलकंरामचंद्रनिष्ठकुलंचर्वणावि
श्रामधाम॥ततःसिंहोभवत्सद्यायावत्तस्याविकाशिरः॥छिनत्तितावत्सुरूपःखड्गपाणिरदृश्यतेसादौरौद्रेपिकुलंदृश्यतेपरंतुविस्त
रभियानोदाहृयितइत्याह॥यत्तुकथमसौसंख्यानियमः॥मात्सर्योद्वेगदंभेर्ष्याविवेकनिर्णयक्लैब्यक्षमाकुतुकोत्कंठाविनयसंशयधा
र्ष्ट्यादीनामपितत्रतत्रोदाहरणेषुदृष्टचरत्वादिति॥तन्न॥असूयातोमात्सर्यस्यत्रासादुद्वेगस्यावहित्थाद्दंभस्यामर्षादीर्ष्यायामतेर्वि
वेकनिर्णययोर्दैन्यात्क्लैब्यस्यधृतेःसकाशात्क्षमायाऔत्सुक्यात्कुतुकोत्कंठयोर्लज्जायाविनयस्यवितर्कात्संशयस्यचापलाद्धार्ष्ट्यस्य

दृशोकर्पांदुस्यमुखेसस्वेदमायोजयामाससरामचंद्रः॥सर्वाणिव्यभिचारिस्थूलानिविस्तरभियानोदाहृतानि॥आलस्यौ
ग्र्यजुगुप्साःसंभोगेवर्ज्याः॥विप्रलंभेआलस्यग्लानिनिर्वेदश्रमशंकानिद्रौत्सुक्यापस्मारसुप्तविबोधोन्मादजाड्यासूयाव्य
भिचारिणः॥हास्येवहित्थालस्यसुप्तनिद्राप्रबोधाव्य०॥ चवस्तुतःसूक्ष्मभेदेपिनांतरीयकतयातदनतिरिक्तत्वस्यैवाध्यवसायान्मु

निवचोगौरवादुच्छृंखलतायाअनौचित्यात्॥अन्यथामतेरीर्षादंतरायालज्जायास्तदंतर्भावस्यात्तदिदंसर्वमभिसंधायैवविनयादीनाम
तावंतर्भावोग्रंथकृतोक्तः॥एषुचव्यभिचारिभावेषुमध्येकेचनकेषांचनविभावाअप्यनुभावाअपिभवंति॥यथेर्ष्यायानिर्वेदंप्रतिविभावत्वम
सूयांप्रतिचानुभावत्वं॥यथावाचिंतायानिद्रांप्रतिविभावत्वमौत्सुक्यंप्रतित्वनुभावत्वमित्याद्यन्यत्रविस्तरः॥अथरसभेदनियतान्व्यभिचारिभा
वान्दर्शयति॥विशेषविधिनिषेधयोःशेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वन्यायेनविवक्षितार्थप्रतिपादनंतुलाघवमभिसंधायैवेतिभावः॥अत
एवोत्तरत्रसंमुखतयैवतेप्रदर्शिताः॥विप्रलंभव्यभिचारिभावानाह॥एवमग्रेपि॥अन्ये॥हर्षोन्मादस्मृतिमत्यादयः॥रसानुकूलाःशांतरस

रसानुकूलास्तत्तद्रसानुकूलाः॥स्वयमूह्याः॥उदाहरणानुसारेण द्रष्टव्याः॥तथाचेदं प्रायोवादमात्रमिति भावः॥तदुक्तं॥प्रायोनवस्थि
ते चित्तभावाः संकीर्णसंभवाः॥बाहुल्येन निगद्यंते तत्र याप्येते यथास्थिताः॥१॥शंकासूयाभयंग्लानिर्व्याधिश्चिंतास्मृतिर्मतिः॥औत्सुक्यं
विस्मयो हर्षो व्रीडोन्मादोमदस्तथा॥२॥विषादोजडतानिद्रावहित्थंचापलंधृतिः॥इतिभावाः प्रयोक्तव्याः शृंगारेषु यथायथं॥३॥श्रमश्च
पलतानिद्रास्वप्नोग्लानिस्तथापिच॥शंकासूयावहित्थंच हास्यभावाभवंत्यमी॥४ ॥दैन्यंचिंतात्तथाग्लानिर्निर्वेदोजडताधृतिः॥व्या
धिश्चकरुणेवाच्याभावाभावविशारदैः॥५॥ईर्ष्यासूयातथागर्वउत्साहोमदएवच॥चापल्यमुग्रताचैववैरौद्रेभावाःप्रकीर्तिताः॥६॥

करुणेमोहनिर्वेददैन्यजाड्यविषादभ्रमापस्मारोन्मादव्याधालस्यस्मृतिवेपथुस्तंभस्वरभेदाश्रूणिव्य०॥रौद्रेउत्साहस्मृति
स्वेदावेगामर्षरोमांचचपलताग्रतास्वरभेदकंपाव्य०॥वीरेउत्साहधृतिमतिगर्वावेगामर्षोग्ररोमांचाव्य०॥भयानकेस्तंभस्वे
दगद्गदतारोमांचवैवर्ण्यशंकामोहावेगदैन्यचापलत्रासापस्मारप्रलयमूर्छाव्य०॥बीभत्सेऽपस्मारमोहावेगवैवर्ण्यानिव्य०
॥अद्भुतेस्तंभस्वेदगद्गदताश्रुरोमांचविभ्रमस्मयाव्य०॥अन्येचभावारसानुकूलाः स्वयमूह्याः॥स्थायिनोपिव्यभिचरंति॥हा
सःशृंगारे॥

उत्साहश्चाप्यमर्षश्च वितर्कोथमतिर्धृतिः॥क्रोधोसूयातथामोहआवेगः शोकहर्षणे॥७॥गर्वोमदस्तथोग्रत्वंभावा
वीरेभवंत्यमी॥संतापोमरणंचैवचापलंचभयानके॥८॥अपस्मारोविषादश्चभयंरोगोमतिर्मदः॥उन्मादश्चेतिविज्ञेयाभावाबीभत्स
संस्थिताः॥९॥आवेगोजडतामोहोहर्षणाविस्मयोधृतिः॥इतिभावान्निबध्नंतिरसेस्मिन्नद्भुतेबुधाइति॥१०॥कश्चित्तुसंभोगवर्ज्यादित्यनेनग्रं
थेनवर्जनीयाएवव्यभिचारिणोग्रेपिदर्शिताइतिब्भ्राम॥तन्मृग्यं॥अथरसविशेषस्यापिविशेषाणामपिव्यभिचारिभावत्वमस्तीतिविवेचयितुं

४ सूत्रे व्यभिचारिपदस्यानुभावभिन्नव्यभिचारिपरत्वेनौत्सुक्यानुभावभूतचिंतात्मकव्यभिचार्युपादानेरसानभिव्यक्त्यापत्तेः सात्विकपदोपादानेतुतदर्थभिन्नेव्यभि
एवमग्रेपि॥ इतिश्रीजड्युपनामकगंगारामविरचितायांनौकाख्यायांरसतरंगिणीव्याख्यायांपंचमस्तरंगः॥ सपरिकरेहेतावभिहितेप्रा
प्तावसरंरसनिरूपणंप्रतिजानीते॥ विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरितिसूत्रस्यविभावानुभावव्यभिचारिणांसंयोगान्मेल
नाद्रसस्यनिष्पत्तिरभिव्यक्तिरित्यर्थकत्वेपिविभावसात्विकभावयोर्द्वयोरेवमेलनेनापिसर्वाभिमतारसानभिव्यक्तिर्नसिद्ध्यति॥ सात्विकभावा
नांहिरूपतयात्रयाणामपिमेलनस्यतत्रासिद्धेरतः सात्विकेतिव्यभिचार्यनुभावयोर्गोबलीवर्दन्यायेनग्रहणार्थं॥ अतएवसूत्रेव्यभिचारि

रतिः शांतकरुणहास्येषु॥ भयशोकौकरुणशृंगारयोः॥ क्रोधोवीरे॥ जुगुप्साभयानके॥ उत्साहविस्मयौसर्वरसेषु॥ इतिव्यभि
चारिभावनिरूपणंनामपंचमस्तरंगः॥ अथरसानिरूप्यंते॥ विभावानुभावसात्विकभावव्यभिचारिभावैरुपनीयमानः
परिपूर्णः स्थायिभावोरस्यमानोरसः॥ शब्देननिर्वेदादयएवगृह्यंतइतिसंप्रदायइतिस्मर्तव्यं॥ परिपूर्णः॥ आलंबनैरुत्पादि

तउद्दीपनैरुद्दीपितोनुभावैः प्रतीतियोग्यः कृतोव्यभिचारिभिश्चपोषितइत्यर्थः॥ स्थायिभावः॥ रामाद्यनुकार्यनिष्ठएवोपनीयमानोनटेकृ
त्रिमवेषादिनानुकार्यरामादितुल्यतानुसंधानबलादारोप्यमाणइत्यर्थः॥ रस्यमानश्चमत्कारहेतुरिदंचरसपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं॥
रसोरसपदार्थोवसेयः॥ तदुक्तमुक्तसूत्रव्याचक्षाणैर्भट्टलोल्लटप्रभृतिभिः॥ आलंबनोद्दीपनैरुत्पाद्योत्पादकभावादुद्दीप्योद्दीपकभावाच्चानु
भावैर्गम्यगमकभावाद्व्यभिचारिभिश्चपोष्यपोषकभावात्संयोगात्संबंधाद्रसस्यनिष्पत्तिरुत्पत्तिरुद्दीप्तिरनुभूतिः पुष्टिश्चरामादौ॥ नर्तकेतुन
चारिपदंनात्पर्यगम्यतइतिनोक्तदोषः॥ यद्यप्युपात्तेनुस्मिन्ननुभावपदस्यापिसात्विकभिन्नेतात्पर्यग्राह्यमेवतथापितदसत्वातत्पायहो जायमानोपिभ्रमएवकृतइत्यतः सूत्रा
र्थाचार्यपरिशोधितकर्तात्याबगम्यतइत्याह॥ =५

यद्वा कृत्रिमैरपि तथात्वेनागृहीतैर्विभावादिभिः सर्वैरेव लिंगैरुपनीयमानश्चित्रतुरगन्यायेन रामोयमिति बुद्धिविषयेन नटे पक्षेनुमीयमानो
तत एव परिपूर्णः स्थायिभावावस्थातोवस्थांतरापन्नः स्थायिभावो रत्यादी रस्यमानतया चर्व्यमाणतया रसपदार्थो बोध्यः ॥ तदुक्तं श्रीशंकुकैः
॥ राम एवायमित्ययोगव्यवच्छेदविषयाया अयमेव राम इत्यन्ययोगव्यवच्छेदविषयाया वा सम्यग्बुद्धेरनंतरावतीर्णा नासौ राम इति बाधा
या रामोयमिति मिथ्याबुद्धेर्विरुद्धोभयकोटिका या अयं रामो न वेति संशयबुद्धेः रामसादृश्यविषयाया रामसदृशोयमिति सादृश्यबुद्धेश्च लो
कप्रसिद्धायाः प्रवृत्तिनिवृत्त्ययोग्यतया विलक्षणया चित्रतुरगोयमितिवद्रामोयमिति बुद्ध्यास्कंदिते नटात्मनि पक्षे बाधितमपि विभा
वादित्रयात्मकं लिंगमवगम्यते ॥ कथं तदवगम इति चेत् ॥ नटेन कक्ष्यासेयं मम गेहसुधारसकुटासु पूरकर्पूरशलाकिका दृशोः ॥ मनो
रथश्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गतेति ॥ दैवादहमद्य तया चपलायितनेत्रया वियुक्तश्च ॥ अविरलविलोलजलदः का
लः समुपागतश्चायमिति चालंबनोद्दीपनयोः ॥ तथा प्रागेव गुरुशिक्षामासाद्य रोमांचाद्याविर्भावनविषये कृते नातिशयितेनाभ्यासेन रोमांचा
द्याविर्भावव्यक्तोत्कंठादेः ॥ अभ्यासपाटवेनैव च तत्तत्कालोचितकटाक्षभुजाक्षेपादेश्च प्रकाशनसंभवात् ॥ तेन च रत्याद्यात्मा स्थायी तत्रा
नुमीयते ॥ सेयमनुमितिरेव सचमत्कारप्रतीतिरूपा चर्वणेत्युच्यते ॥ चर्वणाविषय एव च स्थायी रसपदार्थः ॥ चर्वणायाश्च सामाजि
कगतत्वात्तेष्वेव रसव्यवहार इति ॥ इत्थं च विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोगादनुमानाद्रसस्य स्थायिनो निष्पत्तिरनुमितिरिति
सूत्रार्थः ॥ वस्तुतः सामाजिकेषु रससंस्पर्शाभावे शतकृत्वस्तस्य समारोपेनुमितौ वा चमत्कारो न स्यादृस्तु सौंदर्यवत्त्वादेव प्रकृतविषययो
रनयोश्चमत्कारजनकत्वमिति च लोकप्रसिद्धिमवधूय कल्पनायां न सहृदयसमाश्वासः ॥ असतश्चान्यगत्वाच्च सामाजिकेषु तादृशस्था
य्यभिव्यक्तिरपि दुर्लभैव ॥ अन्यथा निर्वासनेषु बालादिष्वपि तदभिव्यक्तिप्रसंगादित्यपरितुष्यन्विभावादिभिः संयोगाद्भोज्यभोजकभावसंब

स्थायीत्यादिः॥एतल्लक्षणेविभावादिसमभिव्याहारेणस्थायिभावोपादानंसाधारणीकरणरूपैकप्रयोजनस्फोरणाय विभावानुभा
वव्यभिचारिभावैरिति॥शब्दात्मनःकाव्यस्याभिधात्मकप्राथमिकव्यापारेणस्वस्वासाधारणरूपेणनिवेदितैर्भावकत्वात्मकद्वितीयी
कव्यापारेणचागम्यात्वप्रकारकरसविरोधिज्ञानप्रतिबंधद्वाराकांतात्वादिरसानुकूलधर्मपुरस्कारेणपरिस्फुरद्भिर्विभावैःसंबंधिवि
शेषानवच्छिन्नत्वेनचतथाभूतैःस्थाय्यनुभावादिभिश्चेत्यर्थः॥नचैतादृशव्यापाराभ्युपगमोनिरर्थकःस्वात्मनितत्तन्नायकाद्यभेदबुद्धे
रेवागम्यात्वप्रकारकधीप्रतिबंधसंभवादितिवाच्यं॥दुष्यंताद्यात्मकनायकेधराधौरेयत्वधीरत्वादेरात्मनिचाधुनिकत्वकापुरुषत्वादे
वैधर्म्यस्यस्फुटंप्रतिपत्तेस्तदभेदस्यैवदुरवधारणीयत्वात्॥इत्थंसाधारणीकृतेषुदुष्यंतशकुंतलादेशकालवयोवस्थादिषुसत्सुद्वितीयी

भावविभावानुभावव्यभिचारिभावैर्मनोविश्रामोयत्रक्रियतेसवारसः॥

कव्यापारमहिमानिषंगुतांगतेसतिसमुत्तिष्ठतानातृतीयीकेनभोगकृत्वव्यापारेणरजस्तमसोर्निगीर्णयोःसत्वोद्रिक्तसत्वंजनितेननिज
चित्स्वभावनिर्वृतिविश्रांतिलक्षणेनसाक्षात्कारेणविषयीकृतोभावनेकगम्यःसाधारणीकृतएवरत्यादिःस्थायीभुज्यमानोरसपदार्थः॥किंवा
निजचित्स्वभावनिर्वृतिविश्रांतिलक्षणःस्थायिभावभोगोवारसः॥तदिदमुक्तंमनोविश्रामोयत्रक्रियतेसवारसइति॥उक्तंचभट्टनायकैः॥र
सोननाटस्थ्येनेत्यादि॥तस्यार्थः॥ननटादिगतत्वेनारोप्यतेनवारामादिगतत्वेनोत्पाद्यतेइति॥नाप्यात्मगतत्वेनव्यज्यतेकिंत्वभिधाख्यव्यापा
रोपयावाक्यमात्रस्यतथाकाव्यनाट्ययोरेवसत्ताभावकत्वव्यापारेणसाधारणीकृतेषुविभावादिषुतृतीयेनभोगकृत्वव्यापारेणभाव्यमानःस्था

१ अस्यत्रिगुणबुद्धिसाध्यनिजचित्स्वभावविश्रांतिलक्षणसाक्षात्कारविषयःस्थायीस्थायिविषयकोक्तसाक्षात्कारोवानात्यर्थविषयोभवतीतिभावः

पीसत्त्वोद्रेकजनितेनस्वप्रकाशानंदमयसंविद्विश्रांतिलक्षणेनपारमार्थिकेनभोगेनविषयीक्रियतइति॥स्थाय्यादीनांसाधारणीकरणफल
कहृदैतीयीकव्यापारमंतरेवाह॥प्रबुद्धोहृद्धासमभिव्यक्तेतियावत्॥स्थायिभाववासनासूक्ष्मावस्थापदव्यवहार्योनुद्बुद्धसंस्काररूपानद
वस्थःस्थायीभावइतितुपरमार्थः॥कथंप्रबोधइतितदाह॥प्रथमानुरागेवासनोत्पादकालंबनानुभवापूर्वकास्वादगोचरीभूतेरसे॥यद्य
पीदानींतनसूक्ष्माकालभेदार्जितवासनाभेदेनापिरसास्वादःसूपपदस्तथापिपटुतरभावनाभिप्रायेणेदं॥वस्तुतस्तुस्वाभाविकवासना
मूल्यकालिकानुभवमूलकस्मृतिप्रभवस्यस्थायिभावस्यवासनायाअभिव्यक्तिस्थलेपिजन्मांतरीणस्यपटुतरवासनाकालीनस्यानुभव
स्यवासनाभिप्रायकोयंग्रंथः॥एतादृशानुभवस्यैवविषयविधयाकारणत्वादालंबनविभावइतिगीयते॥तथाचविभावानुभावव्यभिचा

प्रबुद्धस्थायिभाववासनावारसः॥प्रबोधकाविभावानुभावव्यभिचारिभावाः॥नचयूनोःप्रथमानुरागेव्याप्तिःपूर्वानुभवा
भावादितिवाच्यं॥तत्रापिजन्मांतरीयानुभवसत्वादिति॥ रिभिःसंयोगाद्व्यंग्यव्यंजकभावसंबंधाद्रसस्यभग्नावरणचिद्विशि

ष्टस्थायिनोनिष्पत्तिःस्वरूपेणावभासइतिसूत्रार्थः॥तदुक्तंश्रीमदाचार्यैरभिनवगुप्तपादैः॥लोकेकारणत्वादिनाव्यवहार्यैःप्रमदादि
भिःस्थायिनोरत्यादेरनुमानेऽभ्यासेनयत्पाटवंजातमितिप्रवृत्तिरूपंतद्गतांसामाजिकानांवासनारूपेणांतःस्थितोरत्यादिःस्थायीकाव्येगु
णालंकारादिद्वारानाट्येचचतुर्विधाभिनयद्वारायथोक्तविभावनात्मकव्यापारवत्त्वादलौकिकविभावादिशब्दव्यपदेशयोग्यदशाविशि
ष्टैस्तैरेवव्यज्यते॥अतएवापटूनांबालानांनरसाभिव्यक्तिः॥किंबहुनापरापिस्वाभाविकीवासनातदभिव्यक्तौहेतुः॥यांविनाशृंगारिणाम
पिमीमांसकवैय्याकरणादीनांनरसा॥यदाहुः॥वासनाचेन्नहेतुःस्यात्तस्यान्मीमांसकादिषिति॥ननुतथाप्यन्यनिष्ठैर्विभावादिभिःकथ

ममैवैतेशत्रोरेवैतेतटस्थस्यैवैतेइतिसंबंधिविशेषस्वीकारनियमस्यनममैवैतेनशत्रोरेवैतेनतटस्थस्यैवैतेइतिसंबंधिविशेषपरिहा
रनियमस्यचानध्यवसायात्तेषांसाधारण्येनप्रतीतेः॥तथाचामुकस्यैवेत्यवधारणंविनाप्रतीतानांतेषांस्वीयत्वासंसर्गाग्रहः सर्वसंमत
स्यदोषस्यमाहात्म्यात्संभवत्येवेतिस्वीयस्थायिभाववासनाभिव्यक्तिर्युक्तैवेतिभावः॥नन्वेवंविभावादीनांसाधारण्यावश्यकत्वेपिस्थायि
नांसाधारण्यंकथंस्यात्तत्तदात्मासाधारणत्वात्तेषां॥नचमास्तुतेषांसाधारण्यंरसाभिव्यक्तेरसाधारण्येप्युपपत्तेरितिवाच्यं॥तथासति
सहृदयसंवादोनस्यात्॥मास्तुसंवादइतिचेत्॥एवंविधालौकिककल्पनायामनाश्वासापत्तेः॥उच्यते॥उपायानांविभावादीनामुक्तसाधा
रण्यबलाद्रसानुभवकालेस्थायिनांप्रमातृविशेषनिष्ठत्वलक्षणायाःपरिमितप्रमातृतायायद्विगलनमज्ञानतद्वशादुन्मिषितोवेद्यांत
तरसंपर्कशून्योऽपरिमितोभावोयस्यतेनप्रमात्रासकलसहृदयसंवादकारिणाप्रमातृविशेषसंबंधाग्रहरूपेणसाधारण्येनस्थायीच
र्व्यते॥ननुचर्वणाविशिष्टस्थायिभावमात्रंनरसः॥रसंह्येवायंलब्ध्वानंदीभवतीत्येवमाद्ययाश्रुत्यासहृदयप्रमाणेनचानंदस्वरूपताया
स्तत्रादरादितिचेत्॥स्वप्रकाशानयैववृत्तिज्ञानलक्षणस्वाकारवहस्यमाणचर्वणास्वरूपाभिन्नस्यात्मानंदस्यापिविषयीकरणात्॥सचच
र्व्यमाणतैकप्राणश्चर्वणानाशेनश्यन्नतएवविभावादिजीवितावधिरनित्यचर्वणः स्वस्यासाधारणरूपेणविभावानवभासात्स्यानेकरस
न्यायेनचर्व्यमाणःपुरइवपरिस्फुरन्हृदयमिवप्रविशन्सर्वांगीणमिवालिंगन्नन्यत्सर्वमिवतिरोदधद्ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्नतए
वालौकिकचमत्कारकारीशृंगारादिकोरसः॥सचनविभावादिकार्यः॥उत्पन्नस्यतस्यतत्कालेत्वसंभवत्सामग्रीकस्यतन्नाशकस्य
समवधानपर्यंतंविभावादिचर्वणानाशेपिसत्त्वप्रसंगात्॥द्वित्वापेक्षाबुद्ध्योरिवकार्यनिमित्तकारणयोर्नाश्यनाशकभावकल्पनाया
गौरवपराहतत्वात्॥अन्यथैवोपपत्तेः॥पूर्वंस्वरूपेणासतोज्ञाप्यत्वस्याप्ययोगान्नासौज्ञाप्योपि॥विभावादिभिरेवसमुत्पाद्यज्ञाप्यन

इत्यपि न विचाररमणीयं॥ कार्यवैचित्र्ये सामग्रीवैचित्र्यस्य नियामकत्वात्॥ काव्याद्युत्थविभावस्यास्यापि स्वरूपाजनकत्वाच्च॥ किंच स्व
प्रकाशनयेवास्य ज्ञानस्य वस्तुतो ज्ञाप्यत्वव्यावर्तनाय यत्स्वाभिन्नतज्जन्यज्ञानविषयत्वरूपं तज्ज्ञाप्यत्वमुख्यमिष्टं तस्य कृते न संभवत्येव
स्वाभिन्नतज्जन्यज्ञानविषयत्वरूपं तज्ज्ञाप्यत्वं तु न निषेधामः॥ अपि तु विभावादिचर्वणात्मकविभावादिजन्यज्ञानाकारकात्मचैतन्यग्रा
ह्य एवासौ मन्यते॥ तदुक्तं॥ विभावादिभिर्व्यंजितश्चर्वणीय इति॥ कारकज्ञापकाभ्यामन्यो हेतुर्न सिद्ध इति चेत्॥ अलौकिकसिद्धेर्भूषणमेत
न्न तु दूषणं॥ येतु रसे विभावादिकार्यत्वव्यवहारास्तेपि व्यंजकविभावानुभावव्यभिचारिणां चर्वणाया उत्पत्त्योपचारात्॥ गुणालंका
रान्यसंभिन्नरसादिविषयलौकिकप्रमितेर्जगद्गुदविषययुंजानप्रमितेर्बाह्यार्थसंस्पर्शरहितात्ममात्रविषययुक्तप्रमितेश्च गुणालंकारसं
भिन्नरसादिमात्रविषयतया विलक्षणायाः संवित्तेर्द्व्यतया ज्ञाप्यत्वव्यवहारा अपि तत्र सांप्रदायिकानां॥ प्रागसत्त्वादिव ग्राहकस्याप्यभा
वान्न मुख्यज्ञाप्यपदप्रवृत्तिनिमित्तवानेषः॥ नचाद्यः॥ यतस्तद्ग्राहकं न निर्विकल्पकं विभावादिपरामर्शस्य निर्विकल्पकजननायोग्यत्वात्॥
नापि स्वभिन्नसविकल्पकं॥ चर्व्यमाणस्यालौकिकानंदमयस्य तस्य स्वसंवेदनमात्रसिद्धत्वात्॥ चर्वणादशायां ज्ञानांतराभावात्॥ स्वाभिन्न
सविकल्पकविषयत्वेन ज्ञाप्यत्वं तिष्ठमेव॥ ननु ज्ञानं तावद्द्विविधं॥ आत्मचैतन्यरूपं निर्विकल्पकमेकं॥ स्वभिन्नसविकल्पकं च द्वितीयं॥
तयोर्मध्ये ज्ञाप्येह्येकाविषयत्वेनापरविषयत्वमागच्छत्तद्द्वयान्यतरविषयत्वाभावेन चोभयविषयत्वमापद्यतेनतच्च विरुद्धमिति चे
न्न॥ तदिदं स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वरूपं लोकोत्तरचमत्कारमेव रसचर्वणायामवगमयतीति॥ प्रागुक्तश्रुतिस्वारस्यात्तु स्थाय्य
वच्छिन्नाभग्नावरणा चिदेव रस इति तु युक्तमुत्पश्यामः॥ सूत्रे रसस्येत्यस्य स्थाय्यवच्छिन्नचिदानंदस्येत्यर्थोन्यासे वसरणिः॥ अत्रावरणाभ
गो वा॥ सहृदयस्य निजसहृदयतावशोन्मिषितेन विभावादिचर्वणामहिम्ना तत्तत्स्थाय्युपहितस्वरूपानंदाकारासमाधिना योगिन इवांतः

करणवृत्तिर्वा चर्वणापदार्थः ॥ इयं च विभावादिविषयसंवलितचिदानंदालंबनत्वादेव परब्रह्ममात्रास्वादात्समाधेर्विलक्षणा भाव्या वका
व्यव्यापारमात्रादिति ॥ नव्यास्तु विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोगाद्भावनात्मन एव दोषाद्रसस्यानिर्वचनीयदुष्यंतादिरत्याद्यात्मनो
निष्पत्तिरिति सूत्रार्थं मत्वा काव्येनास्येच कविना नटेन च प्रकाशितेषु विभावादिषु व्यंजनाव्यापारेण दुष्यंतादौ शकुंतलादिरतौ गृहीता
यां समनंतरमेव सहृदयतोल्लासितस्य भावनाविशेषरूपस्य दोषस्य महिम्ना कल्पितदुष्यंतत्वावच्छादिते स्वात्मन्यज्ञानावच्छिन्ने
शुक्तिकाशकलइव रजतखंडः समुत्पद्यमानो निर्वचनीयः साक्षिभास्यः शकुंतलादिविषयकरत्यादिरेव रसः ॥ ननु भद्रात्मनो दुरधिरो
हतनोर्विशालवंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य ॥ यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य दानांबुसेकसुभगः सततं करोभूदित्यादौ नानार्थ
स्थले शक्त्यैव प्राकरणिकार्थबोधोपपत्तौ नातिरिक्तव्यंजनाव्यापाराभ्युपगमः समुचितः ॥ शक्तिनियमनपूर्वकव्यंजनोल्लासमभ्युप
गच्छद्भिरपि नानार्थस्थलेर्थद्वयप्रतीत्यंगीकारेण प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायान्नियमनोल्लासयोरेवाप्रामाणिकत्वा
त् ॥ अत एव गूढश्लेषे चरमं जायमानस्य बोधस्य प्रथमं वारणापतात्पर्यज्ञानहेतुत्वे वाच्ये श्लीलेऽतात्पर्यविषयार्थबाधे व्यभिचार इति
तस्यैव व्यंजनिकत्वमभिप्रेत्य शक्तिजत्वस्य कार्यतावच्छेदककघटनाधीर्येव शृंगव्यंजनास्वीकार्येत्यपास्तं ॥ अगृहीतगृहीतविस्मृतार्थांतर
शक्तिकस्य पुंसो व्यंजनोल्लासस्याप्यनभ्युपगमात् ॥ तद्धेतोरेवेति न्यायादुत्तरकल्पनानवकाशात् ॥ गूढश्लेषे तु शक्तिग्रहस्यैव विलं
बितत्वादिति चेन्न ॥ अबलानां श्रियं हृत्वा वारिवाहैः सहानिशं ॥ तिष्ठंति चपला यत्र स कालः समुपस्थित इत्यादौ वशक्तानाद्व्यमपह
त्य जलवाहकैः पुरुषैः सह पुंश्चल्यो रमंत इत्यर्थांतरं न तावदबलावारिवाहचपलाशब्दे योगरूढ्या शक्यते बोधयितुं मेघत्वविद्युत्त्वा
द्य घटितस्यैव तस्यार्थस्य प्रतीतेरन्यथा चमत्कारो न स्यात् ॥ अत एव न योगशक्त्यापि केवलया रूढ्या वा संवलितार्थबोधकत्वस्य तस्या रू

पुंश्चलीत्वादेः सर्वथैव तदविषयत्वाच्च॥ तस्मात्॥ योगरूढस्य शब्दस्य योगे रूढ्या नियंत्रिते॥ धियं योगस्पृशोर्थस्य यासूते व्यंजनैव सा॥ एवं स्थिते निरुक्तनानार्थस्थलेषूपमायाः प्राकरणिकाप्राकरणिकार्थगतायाः प्रतिपत्तये वश्यं वाच्यया र्थव्यंजनये वा प्राकरणिकस्याप्य र्थस्य शब्दव्यंजनया प्रतिपत्तावलंक्लिष्टकल्पनयेत्याशयेन प्राचीनोक्तं नानार्थव्यंजकत्वं न दूष्यतीत्येवमाद्यन्यत्र विस्तरः॥ अयं च कार्यो दोष विशेषस्य नाश्यश्च तन्नाशस्य॥ स्वोत्तरभाविना लोकोत्तराल्हादेन भेदाग्रहात्सुखपदव्यपदेश्यो भवति॥ स्वपूर्वोपस्थितरत्यादिना च भेदाग्र हाद्रूतित्वेनैकत्वाध्यवसानाद्वाभ्यंग्यश्चर्वणीयश्चोच्यते॥ अवेद्यत्वादकं दुष्यंतत्वमप्यनिर्वचनीयमेव॥ अवक्वादकत्वं च रत्यादिविशिष्टबोधे वि शेष्यतावच्छेदकत्वं॥ एतेन दुष्यंतादिनिष्ठस्य रत्यादेरनास्वाद्यत्वान्न रसत्वं॥ स्वनिष्ठस्य तस्य शकुंतलादिभिरतत्संबंधिभिः कथमभिव्यक्तिः स्वस्मिन्दुष्यंताद्यभेदबुद्धिस्तु बाधबुद्धिपराहतेत्यादिकमपास्तं॥ यदपि विभावादीनां साधारण्यं प्राचीनोक्तं॥ तदपि काव्येन तेषु शकुंतलादि शब्दैः शकुंतलात्वादिप्रकारकबोधजनकैः प्रतिपाद्यमानेषु सत्सु दोषविशेषकल्पनं विना दुरुपपादमतोवश्यकल्प्ये दोषविशेषे तेनैव स्वा त्मनि दुष्यंताद्यभेदबुद्धिरपि सूपपदेति किं तेन ननु एवं रतेरस्तु नाम दुष्यंतइव सहृदयेपि सुखजनकता करुणरसादिषु तु स्थायिनः शोका देर्दुःखजनकतया प्रसिद्धस्य कथमिव सहृदयहृदयाल्हादहेतुत्वं॥ प्रत्युत नायकइव सहृदयेपि दुःखजननस्यैवोचितत्वात्॥ न च सत्यस्य शोका देर्दुःखजनकत्वं क्लृप्तं न कल्पितस्येति नायकानामेव दुःखं न सहृदयस्येति वाच्यं॥ रज्जुसर्पादेर्भयकंपाद्युत्पादकतापत्तेः॥ किंच सहृदये रतेर पि कल्पितत्वेन सुखजनकतानुपपत्तेरिति चेत्सत्यं॥ शृंगारप्रधानकाव्येभ्यइव करुणप्रधानकाव्येभ्योपि यदि केवलाल्हाद एव सहृदय प्रमाणकस्तदा कार्यानुरोधेन कारणस्य कल्पनीयत्वाल्लोकोत्तरकाव्यव्यापारस्यैवाल्हादप्रयोजकत्वमिव दुःखप्रतिबंधकत्वमपि कल्पनी यं॥ यद्याल्हादइव दुःखमपि प्रमाणसिद्धं तदा प्रतिबंधकत्वं न कल्पनीयं स्वस्वकारणवशाच्चोभयमपि भविष्यति॥ अथ तत्र कवीनां कर्तृत्वे स

अनिष्टसाधनत्वेननिवृत्तेरुचितत्वादितिचेत्॥दृष्टस्याधिक्यादनिष्टस्यचन्यूनत्वाच्चंदनद्रवलेपनादाविवप्रवृत्तेरुपपत्तेः॥केवलाल्हा
दत्वादिनातुप्रवृत्तिरप्रत्यूहैव॥अश्रुपातादयोपितत्तदानंदानुभवस्वाभाव्यान्नतुदुःखात्॥अतएवभगवद्भक्तानांभगवद्वर्णनाकर्णनाद
श्रुपातादयःसमुत्पद्यंते॥नचतत्रजात्वपिदुःखानुभवोस्ति॥नचकरुणरसादौस्वात्मनिशोकादिमद्दशरथादितादात्म्यारोपेपद्यप्याल्हाद
स्तदास्वप्नेसंनिपातादौचस्वात्मनितदारोपेपिसस्यादानुभाविकंचतत्रकेवलंदुःखमितिकाव्येपिकेवलंदुःखमेवयुक्तमितिवाच्यं॥अयंहि
लोकोत्तरस्यकाव्यव्यापारस्यमहिमायत्प्रयोज्याअरमणीयाअपिशोकादयःपदार्थाआल्हादमलौकिकंजनयंति॥विलक्षणोहिकमनीयका
व्यव्यापारजआस्वादःप्रमाणांतरजादनुभवात्॥तज्जत्वंचतज्जन्यभावनाजन्यकल्पितरत्यादिविषयत्वं॥तेनरसास्वादस्यकाव्यव्यापार
जन्यत्वेपिनक्षतिः॥शकुंतलादावगम्यात्वज्ञानोत्पादस्तुस्वात्मनिदुष्यंतायभेदबुद्ध्याप्रतिबध्यतइत्याहुः॥अनिर्वचनीयख्यातिमनभ्युप
गच्छतांव्यंजनाव्यापारमप्यविदुषांविदुषांतार्किकाणांमतेप्रागुक्तदोषमहिम्नास्वात्मनिदुष्यंतादितादात्म्यावगाहीशकुंतलादिविषयकर
त्यादिमदभेदवाचिमानसःकाव्यार्थभावनाजन्माविलक्षणविषयताशालीरसपदार्थोभवति॥तत्रचविभावानुभावव्यभिचारिणांसंयोगा
ज्ज्ञानरूपाद्दोषाद्रसस्यज्ञानविशेषात्मनोनिष्पत्तिरुत्पत्तिरितिसूत्रार्थः॥सचबोधःस्वात्मनिदुष्यंतत्वधर्मितावच्छेदक शकुंतलादिविष
यकरतिवैशिष्ट्यावगाहीशकुंतलादिविषयकरतिमान्दुष्यंतइत्याकारकएकः॥स्वात्मत्वविशिष्टेशकुंतलाविषयकरतिविशिष्टदुष्यंतता
दात्म्यावगाहीशकुंतलाविषयकरतिमद्दुष्यंतोहमित्याकारकोद्वितीयः॥स्वात्मत्वविशिष्टेदुष्यंतत्वशकुंतलाविषयकरत्योर्वैशिष्ट्यावगाह्य
हंदुष्यंतःशकुंतलाविषयकरतिमांश्चेत्याकारकस्तृतीयोपि॥तत्रचसर्वत्रैवरतेर्विशेषणतयाविशेषणज्ञानस्यविशिष्टज्ञानेहेतुत्वात्का
व्यार्थभावनाकालेशब्दादप्रतीयमानायाअपितस्याश्चेष्टादिलिंगकमनुमानंमध्येभ्युपगंतव्यमितिमंतव्यं॥स्वाप्नादिबोधेतिप्रसंगवारणाय

काव्यार्थभावनाजन्मेतिबोधविशेषणं॥नन्वेवंरसंस्वदतइतिप्रयोगानुपपत्तिरास्वाद्यपदार्थस्यबोधस्यरसाभिन्नत्वादितिचेन्न॥आस्तां
तत्ररतिमात्रपरोरसशब्दः॥सचरसोनलौकिकबोधात्माकिंत्वनंतःकरणविषयोप्यलौकिकसन्निकर्षसंपन्नइतिनरत्विमित्तामपेक्षते
॥विभावादीनांत्रयाणांमेलनात्मकसंयोगाद्रसनिष्पत्तिर्नामरसपदव्यवहारइतिसूत्रार्थमत्वातत्त्रयाणांसमुदितानांकेपिरसत्वमाम
नंति॥विभावादिषुमध्येसम्यग्योगाच्चमत्कारात्सइतिसूत्रार्थमत्वात्रिषुकोपिचमत्कारीचेत्सरसोनान्यथेतिबहवः॥भाव्यमानोविभाव
एवरसस्तथाविधोनुभावएवरसोव्यभिचार्येववानादृशोरसइतितुसूत्रेत्रयाणांसमुच्चितरसनिष्पादकत्वमभिहितवताभरताचार्यस्या
नभिप्रेतत्वादनादेयं॥व्याघ्रादयोविभावाभयानकस्येववीराद्भुतरौद्राणां॥अश्रुपातादयोनुभावाःशृंगारस्येवकरुणभयानकयोः॥चिंताद

सचरसोद्विविधोलौकिकोलौकिकश्चेति॥

योव्यभिचारिणःशृंगारस्येववीरकरुणभयानकानामितितेषांप्रत्येकंनियतरसव्यंजनानुपपत्तेश्च॥एवंस्थितेह्यसाधारणविभावाद्येकमा
त्रोपादानेपिपरयोराक्षेपोध्रुवइतिस्मर्तव्यं॥तदाल्हादाविनाभूतोवल्हीभिर्बहुभिर्बहुः॥प्रोक्तोरसोखिलोहृद्यःप्रपंचेस्तोत्यनर्गलं॥यद्यपि
नाट्येरसस्थितिंनिगदताभगवताभरताचार्येण॥काव्येप्येनांनिदर्शयताश्रीरुद्रेणचनाट्यकाव्ययोरसंभवंल्लौकिकोभेदःसमुपेक्षितस्तथा
पिमुख्याभिधेयरसस्वरूपनिरूपणंप्रतिज्ञातवतःस्वस्यतुतादृशभेदोनुपेक्षणीयएवेत्याशयेनरसंविभजते॥प्रबुद्धस्थायिभाववासना
त्मेत्यर्थः॥एतेनकारणान्यथकार्याणिसहकारीणियानिच॥रत्यादेःस्थायिनोलोकेतानिचेन्नाट्यकाव्ययोः॥विभावाअनुभावास्तत्कथ्यंतेव्यभि
चारिणइतिसर्वानुमतनिबंधसूत्रेविभावानुभावव्यभिचारिपदंचालोकयतांलौकिकेरसेविभावादिशब्दाभिधेयैरनिष्पत्तिंनिजानतामतएव

रसपदार्थत्वविपर्ययं मन्यमानानामाधुनिकानां लौकिके भेदे ग्रंथकृन्मात्रोत्प्रेक्षामूलकताप्रयुक्तानादरणीयता ग्रंथिः शिथिलिताभव
ति॥ एतदपि कल्पनामात्रमिति तु माशंकिष्ठाः॥ किंतु प्रायो नाल्पप्रतिप्रोक्ताभरताद्यैर्रसस्थितिः॥ यथा मतिमपाप्येषा काव्यप्रतिनिग
द्यते इति रुद्रग्रंथं प्रगेषिष्ठाः॥ अत्र वासनात्मनास्थितस्यापि स्थायिनः सर्वस्यैव कालांतरीणस्य स्वाव्यवहितप्राक्कालीनलौकिकसन्नि
कर्षजन्यत्वाद्रसपदार्थप्रविष्टस्यापि स्वरूपे तथात्वं न भेदकं किंतु रसोत्पत्तिनिदानभूतव्यंजकविभावानुभावव्यभिचार्यन्यतमचर्वणोत्पत्तौ
लौकिकसंनिकर्षजन्यत्वं तथा॥ यत्र विभावाद्येकतरत्र लौकिकसंनिकर्षस्तद्व्यतिरिक्तो भयत्र त्वलौकिकस्तत्रापि लौकिकभेदता सिद्ध्य
र्थमन्यतमत्वेन त्रयाणां निवेशः॥ यद्यपि व्यभिचारिणामांतरतया न कदापि लौकिकसंनिकर्ष इति तदुपादानमनर्थकमिति प्रतिभाति॥

लौकिकसन्निकर्षजन्मा लौकिकोऽलौकिकसंनिकर्षजन्मा त्वलौकिकः॥ लौकिकः संनिकर्षः षोढा विषयगतः॥ अलौकिकः सं
निकर्षो ज्ञानं॥ तेष्वननुभूतेषु साक्षादेतज्जन्मानननुभूतेषु प्राक्तनसंस्कारद्वारा ज्ञानमेव प्रत्यासत्तिः॥ तथापि स्वाभिव्यंजकविभावानु

भावलौकिकसंनिकर्षस्येव स्वाभिव्यंजकव्यभिचार्याद्यभिव्यंजकविभावानुभावलौकिकसंनिकर्षस्यापि लौकिकभेदतानियामकत्वमेव यु
क्तं ननु तत्रालौकिकभेदत्वमित्याविष्कर्तुं तदुपादानमिति मंतव्यं॥ इत्थं च विभावमात्रस्य संयोगसंनिकर्षमात्रग्राह्यत्वेऽपि गुणक्रियातद्ग
तवैजात्यादिघटितमूर्तिकानामनुभावानामिंद्रियषट्केनापि यथायथं ग्रहसंभवात्तार्किकसमुपदर्शितसन्निकर्षभेदषट्केनाध्यक्षस्यैव र
सस्यापि भेदषट्कं समायातीत्यभिप्रायेणाह॥ सामान्यलक्षणायोगजयोस्तत्र प्रसिद्धयोरपि प्रकृतानुपयोगादाह॥ ज्ञानमिति॥ ज्ञानमेवेत्य
र्थः॥ स्वाश्रिके भेदे ज्ञानात्मनः सन्निकर्षस्यासंभवमाशंक्याह॥ तेष्विति॥ विभावादिष्वित्यर्थः॥ इयं च सतिसप्तमी॥ साक्षात्॥ विभावानुभावव्यभि

चारिभावेष्वलौकिकत्वसिद्धिमुपपादयति॥
मत्यासत्तिसमर्थनं॥

इदं च ज्ञानमेव प्रत्यासत्तिरित्यग्रे तनेनान्वितं ॥ एतज्जन्माननुभूतेष्वपीति ॥ स्वाप्निकादिपदार्थेष्वपीत्यर्थः ॥ संस्कारद्वारा नादृशश्चर्वणाव्यव
हितप्राक्कालिकः जन्मांतरीणानुभवजन्यसंस्कारप्रत्यासत्त्याप्रत्यासत्त्वमित्यर्थः ॥ ज्ञानमेवेति ॥ जन्मांतरीयानुभवोभवत्येव प्रत्यासत्तिरितिभा
वः ॥ अलौकिकं विभजते ॥ उपनयस्य सर्वत्राविशेषेपि सामग्रीवैचित्र्यसंपादकत्वप्रमनोरथयोर्विभाजकतास्फुटमभिहितेवेति तृतीयस्य वि
षयं दर्शयति ॥ काव्यनाट्ययोस्तु न परस्परं सामग्रीवैचित्र्यसंपादकत्वमेकप्रमाणत्वादिति भावः ॥ यद्यपि काव्यद्व्येव सुवचं तथापि प्रसं
गाद् युक्तिभंग्या काव्यलक्षणमप्युक्तं भवतीतीत्थमभिहितं ॥ तथाहि ॥ काव्यभूतौ यौ पदपदार्थौ तयोश्चमत्कारइत्युक्त्या चमत्कारिणौ पदपदा
र्थौ काव्यमित्यभिहितं रुदभिहितं इत्युक्तत्वात्तु तात्पर्यविरुद्ध एवार्थः शब्दादवगम्यत इति बोध्यं ॥ इत्थमपि विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासः

अलौकिकोरसस्त्रिधा ॥ स्वाप्निकोमानोरथिकऔपनायकश्चेति ॥ औपनायकश्च काव्यपदपदार्थचमत्कारे ॥

किमर्थमिति चेत् ॥ चमत्कारे लोकोत्तरस्वरूपमुख्यत्वप्रतिपत्त्यानुगुण्याय ॥ एतस्यायेव हेतवे कर्णबलस्यालौकिकत्वप्रतिपिपादयि
षयात्र भवद्भिर्बादरायणचरणैः पदपरिमिताभूः खनीकृतेति विवक्षिते स शैलवनकाननोत्कृष्टेति कर्णवर्णनपरं पद्यमभिहितं ॥ अन्य
थात त्रापि पीठारूढस्य पीठाकर्षणवत्कृत्यसाध्यताप्रतिपत्त्या कालुष्यापत्तेः ॥ तदुक्तं मम्मटभट्टैः ॥ तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पु
नः क्वापि ॥ अस्यार्थः ॥ अदोषौ दोषशून्यौ सगुणौ गुणवंतौ माधुर्यौजः प्रसादभेदभिन्नगुणवद्रसव्यंजकाविति यावत् ॥ क्व पुनरिति ॥ क्वचि
त्त्वित्यर्थः ॥ अभिमुखात्मकरसभेदसत्त्व इति यावत् ॥ अनलंकृती ॥ नञोल्पार्थत्वादल्पत्वस्य चास्फुटत्व एव पर्यवसानादस्फुटालं
कारवंतावपीत्यर्थः ॥ अपिनायत्र नाभिमुखो रसस्तादृशौ तु स्फुटालंकारौ पदपदार्थौ संगृह्येते ॥ इत्थं चानलंकृती पुनः क्वापीत्यनेनाभि

काव्यमिति ज्ञेयमिति॥ तत्र च दोषगुणालंकाराणामननुगमेऽपि लोकोत्तराल्हादरूपचमत्कारजनकतावच्छेदकत्वेनानुगतीकृतानां
तेषां सर्वेषामत्रान्तर्भावः॥ तथा चैतस्यापि प्रदर्शितार्थ एव पर्यवसानां ते च दोषगुणालंकारा रसास्वादप्रतिबन्धकत्वकाव्यशोभासंपाद
कत्वकाव्योत्कर्षाधायकत्वरूपा बहुविधाः प्रत्येकं मम्मटभट्टादिभिर्विततीकृत्य दर्शिता विस्तरभियान दर्श्यन्ते॥ अत एव व्यंग्योक्त्याभि
सारिकयाकृत्याभिसारिकया विरहिण्यावासमुदीरिते ऽभिसरणविधितन्निषेधजीवनकष्टातिशयतात्पर्यके विधौ मेडलमयतमित्या
दिनिरलंकारादावपि काव्यत्वसिद्धिः निरुक्तानुगतरूपाक्रान्तस्य रसस्य निष्पत्तौ समर्थस्य विभावस्य प्रतिपादकत्वात्॥ लोकोत्तरत्वं चाल्हा
दे सकलसहृदयसंविदेकगोचरो जातिविशेषः॥ नन्वेवमननुगतगुणालंकारादिजन्यतावच्छेदकत्वं तस्यानसंभवतीति चेन्न॥ तदे
तज्जातिव्याप्या जातयः संत्येव ता एव सकलानुभवसाक्षिकस्तज्जन्यतावच्छेदिका इत्येतावतापि स्वव्याप्यतादृशजात्यवच्छिन्नजन्य
तानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वेनानुगमस्य निर्व्यलीकत्वात्॥ एतेन चमत्कारजनकतावच्छेदकधर्मस्वरूपकाव्यत्वग्रहं विना चम
त्कारजनकताग्रहोऽशक्यस्तज्जनकताग्रहं विना न हु दितकाव्यत्वग्रहोऽपि तथेति परस्पराश्रयः॥ न च विभावादिमत्त्वमेव चमत्कारज
नकतावच्छेदकमिति वाच्यं॥ तथापि तानि चेन्नास्य काव्ययोरित्युक्तत्वाद्विभावत्वग्रहात्काव्यत्वग्रहाधीनादेव जनकताग्रहः॥ जनकता
ग्रहे तत्तदवच्छेदकत्वरूपकाव्यत्वग्रह इति ह्यनतिरितचक्रकस्य दुर्वारत्वादिति दूषणमलग्नकं वेदितव्यं॥ विच्छित्तिविशेषनीवानुग्र
णालंकारादिप्रभेदानामेव प्रातिस्विकरूपेण जनकतावच्छेदकत्वात्॥ उक्तानुगतरूपेण च तेषामेव काव्यत्वरूपत्वाच्च॥ न हि प्रातिस्वि
करूपानुगतरूपयोः परस्परसापेक्षग्रहकत्वमिति कृतान्योन्याश्रयादिः॥ एवं स्थिते काव्यलक्षणे काव्यत्वं शब्दार्थयोर्व्यासक्तं प्रत्येकप
र्याप्तं वेति विप्रतिपत्तौ दंडिप्रभृतयो वर्णयन्ति॥ शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावलीति॥ इत्थमेव हि तद्दोषौ शब्दार्थाविति यत्रार्थविशे

पविशिष्टशब्दस्यविशेष्यतात्मकमुख्यतयाभ्यर्हितत्वेनपूर्वनिपातोभ्यर्हितंपूर्वमितिस्मृतेः॥ अन्यथाजाद्यदंतत्वेनार्थशब्दस्यैवपूर्वनि
पातापत्तेः॥ नचैवंगुणप्रधानभावेहिद्विवचनानुपपत्तिरितिवाच्यं॥ आधानेदंपत्योरिवतदुपपत्तेः॥ गुणप्रधानभावेपिजायापतीअग्निमाद
धीयातामित्यत्रतद्दर्शनात्॥ नचतत्रयत्कर्तव्यंतदनयासहेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशरूपबाधकबलात्तथाभ्युपगतं॥ इहतुद्वयोस्तथात्वे
नकिंचिद्बाधकमितिवाच्यं॥ काव्यत्वजातेर्व्यासज्यवृत्तित्वाभ्युपगमगौरवस्यैवतथात्वात्तादर्थ्यस्यसिद्धत्वेनलोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्मका
व्यमितिसमाख्याविरोधाच्च॥ मिश्रास्तु॥ काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तंहिकाव्यत्वं॥ तच्चान्वयव्यतिरेकाभ्यांरसएवेतिमातिरिक्तजातौमानं॥ तथाच
बाधकाभावाद्द्विवचनस्यौत्सर्गिकस्वभावहानेमानाभावः॥ नचसमाख्याविरोधामूर्धाभिषिक्तंबाधकमितिवाच्यं॥ अर्थस्यापिविभावादिरू
पत्वेनविभावपदप्रवृत्तिनिमित्तभावनायाः क्वापिकारणेकविकृतिविषयत्वस्यवक्तुंशक्यत्वात्॥ तस्मादुभयत्रैवकाव्यत्वमित्याहुः॥ नव्यास्तु॥
लोकोत्तराल्हादजनकज्ञानगोचरार्थप्रतिपादकशब्दत्वंकाव्यत्वं॥ लोकोत्तरत्वंचचमत्कारत्वापरपर्यायोजातिविशेषः॥ पुनःपुन
रनुसंधानात्मकभावनाजन्यतावच्छेदकोप्येषप्रत्यक्षसिद्धः॥ तथाविधतदादिसर्वनाम्नितदेनलक्षणातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेतिचेत्॥ यत्र
योज्यतादृशार्थविषयभावनात्वंचमत्कृतिजनकतावच्छेदकंतत्त्वमित्यर्थात्॥ एवमपियत्वतत्त्वाननुगमएवेतिचेत्॥ स्वविशिष्टजनक
तावच्छेदकार्थप्रतिपादकत्वसंबंधेनतादृशजातिमत्त्वमनुगतमेवहि॥ शब्दार्थयुगलंतुनकाव्यशब्दवाच्यंमानाभावात्॥ काव्यमुच्चैःपठ्य
तेकाव्यादर्थोवगम्यतेकाव्यंश्रुतमर्थोनज्ञातइत्यादिविश्वजनीनव्यवहारतःशब्दविशेषस्यैवकाव्यपदार्थत्वप्रतिपत्तेः॥ व्यवहारःशब्दमा
त्रेलक्षणयोपपादनीयइतिचेत्॥ स्यादेवंयदिकाव्यपदार्थत्वतयापराभिमतेशब्दार्थयुगलेकाव्यशब्दशक्तेःप्रमापकंदृढतरंकिमपिप्रमाणं
स्यात्॥ तदेवतुनपश्यामः॥ विमतवाक्यत्वमश्रद्धेयमेव॥ इत्थंचासतिकाव्यशब्दस्यशब्दार्थयुगलेशक्तिग्राहकेप्रमाणेप्रागुक्तव्यवहारतः

शब्दविशेषे सिद्धां तां शक्तिं को नाम निवारयितुमीष्टे॥ न चैवं तददोषौ शब्दार्थौ विति मंमटग्रंथो विरुध्यत इति वाच्यं॥ ऋगताविति
धातोरौणादिके थप्रत्यये निष्पन्नस्यार्थशब्दस्यार्यमाणमात्रपरतया ज्ञायमान इत्यर्थकत्वात्॥ कृतैकशेषयोः शब्दपदार्थपदयोः क
र्मधारयसमासे द्विवचनबलाद्रमणीयार्थप्रतिपादकतावच्छेदकानुपूर्वीविशिष्टौ शब्दौ काव्यमित्यस्यैव तदर्थत्वात्॥ न चैवमर्थशब्द
स्य पूर्वनिपातापत्तिरिति वाच्यं॥ विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति बहुलग्रहणात्॥ कथमन्यथैकवीरेत्यादयः प्रयोगाः॥ न च पूर्वकालैकस
र्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेनेत्यनेनैकवीरेति सिद्ध्येदिति वाच्यं॥ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यममध्यमवीराश्चे
त्यस्य परतया तद्बाधकत्वात्॥ न चैवमसाधुः शब्दो दुर्लभ इति वाच्यं॥ यतोऽष्टाध्यायीलक्षणलक्ष्यतया संदिह्यमाना अपि शिष्टैरुपदिष्टा
स्ते साधवोऽन्ये च भूयांसस्ते सुलभा असाधवः॥ के ते शिष्टा इति चेत्॥ शृणु॥ येऽष्टाध्यायीलक्षणलक्षितत्वेन निर्णीतान्बहुतरान्नैसर्गिकाल्ला
न्प्रयुंजाना व्याकरणानभिज्ञा अपि यं कंचनागतिकगतिकलक्षणेतरया वल्लक्षणालक्ष्यमपि प्रयुंजते तेऽत्र भवंतः शिष्टा इति॥ तत्रैवं तावद
ध्यवसीयते यदसौ शब्दो निरुक्तलक्षणलक्ष्य इति॥ तदिदं पृषोदरादीनीति सूत्रभाष्ये महता प्रबंधेन निरूपितं॥ तत्किं मंमटभट्टैः काव्य
प्रभाषितं येन शिष्टा न भवेयुरित्यलमाग्रहेणेति प्राहुः॥ अत्र ब्रूमः॥ चमत्कृतं वक्तीति प्रयोगस्य चमत्कारप्रयोजकं वक्तीत्यर्थकतयापीहोपा
धिरित्यस्येहोपाध्याप्यत्वमित्यर्थकतयैवोपपत्तेः स्वविशिष्टजनकतावच्छेदकार्थप्रतिपादकत्वस्य विशिष्टबुद्ध्यनियामकस्य संबंधत्वे माना
भावात्स्वविशिष्टजनकतावच्छेदकार्थप्रतिपादकतावच्छेदकानुपूर्वीविशिष्टशब्दस्य काव्यत्वं वाच्यं तत्रार्थप्रतिपादकतावच्छेदकानुपूर्व्युप
लक्षणं विशेषणं वा नाद्यं वर्णानां नित्यत्वेनान्यादृशानुपूर्वीविशिष्टानामपि यदाकदाचित्तादृशानुपूर्वीविशिष्टत्वाल्लोकप्रसिद्धपाठानामस्पर्शो
नां समुदायेऽतिव्याप्तिरिति विशेषणतापत्तेरुक्तत्वादर्तव्यस्तथा च काव्यत्वघटकीभूताः सर्वे एव पदार्थास्तत्र तत्र विशेषणतयैव निविशंतेऽन्यथा

क्रप्रायदोषापत्तेस्तस्माद्विशेषणेषुकाव्यत्वंविनाविशेषणविशिष्टविशेष्येप्यसंभवन्तत्सर्वेष्वेवतेषुसिद्ध्यति॥पदपदार्थद्वयमात्रोपादा
नंतुकाव्यशरीरप्रविष्टविशिष्टार्थप्रतिपादकतावच्छेदकयोजितवाक्यनिष्ठानुपूर्व्युपस्थापककाव्यशरीरप्रविष्टशब्दनिष्ठानुपूर्वीवै
जात्यंविभिन्नकाव्यताव्यवहारप्रयोजकंनतुशब्दस्यार्थस्यद्वयोरनयोश्शब्दानुपूर्वीव्यक्तेर्वाभेदस्तथैतर्हिसर्वमेवकाव्यंयथोक्तव्यवहा
रविषयःस्यात्॥अर्थविशेषप्रतिपादकतावच्छेदकानुपूर्वीवैजात्यस्यतथात्वेपिसभंगश्लेषेकाव्यभेदव्यवहारापत्तेरित्यर्थस्फोरणायेति
॥तस्यचकारणंकविगताकेवलाप्रतिभा॥साचकाव्यघटनानुकूलपदपदार्थोपस्थितिः॥तद्गतंचप्रतिभात्वंकाव्यकारणतावच्छेदकतया
सिद्धोजातिविशेषः॥चाक्षुषत्वादिनासांकर्येप्यखंडोपाधेर्निराबाधत्वात्॥तादृशप्रतिभात्वव्याप्यंचधर्मद्वयं॥एकंदेवतामहापुरुषप्रसा
दजन्यादृष्टस्यैकंचविलक्षणव्युत्पत्तिकाव्यकरणाभ्यासयोर्जन्यतावच्छेदकं॥नतुत्रयमेवमिलितंप्रतिभासामान्येहेतुः॥बालादेस्तौविनापि
केवलान्महापुरुषप्रसादादपिप्रतिभोत्पत्तेर्दृष्टत्वात्॥नचतयोस्तत्रजन्मांतरीणयोःकल्पनमितिवाच्यं॥गौरवात्॥मानाभावात्॥कार्यस्यान्य
थाप्युपपत्तेश्च॥लोकेहिबलवताप्रमाणेनागमादिनासतिकारणताविनिर्णयेपश्चादुपस्थितस्यव्यभिचारस्यवारणायजन्मांतरीयमन्यथानु
पपत्त्याकारणंधर्मादिकल्प्यते॥अन्यथात्वव्यभिचारोपस्थित्यापूर्ववृत्तकारणताविनिर्णयेभ्रमत्वप्रतिपत्तिरेवजायते॥नापिकेवलमदृष्टमेवकार
णमित्यपिवदितुंशक्यं॥कियंतंचित्कालंकाव्यंकर्तुमशक्नुवतःकथमपिसंजातयोर्व्युत्पत्त्यभ्यासयोःसतोःप्रतिभायाःप्रादुर्भावस्यदर्शनात्॥त
त्रादृष्टस्वीकारेतुताभ्यांप्रागपितस्याःप्रसक्तेः॥नचप्राक्प्रतिभाप्रतिबंधकमदृष्टांतरमस्तीतिवाच्यं॥तादृशानेकस्थलगतादृष्टद्वयकल्प
नापेक्षयाक्लृप्तव्युत्पत्त्यभ्यासयोरेवप्रतिभाहेतुत्वकल्पनेलाघवात्॥तस्मात्प्रागुक्तसरणिरेवन्याय्यसी॥प्रतिभात्वंचकवितायाःकार
णतावच्छेदकमितिप्रागुक्तप्रतिभागतवैलक्षण्यमेववाविलक्षणकाव्यस्येतिवानव्यभिचारः॥नचसतोरपिव्युत्पत्त्यभ्यासयोर्यत्रनप्र

तिभोत्पत्तिस्तत्रान्वयव्यभिचार इति वाच्यं॥ तत्र तयोस्तादृशे वैलक्षण्ये मानाभावेन कारणतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वात्॥ पापविशेषस्य प्रति
बंधकत्वकल्पनाद्वा न दोषः॥ प्रतिबंधकाभावस्य च कारणता समुदितशक्त्यादित्रयहेतुतावादिनः शक्तिमात्रहेतुतावादिनश्चाविशि
ष्टा॥ प्रतिवादिनां मंत्रादिभिः कृते कतिपयदिवसव्यापिनि वाक्स्तंभे विहितानेकप्रबंधस्यापि कवेः काव्यानुदयस्य दर्शनात्॥ तदिदं
काव्यं चतुर्विधं॥ उत्तमोत्तममुत्तमं मध्यममधमं चेति॥ यत्र शब्दार्थौ गुणीभावितात्मानौ लोकोत्तराल्हादकारिणमर्थमभिव्यंक्तस्तदाद्यं
॥ परांगस्येव वाच्यसिद्ध्यंगस्यापि व्यंग्यस्य चमत्कारकारितयातिप्रसंगवारणाय गुणीभावितात्मानाविति शब्दार्थापेक्षया व्यंग्यप्राधान्याभि
प्रायकं॥ अतिगूढव्यंग्यनिरासाय लोकोत्तराल्हादकारिणमिति॥ यत्र व्यंग्यमप्रधानमेव दुर्दैववशतो दासमनुभवद्राजकलत्रमिव चमत्का
रकारणं तदुत्तमं॥ वाच्यापेक्षयाप्रधानीभूतं व्यंग्यान्तरापेक्षया च गुणीभूतं यद्व्यंग्यं तदा ध्वनावतिव्याप्तिवारणायावधारणं॥ लीनव्यंग्यवा
च्यचित्रातिप्रसंगवारणाय चमत्कारेति॥ यत्र व्यंग्यचमत्कारासमानाधिकरणो वाच्यचमत्कारस्तन्मध्यमं॥ यत्रार्थचमत्कृत्युपस्कृता शब्द
चमत्कृतिः प्रधानं तदधमं॥ समप्रधानशब्दार्थचमत्कारे मध्यमेतिव्याप्तिवारणायोपस्कृतान्तं शब्दचमत्कृतिविशेषणं॥ एवमेव यद्यपि
यत्रार्थचमत्कारासमानाधिकरणा शब्दचमत्कृतिस्तदधमाधमं काव्यं काव्यविधासु गणयितुं सांप्रतं॥ यथा मम॥ कोकिलाकलकलेकलि
कालेलोलकेकिकुलकेलिकलाके॥ काकुलालककका काकुकुलाले: किंकुलाकिलललोकलिलीलामिति॥ यदि चात्र कुलटारभावसंतका
लायुद्दीपितो विपरीतसुरताख्यः शृंगारोपि सहृदयमात्रसाक्षिकः सन्शब्दचमत्कृतौ गुणः कलिलीलापदमपि कथंचित्तदनुगुणमेवेत्या
ग्रह्यतदधममेवेत्युच्यते तदापि तारतारतरैरेतैरुत्तरोत्तरतोरुतैः॥ रतातीतितितीरीरीति नीरेतीरेतरीतरा वितितिर्यग्वत्तां तार्थकं पद्यमेवमे
कास्वरपद्यार्द्धावृत्ति पद्यबंधादि महाकविनिबद्धं तथा द्रष्टव्यं॥ तथापि रमणीयार्थप्रतिपादकशब्दत्वरूपकाव्यसामान्यलक्षणायोगाद्

र.त.
६५

स्तुतःकाव्यत्वाभावेनप्राचीनपरंपरामात्रमनुरुंधानैर्महाकविभिस्तत्रतत्रकाव्येनिबद्धमपिनैवोनोक्तिकृदितिमंतव्यं॥अत्रशब्दार्थच
मत्कारभेदेनबृहदंतरयोरपिद्वयोरेकभेदत्वांगीकारेव्यंग्यप्राधान्याप्राधान्यकृतमपिभेदद्वयमीषदंतरमेकभेदतामुपयातीतिद्विविधमेवका
व्यंभवेदितित्रैविध्यप्रदर्शनंराज्ञामाज्ञामात्रमितिविभावनीयं॥तत्राद्यप्रभेदात्मकासंख्यप्रभेदस्यध्वनेःसामान्यतःकेचनभेदाउच्यंते॥ध्व
निस्तावद्द्विविधः॥अभिधामूलोलक्षणामूलश्च॥तत्राद्यस्त्रिविधः॥रसवस्त्वलंकारभेदात्॥रसध्वनिरित्यलक्ष्यक्रमोपलक्षणाद्रसभावतदा
भासभावशांतिभावोदयभावसंधिभावशबलतानांग्रहणं॥द्वितीयश्चद्विविधोऽर्थांतरसंक्रमितवाच्योऽत्यंततिरस्कृतवाच्यश्चपुनरुक्त्यनुप

नाट्येव॥परंतुद्वयोरप्यानंदरूपता॥ननुमानोरथिकोरसोनप्रसिद्धइतिचेत्सत्यं॥अस्माकंतुमनोरथोपरचितप्रासादवापी
तटक्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषामायुःपरिक्षीयतइत्यादौमानोरथिकशृंगारश्रवणात्॥शास्त्रेषुरसस्यत्रैविध्यगणना
स्त्र॥रसेनविनाचसुखानुत्पत्तेरिति॥तत्रविशेषाः॥यदाहभरतः॥शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः॥

योगाभ्यांशक्यस्यैवरूपां
तरेणप्रतिपादनेआद्यः॥विरोधतदतिरिक्तसंबंधाभ्यांशक्यसंबंधिनोशक्यस्यप्रतिपादनेलक्ष्यः॥एवंपंचविधेध्वनौपरमरमणीयतयासक
लमूर्धन्योरसध्वनिरितिरसएवसप्रपंचंग्रंथकृतानिरूपितइत्यलमतिविस्तरेण॥नाट्येनामाहार्याद्यभिनयचतुष्टयं॥सात्त्विकंमानोरथि
कयोर्द्वैःस्वाद्यात्मकत्वेऽपिकाव्यनाट्ययोरेकरूपएवरसइत्याह॥अस्माकंत्विति॥धन्यानांगिरिकंदरेनिवसतांज्योतिःपरंध्यायतामा
नंदाश्रुजलंपिबंतिशकुनानिःशंकमंकेशयाइतिपूर्वार्द्धं॥श्लोकार्थःस्पष्टः॥विप्रतिपन्नंप्रत्यर्थंतत्वंव्याचष्टे॥अद्भुतएवैकोरसइतिनारायण
प्रभृतयः॥शृंगारएवरसइत्यपिकेचिदालंकारिकाः॥तेहादशेतिचाप्याधुनिककवयः॥तत्सर्वमयुक्तमितिदर्शयिष्यन्विवक्षितार्थंदर्शयति॥बीभ

नौका

रामः
६५

तथाचकाव्येप्येतावंतद्रूत्यविवादमित्यभिप्राय:॥सकलाधिदेवतंजगदंतरात्मा॥ननुकिंनामविस्लोश्शृंगारदेवतात्वं॥शृणु॥निखिला
श्रितरसालंबनत्वेसतिदेवतात्वंतत्वमित्येके॥निखिलविषयरत्याश्रयत्वेसतिदेवतात्वंतत्वमित्यन्ये॥तत्तद्व्यापिमयप्रकृतिकत्वेस
तिदेवतात्वंतत्तत्वमितिबहव:॥द्वादशरसवादिमतमपाकर्तुंशंकते॥एतेषांप्रतिनियतस्थायिभावानाह॥समाधत्ते॥मुख्यरसाभावे
रतेर्व्यभिचारितापयसंगतैवेतिमताष्टकुति॥उत्तरयति॥वात्सल्यइति॥इयंचसतिसप्तमी॥एवमग्रेपिकरुणइति॥पुष्यतीतिशेष:॥एवम

बीभत्साद्भुतसंज्ञौचेत्यष्टौनाट्येरसा:स्मृता:॥सकलाधिदेवतंविष्णु:सचशृंगारस्यापिदैवतं॥तेनसकलाकांक्षाविषयत्वेनाराध्य
तयाचप्रथमंशृंगारोपन्यास:॥ननुवात्सल्यंलौल्यंभक्ति:कार्पण्यंवाकथंनरस:॥आर्द्रताभिलाषश्रद्धास्पृहाणांस्थायिभावानांतत्र
सत्वादितिचेन्न॥तेषांव्यभिचारिरत्यात्मकत्वात्॥ननुकस्यरसस्यतेव्यभिचारिभावाभवेयुरितिचेत्सत्यं॥वात्सल्येकरुणएवरसो
लौल्यहास्योभक्तौशांत:कार्पण्येपिहास्यएव॥नन्वेवंपरत्रक्लृप्तत्वादत्रव्यभिचारित्वेनावश्यकत्वाद्धर्मिकल्पनातोधर्मकल्पना
यालघुत्वाच्चव्यभिचारिणीरतिरेवास्तुकिंकरुणेनेतिचेन्न॥रते:शोकइतिशोककारणतायांरतेरुपस्थयात्॥किंचरते:कस्यरसस्य
व्यभिचारित्वं॥नशृंगारहास्यरौद्रवीराणां॥युवमिथुनपरस्परप्रीतिहासक्रोधानंदानांतत्राभावात्॥नवाबीभत्सस्याजुगुप्साया
स्तत्राभावात्॥ ग्रेपि॥तथापिसंख्यानियमस्त्वदुक्तस्त्वसंगतएवेतिशंकते॥परत्रशृंगारेअत्रकरुणे॥धर्मिकल्पनात:प्रधानरसांतरकल्प
नात:॥धर्मकल्पनाया:गुणतयावश्यकल्प्यरतिमात्रकल्पनाया:॥लघुत्वादेकमात्रविषयत्वात्॥उपस्थयादिति॥तथाचकरुणत्वेनपर्यंतरत्वेर
सत्वान्नरत्याशोकोगतार्थइतिभाव:॥करुणंविनारतेर्व्यभिचारितापिनोपपद्यतइत्याह॥आनंदानामित्युत्साहानामित्यर्थ:॥क्वचित्तथैवपाठ:॥तत्र

उपसंहरति॥यद्यपिहास्येप्येवकरणन्यायोतिदेष्टुंशक्यस्तथाप्यधिकंवक्तुंपृथगाशंकते॥अधिकाशंकाभूमिकामारचयति॥सांकर्यंमिथोयुक्तः
सहचारः॥ननुरतिकरुणयोरेकतरव्यभिचारवद्रतिहास्ययोरेकतरव्यभिचारस्याप्यभावेकथंपार्थक्यमित्याशंकते॥स्थायिभावभेदेरससांकर्यं
नदोषायेत्यभिप्रेत्यसमाधत्ते॥पौनःपुन्येनाभिव्यक्तिरित्यर्थः॥अभिप्रायंविशदयति॥उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति॥एवंरसभेदंविनारतेर्व्यभि
चारित्वानिर्वचनं॥ऊह्यमिति॥रतेरिवविस्मयस्याप्यस्थिरत्वादन्येषामसंभवादितिभावः॥स्थाय्यसाधारण्यंप्रकृतेपीतिशंकते॥तथाचनत

नाप्यद्भुतस्य॥विस्मयस्यतत्रास्थिरत्वात्॥तस्माच्छोकस्यस्थायितयाशोकस्थायिभावकः करुणाख्योतिरिक्तोरसइति॥ननुरतिरे
वास्तुकिंहास्येनेतिचेत्कस्यासौव्यभिचारिणी॥करुणरौद्रवीरभयानकबीभत्सानांतत्रानवकाशात्॥नाप्यद्भुतस्य॥विस्मयस्यत
त्रास्थिरत्वात्॥नशृंगारस्य॥रतेःस्थायित्वाभावात्॥परंतुरत्यासहहास्यस्यसांकर्यं॥ननुरतिहास्ययोरसंकीर्णस्थलाभावात्पृथक्त्वंक
थंस्यादितिचेन्न॥हेतोरसाधारण्यात्॥असाधारण्यमत्रस्थायित्वं॥यथारतिसांकर्येपिस्थायिशोकादसाधारणात्कारणात्करु
णोभिद्यतेतथातत्सांकर्येपिस्थायिहासभावादसाधारणात्कारणाद्धास्योभिद्यते॥शांतेप्येवमूह्यं॥नचवात्सल्यादावप्यसा
धारणाहेतवआर्द्रतादयःसंत्येवेतितेषामपिरसत्वापत्तिरितिवाच्यं॥आर्द्रतादीनामपिरतित्वात्॥तस्माश्चतत्रासाधारण्येपिशृंगा
ररसत्वापत्तिः॥
स्याद्वात्सल्यस्थायित्वमितिभावः॥अत्रविप्रतिपन्नंप्रत्याह॥नचस्त्रीपुंसविषयत्वाभावेकथंशृंगाररसत्वापत्तिरितिवा
च्यं॥रतिसंभूतस्त्रीपुंसविषयकशोकप्रकृतिकतयावश्यकल्प्यकरुणपोषकरतित्वेनैवोपपत्तौरसांतरेमानाभावादित्याशयः॥ननु
तत्रैवरतिप्रकृतिकत्वंतत्संभूतशोकप्रकृतिकत्वंवेत्यत्रविनिगमनाविरहइतिचेत्॥रसांतरेविजातीयप्रकृतिकत्वेसंभवतिरसांतरप्रकृ

वहिरुद्धानुभावैस्तहिजातीयप्रकृतिकत्वस्याध्यवसायाच्चेति॥तदिदमुक्तमुपक्ष्यादिति॥स्वरूपसतोरुत्साहक्रोधयोरविनाभावादेकत
रव्यभिचारित्वमेवयुक्तमित्याशंकते॥समाधत्ते॥वीरेक्रोधस्यव्यभिचारित्वेपिरौद्रेस्थायित्वात्॥उत्साहस्यरौद्रेव्यभिचारित्वेपिवीरेस्थायित्वा
त्॥विनिगंतुमशक्यत्वाच्चद्वयोरप्यविप्रतिपन्नत्वमित्याह॥स्थाय्यवच्छिन्नानंदस्यानंदावच्छिन्नस्थायिनोवारसपदार्थत्वयोक्तत्वात्तदनुसारे
ण॥अन्यथा ... णशृंगारंलक्षयति॥युवाचयुवतिश्चयुवानौतयोरितिपूनस्त्रिरितिसूत्रविहितप्रत्ययांतेनसहेकशेषः॥अन्यथातल्लक्षणमात्रकृतविशेषा
भावेनैकशेषाप्रसक्तेः॥परस्परंपरिपूर्णःपरस्परयथोचितविभावानुभावव्यभिचारिनिष्पन्नरत्यवच्छिन्नः॥प्रमोदआनंदः॥सम्यगिति॥औचि

नन्त्साहक्रोधानुभयत्रतस्माद्वीररौद्रयोरन्यतरएवरसोवर्ततामितिचेन्न॥स्थायिभेदेनभेदात्॥उत्साहवासनावीरेनतुरौद्रे॥
क्रोधवासनारौद्रेनतुवीरइति॥यूनोःपरस्परंपरिपूर्णःप्रमोदः॥संम्यक्परिपूर्णरतिभावोवाशृंगारः॥ ॥यूनोरेकस्य
प्रमोदरत्योराधिक्येन्यूनतायांव्यतिरेकेवापरिपूर्तेरभावाद्रसाभासइति॥सचद्विविधः॥संभोगोविप्रलंभश्चेति॥तत्रदर्शनस्पर्श
नसंलापादिभिरितरेतरमनुभूयमानंसुखं॥परस्परसंयोगेनउत्पद्यमानआनंदोवासंभोगः॥संयोगोवहिरिंद्रियसंबंधः॥ तेनेत्यर्थः

परिपूर्णोविभावानुभावव्यभिचारिभिर्भम्नावरणचिद्विशिष्टः॥रतिभावइतिस्थायिमध्ये॥उभयत्राप्योचित्यघटनाप्रयोजनंदर्शयति॥यूनोर्म
ध्ये॥तंविभजते॥संभोगंलक्षयति॥तयोर्मध्ये॥अत्रदर्शनादीनामन्यतमत्वेनप्रवेशापेक्षयालाघवादाह॥वहिरिति॥एतेनानाश्लिष्टयोरपि
संभोगव्यवहारश्चिन्नासंगिनोरपिविप्रलंभव्यवहारश्चसूपपदइतिसूचितं॥वहिरिंद्रियसंबंधमात्रस्यापिसंभोगत्वेतदेकतराभिमानभूम्
विप्रलंभव्यवहारोदुर्घटइतिविशेष्यं॥वस्तुतस्तुफलोपहिताफलोपधायकसामग्रीसमवहितावारतिःकिंवाद्विविधरत्यवच्छिन्नश्चिदानंदोद्वि

इत्थंचोदाहरणभेदानुसरणमेतत्तात्पर्यकमपीतिसारं॥ यद्यप्यमूर्तत्वाद्रसेवर्णसंभावनानास्ति॥ तथापितत्तद्देवताभिरभेदाध्यवसायाद्व
र्णव्यवहारःकाव्यविदामितिमंतव्यं॥ यद्यपिमधुसूदनस्यचाटुवचनानिप्रियवाक्यानिस्तोभेनप्रलयस्वरभंगादिसात्विकभावसंपातेनपराहृ
तानिप्रतिबद्धानिबभूवुः॥ क्वचित्स्तंभेनेतिपाठःसतुप्रागुक्तलक्षणलक्षितेस्तंभेवचनप्रतिबंधकत्वस्यानुभवबाधितत्वात्प्रामादिकएव॥ प
दिवतस्यपाठप्रामाण्येप्याग्रहस्तदाक्रियासामान्यप्रतिबंधकत्वस्यस्तंभलक्षणत्वाभिप्रायेणयोजनीयः॥ तच्चोक्तमधस्तात्॥ किंचपाणिःपयो
धरगतःसचस्वपरकीयांतःकरणपरीक्षामात्रार्थकमार्तिकगुटिकाप्रक्षेपसमशीलांगाकृष्टिप्रतिपत्तिमात्रपरत्वान्ननायकारब्धत्वशं
काकालुष्यमावहेथाः॥ कथंवान्यथोत्तरार्द्धस्यावधारणंपूर्वार्द्धस्यजाड्यंपराहतिंवासार्थकयेः॥ तथाचात्रस्वगताग्रेतनस्थैकशब्दाभ्यांभूत

अस्यदैवतंविष्णुर्वर्णःश्यामः॥ यथास्तोभेनचाटुवचनानिपराहतानिपाणिःपयोधरगतोजडतांजगाम॥ लक्ष्म्याःपरंतुपृथुवे
पथुरेवनीवींविस्रंसयन्मुहुरभून्मधुसूदनस्य॥ यथावानिद्राणेक्षणमुन्नमय्यवदनंकांतेकुचांतःस्पृशिस्रस्तव्यस्तदुकूलद
र्शितवलिप्रव्यक्तनाभिश्रियः॥

वर्तमानार्थकगौणमुख्यप्रत्ययांताभ्यामनिष्ठेच्छापूर्वकत्वव्यक्त्यातदिच्छापूर्वकत्वप्रकारकान्यदीयनि
श्चयविशेष्यप्रथमव्यापारकत्वंतदारब्धत्वमितिसूचितं॥ जडतांजाड्यंजगामप्रापपरंतुलक्ष्म्याःपृथुवेपथुरेवासहायःकंपोनीवीम
त्रापिलक्ष्म्याइत्यनुषज्यतेविस्रंसयन्मोचयन्मुहुरत्रापिमधुसूदनस्येत्यनुषज्यतेतत्कार्यकारीतिभावः॥ अभूज्जातइत्यर्थः॥ एतेनानौचि
त्यपरिहारेणनायिकारब्धंसंभोगमुदाहर्तुंस्वाभिधानसौष्ठवमादर्शितं॥ नायिकारब्धंसंभोगमुदाहृत्यनायकारब्धमप्येनमुदाहरति॥
निद्राणेनिद्रामुकुलितेईक्षणेचक्षुषीयस्यतथाराधायावदनमुन्नमय्योच्चैःकृत्वाकांतेश्रीकृष्णेकुचांतःस्पृशिस्तनांतरालनिहितहस्ते

आदौ स्रस्तं शिथिलभूतं पश्चाद्ध्वस्तं गलितं यद्दुकूलं तेन दर्शिताया वलेस्त्रिवलेः प्रव्यक्तायाः प्रकटाया नाभेश्च श्रीर्यस्यास्तादृश्या राधाया दो
र्विद्रैषत्कंपमानकमलपत्रपुटगर्वासहिष्णुभिर्मदबहुलैरितियावद्दृक्कोणस्य तरंगितैरपांगपातैः कर्तृभिः स्मरः कामो दीर्घायुरेवातिभूमिं
गत एव विरचितः कृत इत्यर्थः॥ यद्यप्येवमुभयारब्धोपि संभवति॥ यथा मम॥ धनुर्लतेवाभिमुखीभवंती गुणात्मतंतो रविमौलिभाजः॥
स यत्प्रियस्याधरमापिबंती सकंचुयापापयनंगनासेस्यादावेकतरारब्धत्वस्यानध्यवसायात्तथापीत्थमनेकविधोप्येष एक एव गण्यत इ
त्याह॥ नायकयोरिति पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः॥ यद्यपि नायिकाया एवावस्थाभेदेन भेदो न नायकस्यान्यथा खंडितादिभेदजीवातुपरपुंभोग

राधायाद रघूर्णदुत्पलदलद्रोणीमदद्रोहिभिर्दृक्कोणस्य तरंगितैर्विरचितो दीर्घायुरेव स्मरः॥ देशानां समयानां नायिकानां च भे
देन नायकयोरवस्थाभेदेन च बहवो भेदास्ते च रसमंजर्यां विशेषतो दर्शिता इह पुनर्विस्तरभियान प्रदर्श्यंत इति॥ अथ हावा
निरूप्यंते॥ तत्र भरतः॥ लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिंचितं॥ मोट्टायितं कुट्टमितं बिब्बोको ललितं तथा॥ विहृतं चेति
विज्ञेया दश हावास्तु योषितां॥ नारीणां शृंगारचेष्टा हावः॥ स च स्वभावजो नारीणां॥ विन्हितत्वस्यापि नायिकायामुद्भावनेतितरामनौ

चित्येन रसाभासापत्तिरित्यादि रसमंजर्यां प्रपंचितं॥ तथाप्यत्रावस्थापदेनाजहत्स्वार्थलक्षणया नायकभेदनियामकस्वभाव एवोपलक्ष्यतां नैता
वता किंचिदपचीयते ग्रंथकृतः॥ अत्रैव प्रसंगाद्धावान्निरूपयितुं प्रतिजानीते॥ तानुद्दिशति॥ योषितामित्यादि लक्ष्यनिर्देशः॥ सामान्यतो लक्षय
ति॥ नारीसंबंधीत्यर्थः॥ शृंगारचेष्टेति॥ संभोगशृंगारानुगुणो व्यापारविशेष इत्यर्थः॥ आनुगुण्यं च पौर्वापर्येण संबंधित्वं॥ आनुगुण्येन व्यवह्रीय
माणत्वं वेत्यन्यदेतत्॥ नारीस्वभावविशेषनियम इत्यर्थः॥ ननु नारीजातिनियत इति भावः॥ तथा च नारीस्वभावजन्यत्वे सति शृंगारानुगुणचेष्टात्वं

र॰म॰
६८

उत्तरयति॥औपाधिका उद्दीपकनिष्ठोत्कर्षरूपोपाधिसत्तानियतसत्ताकाः॥स्वभावजा उद्दीपकस्वरूपमात्रसत्तानियतसत्ताकाः॥आशयं
मविद्वान्शंकते॥एवंमन्यते चेदित्यर्थः॥कथमिति॥स्वभावस्य चिरंतनत्वादिति भावः॥आशयमुद्घाट्य समाधत्ते॥उद्दीपकस्वरूपमात्रेत्यर्थः
॥पुरुषाणां चोद्दीपकातिशयान्वयव्यतिरेकाभ्यां तावितिशेषः॥तान्विभजते॥शारीराणि शरीरमात्राश्रितानि॥आंतराणि मनोमात्राश्रिता
नि॥उभयसंकीर्णानीति॥श्रमस्य शरीरत्वादभिलाषस्यांतरत्वादूर्ध्वस्मितहर्षभयक्रोधानां स्वरूपतस्तथात्वे आंतरत्वात्फलतस्तत्फलस्य शारीर

ननु बिब्बोकविलासविच्छित्तिविभ्रमाः पुरुषाणामपि संभवंतीति चेत्सत्यं॥तेषां त्वौपाधिकाः स्वभावजाः स्त्रीणामेव॥नन्वेवं यदि ता
संस्तदैव ते कथं न भवंतीति चेत्सत्यं॥उद्दीपकान्वयव्यतिरेकाभ्यां नायिकानां हावा विर्भावतिरोभावाविति॥लीलाविलासविच्छित्ति
विभ्रमललितानि शारीराणि॥मोट्टायितकुट्टमितबिब्बोकविहृतान्यांतराणि किलकिंचितमुभयसंकीर्णमिति॥प्रियभूषणवचना
द्यनुकृतिर्लीला॥तत्र विभावः सखीकौतुककलापः॥अनुभावः प्रियपरिहासः॥यथा॥चंडांशोश्चरमाद्रिचुंबिनि मनो जिज्ञासितुं सु
भ्रुवां न्यंचत्कौतुकयानया विरचिते वंशीरवे राधया॥एष स्फूर्जति कस्य निःस्वन इति क्रोधाद्व्रजन्काननं राधांवीक्ष्य लताप्रता
नपिहितां स्मेरो हरिः पातु नः॥

त्वात्तदेतदन्यतमघटितसमुदायात्मककिलकिंचितस्योभयसंकीर्णत्वमित्याशयः॥तत्र प्रथमोद्दि
ष्टत्वाल्लीलां लक्षयति॥विभाव उद्दीपकमनुभावस्तत्स्वरूपस्तु दृश्यमेवमग्रेपि सर्वत्र बोध्यं॥चंडांशोस्तिग्मरश्मेश्चरमाद्रिचुंबिन्यस्तं याते सति
सुभ्रुवां नायिकानां मनोंतःकरणवृत्तिं जिज्ञासितुं परीक्षितुं न्यंचत्कौतुकया संजातकौतुकयानतया प्रौढया राधया वंशीरवे मुरलीनादे विरचिते कृते सति
एषकस्य निःस्वनः केन कृतो मुरलीनाद इति क्रोधादमर्षेण काननं राधाधिष्ठितं व्रजन्गच्छन्लताप्रतानपिहितां विततलताछन्नां राधां वीक्ष्य स्मेरो हस

नौका

राम:
६८

कूजंतीशब्दायमानाकांचीमेखलायत्रदरमीषत्स्फुरंतीवलिस्त्रिवलिर्यत्रनटंतीचंचलाभ्रूवल्लीवल्लीसदृशीभ्रूर्यत्रवेल्लद्दलाहपुःपारी
र्यत्रवलंतीउद्वेल्लंतीकुंडलकांतिःकर्णभूषणशोभायत्रसाचिवक्रंवलिताकृताग्रीवायत्रकर्मणियथाभवतितथावचनेनलपंत्याववर
तनोःसुंदर्याःप्रातरिति॥प्रातःकालेनर्तितानिवायुचलितानि॥एतेनक्रियाविशेषणनिर्दिष्टार्थविबभूतनास्मिन्नावेदिता॥तानिया
निपुंडरीकाणिसितोत्पलानितेनमुखप्रसादोव्यंग्यस्तेषांपरिषदःसभायाःपांडित्यस्यशोभायाःपाटच्चरीसमपहर्त्रीदृष्टिर्यंप्रतियमुद्दिश्य

गमननयनवदनभ्रूप्रभृतीनांयःकश्चिदुत्पद्यतेविशेषःसविलासः॥अत्रविभावाः॥प्रियदर्शनस्मरणादयः॥अनुभावाः॥अभि
लाषवैदग्ध्यप्रकाशनादयः॥यथा॥कूजत्कांचिदरस्फुरद्वलिनटद्भ्रूवल्लिवेल्लद्वपुर्वेल्लत्कुंडलकांतिसाचिवलितग्रीवंलपंत्या
वचः॥प्रातर्नर्तितपुंडरीकपरिषत्पांडित्यपाटच्चरीदृष्टिर्यंप्रतिजायतेनरत्नोवक्रासशंकाधिकः॥कतिपयभूषान्यासोविच्छित्तिः
॥तत्रविभावाः॥सौकुमार्यप्रियसौभाग्यसौंदर्यगर्वक्रोधक्लेशादयः॥अनुभावागर्वमानक्लेशप्रकाशादयः॥यथा॥केयूरंनकरेपदे
नकटकंमौलौनमालापुनःकस्तूरीतिलकंतथापितनुतेसंसारसारांश्रियं॥सर्वाधिक्यमलेखिभालफलकेयद्वेधसासुभ्रुवोऽना
मीमःकिमुतत्रमन्मथमहीपालेनमुद्राकृता॥ वक्रांजायतेसशंकाधिकोनायासेनस्वर्गफलाभिमुख्यादित्यर्थः॥विच्छित्तिंव्यस्यति॥

यद्यपिकेयूरंबाहुभूषणंकरेनकृतंपदेकटकंपुनरप्यर्थेनमौलौमस्तकेमाल्यानतथापिकस्तूरीतिलकंललाटइत्यर्थात्संसारसारांसर्वाति
शयितांश्रियंशोभांतनुते॥तत्रोत्प्रेक्षते॥वेधसाब्रह्मणासुभ्रुवोऽस्याइत्यध्याहार्यंललाटफलकेयदितिक्रियाविशेषणंसर्वाधिक्यंललनाचूडाम
णित्वमलेखितत्रलेखेमन्मथमहीपालेनकामदेवेनेयमित्यध्याहार्यंकस्तूरीतिलकरूपामुद्रायाथार्थ्यप्रतिपत्तयेकृताकिमितिवयंजानीमोध्रुवंनि

केलिविधौ क्रीडारंभे पूर्वोपरीभूतानयवत्रविताव यविनीतियावत्॥ त्यक्ते वसिते पीतांबरस्य श्रीकृष्णस्यांशुकं परिधानीयं निजांशुकधिया स्व परिधानीयबुद्ध्या परिधाय प्रातः शयनादंतःपुरपर्यंकाद्‌गत्वा यप्रातरुषसि बहिर्व्रजत्याग च्छत्याः पद्यायारुक्मिण्याःसकाशाद्‌दातुम शक्तिं यं गृहीतुं वसनांचलमर्थात्तत्र स्थितं तदीयं परिधानीयं चपलयन्निदं लदीयमिति दर्शयन् तावतानालोचयंत्यानसांकोपं दृशादर्शयन्त्या कस्मिन्कोपनिदानमन्वेषणेनापीयमवबुद्ध्येतेति मत्वामिथ्येवलोचनाकोचनायाविकुर्वन्त्याचालुप्रगद्गदास्वरयाकौतुकमाचरन्नलीकोपहासा

वागंगभूषणानांस्थानविपर्यासो विभ्रमः॥ तत्र विभावाः॥ धनमदरागोत्कंठ्यादयः॥ अनुभावाः प्रियसख्याद्युपहासादयः॥ यथा॥
त्यक्ते केलिविधौ निजांशुकधिया पीतांबरस्यांशुकं पद्मायाः परिधाय सद्मशयनात्प्रातः प्रयांत्या बहिः॥ आदातुं वसनांचलं चपलयन्कोपं दृशा दर्शयन्त्याचाकौतुकमाचरन्स्मितसुधास्निग्धो हरिः पातु नः॥ श्रमाभिलाषगर्वस्मितहर्षभयक्रोधानां संकरः किलकिं चितं॥ तदाहुः श्रमाभिलाषगर्वाणां स्मितहर्षभयक्रुधां॥ असकृत्संकरः प्राज्ञैर्निगद्यते किलकिंचितमिति॥ अत्र विभावाः॥ नवयौवनोद्रेकचापल्यादयः॥ अनुभावाः कर्तव्यानिर्धारणादयः॥ यथा॥ कोदंडमारोहति चंडिमानं मधुव्रतः कांक्षति शोणिमानं॥

सद्मीभवन्
लोकाः स्वामेवमुपहसिष्यंतीति सूचयन्निति यावत्स्मितसुधास्निग्धो हास्यरसेन संभृतांतःकरणो हरिर्नोस्मान्पात्वरक्षत्वित्यर्थः॥ किलकिंचितं लक्षयति॥ श्रमेति॥ अत्र गौरवादिरभिलाषइच्छा गर्वस्मितहर्षभयक्रोधाः स्वस्वप्रकरणे लक्षितामुख्यावा तेषामनुभावा गौणाएव वा तेषां संकरोन्यतमसामानाधिकरण्यं॥ द्वयोरेव सामानाधिकरण्येपि नतथाव्यवहारइति वक्तुं तत्रसंमतिमाह॥ अनुभावविवक्षयोदाहरति॥ कोदंडंतत्त्वेनाध्यवसितं भ्रुकुटियुगलं चंडिमानं कौटिल्यमारोहति भजते॥ एतेन गर्वानुभाव उक्तः॥ मधुव्रतस्तत्त्वेनाध्यवसितं चक्षुःशो

एतेनक्रोधानुभावउक्तः॥पद्मंतत्त्वेनाध्यवसितंवक्त्रंसुधाप्रसादंवर्षतिप्रकटयति॥एतेनहासानुभावउक्तः॥कीदृशंपद्मंवेपमानंप्रकंप
मानं॥एतेनभयानुभावउक्तः॥स्वर्णाचलस्तत्त्वेनाध्यवसितंकुचमंडलंस्विद्यति॥एतेनहर्षानुभावउक्तः॥अत्रकिंनिदानंकोहेतुरिति
कामयमानस्यतथाभूतांनायिकांप्रत्युक्तिः॥सतिसंभवेसर्वेषामपिसाकर्यंतथेतिवक्तुंमुख्यविवक्षयोदाहरणांतरमाह॥क्रोधावि
नाभावादागारतयाध्यवसितलोचनसमुद्गताःसमुदयन्त्यःकालाविर्भूतोयःसंत्रासोभयंसएवशैलस्तेनार्दितामध्यरूढाव्रीडाभिर्हे
र्षैर्व्यंग्यव्यंजकयोरैक्यारोपात्परिमर्दिताःस्पृष्टाःस्मितसुधाधाराभिरुद्वर्तिताःस्नेहरसैरभिलाषैःस्नातामनोभवकलामालाभिःकामो

पद्मंसुधांवर्षतिवेपमानंस्वर्णाचलःस्विद्यतिकिंनिदानं॥यथावा॥क्रोधागारसमुत्थिताःसमुदयत्संत्राससशैलार्दिताव्रीडाभिः
परिमर्दिताःस्मितसुधाधाराभिरुद्वर्तिताः॥स्नाताःस्नेहरसैर्मनोभवकलामालाभिराभूषितायायासुमेयिशैलराजदुहि
तुःस्फीताःकटाक्षच्छटाः॥वार्तावैमुख्येसतिनिभृतभूयोदर्शनस्पृहामोट्टायितं॥अत्रविभावाःसपत्नीत्राससलज्जादयोनुभा
वामनःप्रेमसंकेतनिवेदनादयः॥यथानस्नेहस्यकथारसंकथमपिश्रोतुंसमुत्कंठतेराधाकिंतुविकीर्णरत्नकपटादागत्यसाधा

होपनचतुररचनापरंपराभिर्गर्वातिशयादाभूषिताःस्फीताःश्रमभरात्कैलराजदुहितुर्हिमालयसुतायाःपार्वत्याःकटाक्षच्छटाअपांगपत
नानिमयियायासुःपत्यासुःपायासुरितिपाठेशुभावहानिभूयासुरितिकपटवटुवेषजिह्मासालरितरुद्रस्योक्तिः॥मोट्टायितंलक्षयति
।रागादिव्यापारविषयकद्वेषवत्वेसतीत्यर्थः॥निभृतेति॥इतरापरिचितेत्यर्थः॥दर्शनेति॥दृग्व्यापारइत्यर्थः॥राधास्नेहस्यप्रेम्णःकथा
रसंरस्यमानांकथांशब्दस्वाभाव्यात्तुतात्पर्यविरुद्धविशेष्यविशेषणभावावगमःसख्यादिभिर्निवेदितामित्यर्थात्कथमपिसखीदास्येण्ये

विकीर्णस्य गलितस्य रत्नस्य मुद्रादिखचितस्य कपटाद्याजात्॥ एतेन संगुप्तिः सूचिता॥ सौधातगृहात् बहिरेत्य नृत्यंती नेत्रपुटी यत्र स्फुरंती नौका
कुचघटी यत्र स्वेदेनोल्लसंती लस्या स्वेदयुक्तेति यावत् दोस्तटी बाहुप्रांतो यत्र विशेषेण समंताद्दूलाती भ्रुकुटी यत्र स्खलंती कटिपटी यत्र
कर्मणि यथा भवति तथा कुसुमांतिके पुनः कुसुमसमीपे तु भ्राम्यति व्यावर्तते तद्दृत्यर्थः॥ कुट्टमितं लक्षयति॥ दुःखचेष्टा एतच्चेष्टया सुखदुःखाव
गमोऽस्तितीके स्यर्थादांतरत्वमायाति॥ इच्छाविशेषपरिचयाय तु चेष्टारूपते बाहस्योक्तेति ध्येयं॥ एवमन्यत्रापि यथानुभवमूह्यं॥ वीटिका
मोचने सुतनोः पाणिरोद्धुं प्रचलति परं तु चिराच्चिरकालमसौ रोद्धुं प्रवृत्तांगुलिर्निश्चला निरोधसमव्यापारशून्या पयोधरस्पर्शे भ्रूविक्षेपः सुत

नृत्यन्नेत्रपुटि स्फुरत्कुचघटि स्वेदोल्लसद्दोस्तटि व्यावल्गद्भ्रुकुटि स्खलत्कटिपटि पुनः कुसुमांतिके भ्राम्यति॥ सुखे दुःखचेष्टा कुट्टमितं॥
अत्र विभावा रागोत्कर्षदशनकरजक्षतकुंतलाधरग्रहादयः॥ अनुभावाः कपटकायसंकोचकपटसीत्कारादयः॥ यथा॥ रोद्धुं पाणिः
प्रचलति चिरादंगुलिर्निश्चलास्ते भ्रूविक्षेपो भवति कुटिलो नेत्रमंतःप्रसन्नं॥ गाढाश्लेषे भवति सुतनोरर्द्धमात्रो नकारः कंपो मूर्ध्नः
प्रसरति मुखं संमुखं न प्रयाति॥ गर्वाभिमानसंभूतो विकारो नादरात्मा विब्बोकः॥ अत्र विभावा यौवनमदधनमदकुलमदप्रियापराधा

नोरित्यत्राप्यनुषज्यते भ्रूव्यासः कुटिलो वक्रो भवति नेत्रमंतःप्रसन्नमांतरसुखाभिव्यंजकप्रसादयुक्तं गाढाश्लेषे सुतनोर्नकारोऽर्द्धमात्रो लघुप्रय
त्नोजयति विलसन्नो भवति स्वाभाव्यादुदेति न तु इच्छापूर्वकयत्नादित्याशयः॥ जयतीति स्थाने भवतीति तु प्रक्रमानुरोधी पाठः॥ तत्र नकारो भवति
परंत्वर्द्धमात्र इति योजनात्॥ आमंत्रणे मूर्ध्नः कंपः प्रसरति मुखं तु संमुखं न प्रयाति संमुखावलोकने तु नायकोद्योगपूर्वमेव प्रतिषेध उदित्यत्स्या
त्सुखत्वायां तु फलिते तदुद्योगे जाति स्वाभाव्याद्यातोऽपि प्रतिषेधः किंचित्कर एव संपद्यत इतीष्टसिद्धिप्रत्यूहैवेत्यर्थः॥ बिब्बोकं लक्षयति॥ अनादरात्मा

कातरोभयचकितोदृष्टिपातोयस्यैवंभूतः प्राणेश्वरः कृतांजलिर्बद्धकरपुटः सन्नस्याः पार्श्वप्रदेशतः समीपंननुसंमुखंवाउपाजगाममेषा
पुनरेषानुसखीमुखेस्थितांकुंडलरत्नरेखांताटंकरखचितवैडूर्यादिकांतिंप्रेक्षितुंद्रष्टुमाचकांक्षेइत्यर्थः॥ ललितंलक्षयति॥ सकलांगानां
समीचीनतयाविन्यासः प्रसाधनमित्यर्थः॥ धन्यासियाकथयसिप्रियसंगमेपिविस्रब्धचाटुकशतानिरतांतरेषु॥ नीवींप्रतिप्रणिहितेतु
करेप्रियेणसख्यःशपामियदिकिंचिदपिस्मरामीतिसकथापरासुसखीषुमध्येरतिकालिकंस्वप्रियालापंकथयंतींकांचित्प्रहसंत्याःकस्या
श्चिदुक्तौधन्यासीतिसोल्लुंठवाक्यात्प्रतीयमानस्यपरोपहासलक्षणस्यस्मितस्याधिक्यमाशंक्यनिराचष्टे॥ आदिनाक्रियाविदग्धायाश्चेष्टावि

अनुभावाअवहित्थदुर्वचनदुःप्रेक्षणादयः॥ यथा॥ कृतांजलिःकातरदृष्टिपातःप्राणेश्वरःपार्श्वमुपाजगाम॥ सखीमु
खेकुंडलरत्नरेखामेषापुनःप्रेक्षितुमाचकांक्ष॥ सकलांगसमीचीनविन्यासोललितं॥ अत्रैवस्मितादयोंतर्भवंति॥ तत्रवि
भावाः॥ मनःप्रसादप्रियतमदृढानुरागधीरत्वादयः॥ अनुभावाः प्रियवशीकरणलोकानुरागचमत्कारादयः॥ यथा॥ कलक्व
णितमेखलंचपलचारुनेत्रांचलंप्रसन्नमुखमंडलंश्रवणसंचरत्कुंडलं॥ स्फुरत्पुलकबंधुरंलपितशोभमानाधरंविहस्यर
तिमंदिरंव्रजतिकस्यशांतोदरी॥ शेषपरिग्रहः॥ शांतोदरीकृशमध्याविहस्यतृणमिवस्त्रैणमवगणय्यकस्यमहामहिमस्सुकृतस्य
रतिमंदिरंक्रीडागृहंकलक्वणितामधुरध्वनियुतामेखलाकटिभूषणंयत्रचपलंचंचलमतएवचारुरमणीयंनेत्रांचलंपक्ष्मयत्रप्रसन्नमा
तरसुखानुभावभूतप्रसादसहितंमुखमंडलंमंडलाकारंमुखंयत्रश्रवणयोःसंचरतीकुंडलेताटंकेयत्रस्फुरंतःप्रकाशमानाःपुलकास्तदाधाः
परमसूक्ष्माअपिविकारायस्यतादृशंबंधुरंनिम्नोन्नतंनाभिस्तनप्रधानमवयवचक्रंयत्रलपितेनभाषणेनशोभमानोधरोयस्मिन्यथाभ

अभिलाषस्यापरिपूर्तिर्विषयासंस्पर्शस्तथा चाभिलाषफलोपधायकसामग्रीकालीनस्वप्रयत्नसंघटिततादृशसामग्रीविघटनं विहतमि
तिफलितं॥ तत्रेदं बोध्यं॥ तादृशविघटनरूपफलोपधायकप्रयत्नो विहतं विघटनं त्वनुभाव इति॥ व्याजात्परकीयस्य लज्जायाः स्व
कीयस्याभिलषितस्य विघटनमिति विशेषमभिप्रेत्याह॥ चंद्रचूडे शिवे तिलकं पत्ररचनां कपोले गल्लयोर्विधातुं कर्तुमभिलषति वांछति
सत्युदयन्तोंतः कोपस्तद्वत्या॥ एतेन विलंबासहिष्णोरकांडकोपः कंपसहायकमाचरतीति दर्शितं॥ फणिपतेर्वलयीकृतमणिधरस्य
द्वयकूटं मिथ्याभूतं भयं तस्मादंगहस्तादि उत्कंपयंत्या त्वष्टकं पश्चात्त्याचरंत्या भवान्या प्रचलकंपभाग्यद्वसनमंचलं तत्संभूतैर्वातैः केलिदी

प्रियसंनिधावप्यभिलाषापरिपूर्तिर्विहतं॥ व्याजलज्जादयो विभावाः॥ अनुभावा अन्यथाचेष्टितान्यथाव्यवहारादयः॥ व्याजाद्य
था॥ अभिलषति कपोले चंद्रचूडे विधातुं तिलकमुदयदंतःकोपभाजा भवान्या॥ फणिपतिभयकूटादंगमुत्कंपयंत्या प्रचल
वसनवातैर्विध्मिताः केलिदीपाः॥ लज्जातो यथा॥ आनंदभाजो यदुनंदनस्य करावरोधनकरेण कुर्याः॥ सखीं लपंतीमिति सं
जघान चकोरनेत्रा चुलुकोदकेन॥ पूनोरन्योन्यमुदितानां पंचेंद्रियाणां संबंधाभावः॥

पाः क्रीडार्थस्यापि तादीपा विध्मिता निर्वापिता इ
त्यर्थः॥ चकोरनेत्रा कोपकषायिताक्षीत्यर्थे शक्तिमूलध्वनेरध्वा॥ सखीं सहचरीं चुलुकोदकेन मुखसंमार्जनार्थमुपात्तेन संजघान निषिषेचेत्य
र्थः॥ कथंभूतां सखीमानंदभाज उत्कंठितस्य यदुनंदनस्य श्रीकृष्णस्य करावरोधकं चुलिकादिनिर्मोकप्रवृत्तपाणिप्रतिबंधकरेण स्वीयेन
न कुर्या इत्येवंरूपं लपंतीं शिक्षयंतीमित्यर्थः॥ अत्र प्रियकथाश्रवणं पंत्येव कयाचिल्लज्जापारवश्याच्चुलुकोदकनिषेकेण प्रियकथारूपस्वेष्टस्ये
व विघटनं कृतमिति पूर्वस्माद्विशेषः॥ सपरिकरं संभोगं लक्षयित्वा विप्रलंभं लक्षयति॥ अन्योन्यमिति प्रमोदे संबंधाभावे चान्वेति॥ मुदितानां

आंतररतिभावव्यभिचारिणोहर्षादेरनुभावैःसंभृतानामित्यर्थः॥संबंधाभावइति॥रतिंविनातादृशाभावोतिप्रसक्तःकरुणइतिमुदितेत्यु
क्तं॥संभोगव्यावृत्तयेसंबंधाभावइति॥पंचेतितुरतिपरिपोषाभिप्रायं॥तथाचवियोगकालावच्छिन्नापरिपूर्णारतिर्विप्रलंभइतिफलितं॥
परिपोषाभावेतुशृंगारसामान्यलक्षणाभावान्नविप्रलंभोपीतिमंतव्यं॥ननुदोषदुष्टेंद्रियसंबंधकालेपिपरस्परंसाक्षात्काराभावेनविप्रयु
क्तत्वसत्वेमतसिद्धंतत्संपत्तयेचफलोपहितत्वंसंबंधविशेषणमावश्यकं॥ततोवरंस्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वमेवपरिपूर्णरतिवि
शेषणमित्यभिप्रेत्यलक्षणांतरमाह॥इच्छाविषयासंबंधइच्छयैवार्थाल्लभ्यतइतिभवदुक्तमेवलक्षणपर्यवसितमितिभावः॥छल

अभीष्टाप्राप्तिर्वाविप्रलंभः॥नचमानात्मकेविप्रलंभेव्याप्तिरितिवाच्यं॥मुदितपंचेंद्रियसंबंधाभावरूपस्यविशिष्टाभावस्यत
त्रापिसत्वात्॥तदानींयूनोरिंद्रियाणांमुदितत्वाभावात्॥ननुयाप्रियमभिसरतिसाविप्रयुक्ताभवेदितिचेत्॥सत्यं॥साविप्रयु
क्तैव॥अचिरदर्शनप्रत्याशानुवृत्तप्रमोदेनविरहधर्मस्याश्रुपातादेरसंभवइति॥ नोमुदितपदव्यावृत्तिंदर्शयितुंशंकते॥समाधत्ते

नन्विंद्रियसंबंधरूपप्रतियोगिमतिकथंतदभावोऽभावप्रतियोगिनोःपरस्परंविरोधादित्याशंक्याह॥तथाचनकेवलंप्रतियोगिनासहाभाव
स्यविरोधः॥किंतुप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेनैवेत्याशयः॥यत्तुविशेष्यस्याप्रतियोगित्वमुत्पादनायविशेष्यवतिविशिष्टाभावस्यविशे
षणाभावस्वरूपताभिप्रायवर्णनं॥तत्तुच्छं॥मुदितत्वाभावस्यविशिष्टाभावेहेतुप्रदर्शनविरोधात्॥नन्वभिसारिकानविप्रयुक्ताविप्रलंभकार्य
स्याश्रुपातादेरभावात्तथाचनत्रातिव्याप्तिरित्याशंकते॥समाधत्ते॥एवकारेणमुदितत्वमात्रोपादानेतत्रातिव्याप्तिरितींद्रियसंबंधाभावोपादा
नं॥अस्तिह्यस्याश्चिंतासंगइतितद्वारणमितिमतमयुक्तमसंभवापत्तेरितिसूचितं॥नन्वेवंकुतोनाश्रुपातादिस्तस्याइत्यतआह॥विशेषानुप

विशेषानुपलंभेपिकारणवैचित्र्यमात्रेणविभिन्नभेदत्वेऽन्येपिबहवोभेदाः संभवंतीतिवक्तुमुपक्रमते॥ देशांतरगमनेनस्वरूपसदेवविप्र-
लंभहेतुः किंतुतज्ज्ञानसामान्यंतयावद्देशांतरगमनाभावेपितज्ज्ञानहेतुकंविप्रलंभमुदाहरंति॥ प्रियतमेनायकेप्रस्थानायप्रस्था-
नकर्तुंकृतोद्यमेआरब्धोद्योगेसतिवामभ्रुवोनायिकायाःदोःकंकणेन॥ यद्यपिकंकणंकरभूषणमितिकोशाद्दोःपदानर्थक्यंप्रतिभाति
तथापिइष्टविशेषणवाचकपदसमभिव्याहारेविशिष्टवाचकंपदंविशेष्यमात्रमभिधत्तइतिकाव्यविदांसमयात्कंकणपदंभूषणमा-
त्रपरंद्रष्टव्यं॥ च्युतंमलितंधैर्येणस्खलितंत्वरापसरणान्मदेनगलितंनेत्रांभसानिःसृतंस्थानोपक्रवशात्कृपापियासुनागंतुमिच्छताजीवे-

सचविप्रलंभःपंचधा॥ देशांतरगमनात्॥ गुरुनिदेशात्॥ अभिलाषात्॥ ईर्ष्यायाः॥ शापाच्चेति॥ समयाहेवाहिद्वयादित्यादयो
ज्ञेयाः॥ देशांतरगमनाद्यथा॥ प्रस्थानायकृतोद्यमेप्रियतमेदोःकंकणेनच्युतंधैर्येणस्खलितंमदेनगलितंनेत्रांभसानिः
सृतं॥ जीवेनापिपियासुनाशिवशिवप्रारंभिवामभ्रुवः कंपांदोलितकिंकिणीकलरवव्याजेनवैण्यस्मृतिः॥ यथावातातच
रणानां॥ वीणामंकेकथमपिसखीप्रार्थनाभिर्निधायस्वैरंस्वैरंसरसिजदृशागातुमारब्धमेव॥

नापिकंपेत्यादि कंपेनासमंताद्दोलि-
ताश्चालितायाः किंकिण्यः क्षुद्रघंटिकास्तासांयः कलरवोऽव्यक्तमधुरध्वनिस्तद्व्याजेनवैण्यस्मृतिः प्रस्थानेवैण्यस्मृतेर्मांगलिकतयोक्तत्वात्त-
द्यथा॥ वैण्यंपृथुंहैहयमर्जुनंचशाकुंतलेयंभरतंनलंच॥ रामंचयोवैस्मरतिप्रयाणेतस्यार्थसिद्धिः पुनरागमश्चेति॥ शिवशिवेतिनिर्वेदे॥ प्रारंभि-
सार्थदासिन्याहंतुमावश्यकत्वेपिपुनरागमनेकृपैवंविधमंगलमाचीर्णमित्यर्थः॥ स्वरूपसद्देशांतरगमनहेतुकमपिविप्रलंभमुदाहरति॥ स-
रसिजदृशाजलाविनाभूतलोचनयाकयाचिन्नायिकयासखीप्रार्थनाभिः प्रियसखीविज्ञापनाभिः कथमपिबलात्कारेणवीणामंकेनिधायस्वैरंस्वैर-

मभिनिविष्टस्याकंठ्येनगातुमारब्धमेवमूर्छनामूर्छांकिमप्यत्यंतंविरहेणाक्षीणातरएवदीनात्तुकंप्यांगवल्लीयस्यास्तामेनामेवतंत्रीबुध्यावीणाभ
मेणवहुशोधिकंस्पृशतिविप्रलंभोद्दीपनादेतच्चित्रंमूर्छनापदार्थस्यशब्दधर्मस्यवीणायामेवाभिव्यक्तेरुचितत्वादित्यर्थः॥हेनाथगुरोःपित्रादेरा
ज्ञयानिर्यातोस्मिपरंत्वमीक्रूराग्रहादुष्टग्रहकार्यकारिणःकथंत्वयानविचारिताःकुमनर्थमुत्पादयिष्यंतीतिगणकंप्रतिपृष्टाः॥अमीकेतानाह॥
चूततरुराम्रोभास्वान्नवपल्लवैर्दीप्तिमान्सूर्यश्च॥मनसिजःकामोगुरुर्महान्वृहस्पतिश्च॥कोप्यनिर्वचनीयप्रभावएषपुरोवर्तीभृंगस्तमआं
ध्यसंपादकत्वाद्राहुश्च॥गंधवहोवायुर्मंदएतेनोद्दीपकतावेदिताशनिश्च॥मलयजश्चंदनंसितोजातात्शुद्धःशुक्रश्च॥माधवोवसंतोदोषाणां

तंत्रीबुद्ध्याकिमपिविरहक्षीणदीनांगवल्लीमेनामेवस्पृशतिबहुशोमूर्छनाचित्रमेतत्॥गुरुनिदेशाद्यथा॥भास्वांश्चूततरुर्गु
रुर्मनसिजःकोप्येषभृंगस्तमोमंदोगंधवहःसितोमलयजोदोषाकरोमाधवः॥अंगारोनवपल्लवः परभृतोविज्ञोबुधोराज्ञ
यानिर्यातोस्मिविचारिताःकथममीक्रूरास्त्वयानग्रहाः॥अभिलाषाद्यथा॥आगाराभिमुखंमुखंरचयतोर्वक्रीकृतग्रीवयो
र्व्यस्तंचोलमजानतोःक्वचिदपिव्याजासुनस्तिष्ठतोः॥

परपीडनादिरूपाणामाकरःस्थानंचंद्रश्च॥नवपल्लवोंगारोदाहकत्वान्मंगल
श्च॥परभृतःकोकिलोविज्ञोविशेषाभिज्ञःस्वरूपतोरुंतुदस्यकुह्वितिभणितस्यविरहिजनसंतापकारिचंद्रावसानपर्यवसायितयाभिज्ञ
तस्यामावास्यादिरूपार्थस्यप्रतिपादनमुखेनेष्टचिंतकत्वस्यस्वस्मिन्प्रख्यापनाद्बुधश्चेत्यर्थः॥क्वचिदेवदेवायतनादौप्रवृत्तसचक्षूराग
योःसंमर्दवशाच्चिरंविश्लिष्टयोर्द्वारभेदेनबहिर्निःसृतयोरन्योन्यमार्गावलोकनासक्तयोःकयोश्चिद्वायकयोर्मनोरथवर्णनमिदं॥अ
ग्रेगमनाशंकयापुरोगच्छतोरप्यंतरादेवायतनएवसमुदयत्संभावनयागाराभिमुखंमुखंवदनंरचयतोरतएववक्रीकृतग्रीवयोस्तेनैव

व्यस्तंव्यस्यस्ततयापिधेयपिधानासमंचोलमंगावरणवस्त्रम्जाननतोः क्वचिदस्थानेपिव्याजात्सुनर्मिषेणेवतिष्ठतोर्मार्गंगंतव्यमध्वानंवि
स्मरतोः क्वचित्क्वचिदपियत्रकुत्रापिविषयेत्यक्ताक्षरंलुप्तवर्णंजल्पतोरावयोर्यत्साचिवक्रंप्रेक्षितंमध्येमार्गेदैवसंघटितंप्रेमभरपूरितंच
सुषानिभृतपरस्परावेक्षणमभवत्तद्वयःपुनरपिवयमाशास्महेआवामाशास्वहेइत्यर्थः॥यथाहंत्वयितथात्वंमयीतिप्रकाशस्तत्किंवित्वंब
हिरितिद्वयोरप्याशयस्यप्रतिपादयितुंयुक्तत्वात्अस्मदोद्वयोश्चेत्यनेनहित्वविवक्षायामप्यस्मदोबहुवचनानुशासनात्॥यद्यप्येकत्व
विवक्षासाधारणमेवतदनुशासनंतथापिरसाभासापत्यानेकत्वमपिप्रकृतेविवक्षामर्हतीतिध्येयं॥अभिनवंचसुरागस्यजनयात्राप्रसंगप्र
वसमुत्पत्तेर्वर्णनस्यकविकुलक्षुण्णत्वादन्यादृशव्याख्यानेत्वागाराभिमुखंमुखंरचयतोरित्यस्यक्वचिदपिव्याजात्सुनर्मिष्ठतोरित्यस्यचसामंज

मार्गेविस्मरतोःक्वचित्क्वचिदपित्यक्ताक्षरंजल्पतोःसाचिप्रेक्षितमावयोर्यदभवद्द्वयस्तदाशास्महे॥ईर्ष्यातोयथा॥प्राणेशस्य
प्रभवतिमनःप्रेमहेमप्रसूनंचेतश्चूतंद्रगपिकमलंजीवनंबंधुजीवं॥आशासूत्रेग्रथितमखिलंवेधसातस्यभंगेस्यादेतेषाम
पिनिपतनंचंडिमानंविमुंच॥शापादस्येया॥अन्यत्रयदिनिर्गंतुमिच्छानिर्गच्छदूरतः॥ स्याभावादिति॥हेचंडिअत्यंतकोपनेमानमाग्रहं

विमुंचेतिसख्याउक्तिर्वेधसाब्रह्मणाखिलंसर्वमेतदाशासूत्रेप्रभवतिसमर्थंग्रथितंप्रोतमस्याशानियतसत्ताकंभवतीतिभावः॥तदेवा
हतस्येति॥तस्याशासूत्रस्यभंगेनाशेसत्येतेषामपिनिपतनंनिपातःस्यात्॥एतत्किंतदाह॥प्राणेशस्येति॥पार्थेतिकप्रेमालंबनस्यमनःप्रे
मात्मकस्नेहोहेमप्रसूनंस्वर्णपुष्पमत्यंतसंरक्षणीयत्वाच्चेतोंतःकरणंचूतमाम्रपुष्पंप्रियागंध्यनेकविधमनोरथशालित्वात्॥द्रगपिकमलंपा
थःपूरनिमग्नत्वाज्जीवनंबंधुजीवमस्थिरप्रसादत्वादित्यर्थः॥निर्गंतुपुनर्बहिर्यातुंजीवितुमितियावत्॥इच्छा॥यदीति॥अस्तितर्हीतिशेषः॥

द्दृत्तोनायिकामद्दृष्ट्वैव निर्गच्छ परावर्तस्व॥ अन्यत्र॥ पक्षांतरे प्रियां प्रत्यभिसरण इति यावत्॥ प्रियेति॥ प्रियायायो विरहस्त्वदीयविश्लेष
स्तेन जातोयस्तापः प्रज्वलनं तेन॥ अस्माकं प्रतापनमात्रस्य मोपितस्यास्तापस्त्वन्मुखावलोकनमात्रेणः प्रवर्द्धितस्तांप्रदग्धुसमतइत्या
शयः॥ शापदग्धः शापेनेव दग्धोभस्मसाद्भविष्यसि तथासंभाव्यसे प्रियासंभोगे यथामहापुरुषशापेन भस्मीभूतमात्मानं संभावयसि त्वया
हमपि प्रियानैकट्यमात्रेण शापमूलत्वदीयविरहानलेन तथाभूतं त्वां संभावयामीत्यर्थः॥ एतेन यद्यपि विरहपदबोधिते प्रकृतनायिका
विरहे शापहेतुकत्वाभावेपि शापसंभावनासंभाविते न्यनायिकाविरहे तथात्वमविकलमिति भवत्येवोदाहरणं॥ तथाप्यन्यत्रेत्यादिना वि
भावताव[illegible]दकरूपेण विभावस्याप्रतिपादनेन वियोगस्य भविष्यसीत्यनेन संभाव्यमानहेतुकत्वप्रतिपादनेन च बुद्ध्यनारोहादत एव चास्या

प्रियाविरहतापेन शापदग्धो भविष्यसि॥ समयाद्यथा॥ विश्लेषजीवनव्रीडापीडाविधुरमानसा॥ तस्यौ प्रातः प्रियं प्रेक्ष्य चक्रीव
क्रीकृताननाः॥

नुभावादेराक्षेपस्याप्यसंभवाच्चानुदाहरणत्वमाशंकमानाः परास्ताः॥ वियोगेपि जीवनसंभूतव्रीडाजनितपीडया वि
धुरमधीरं मानसं यस्याः सा विश्लेषजीवनाभ्यां व्रीडापीडाभ्यामिति व्याख्यानं तु विश्लेषपीडाया वक्रीकृतेत्यस्याननुगुणत्वादुपेक्ष्यं॥ त्व
याविना न जीवामीति प्रतिज्ञातवती काचित्कामिनी प्रियं विधावभ्युदिते समागमिष्यामीति दत्तसंकेतं॥ प्रातः॥ चंद्रोदयस्य द्रुतधावितत
या॥ यामिविधावभ्युदिते पुनरेष्यामीति यदुदितं भवता॥ जानासुदंतमात्रनेदं तत्त्वं न जानातीत्यादिवाक्येन परावर्तितं प्रातरागतं॥ एतेन
संकेतवैफल्यमुक्तं॥ प्रेक्ष्य विफलितसंकेतं मत्वा चक्रीव वक्रीकृताननेत्येकं पदं॥ चक्रीव चक्रवाकीव॥ एतेन यथा चक्रवाकी कपंजरे बलात्स
घटितं प्रियं प्रातः प्रेक्ष्य मुखमात्रं वक्रीकृत्य तिष्ठति तथेत्यर्थः सूचितः॥ वक्रीकृतमवक्रं वक्रं संपद्यते तथाकृतमाननं यया तथाभूता तस्थौ॥

एतेनसमयाकालविशेषादिस्यर्शपितावक्रवाकीवृत्तांताभिप्रायेणोदाहरणंमन्यमानानांतिर्यग्विरहवर्णनानौचित्यात्मामनस्तापोवि
सोयतइतिमंतव्यं॥ जीवनेसतिविश्लेषोविश्लेषेचसतिजीवनमप्यनयोर्द्वयोर्यूनामध्येहमेवनत्वन्यन्निदर्शनमुदाहरणमितिरामस्यो
क्तिः॥ यूनांदार्ष्टांतिकभूतानामितित्वयुत्पन्नप्रलापितमनादेयं॥ तथासतिबहुवचनप्रतिपादितबहुत्वान्वययोग्यानांबहूनांविवक्षि
तत्वात्पूर्वपूर्वेषामुत्तरोत्तरोदाहरणत्वप्रतीत्याहमेवेत्यवधारणासंगतेः॥ इतरासाधारण्यप्रतिपिपादयिषाविरोधाद्युक्तः सूर्यश्चंद्रः शी
तइतिवदप्रष्टार्थत्वापत्तेश्च॥ लंकानगरेकेलीगृहेवागृहैकदेशेवामणिमंदिरेवागृहस्यसर्वभागेवाप्रज्वालितोहुताशोग्निः शशामकि

दैवाद्यथा॥ जीवनेसतिविश्लेषोविश्लेषेसतिजीवनं॥ द्वयोरप्यनयोर्यूनामहमेवनिदर्शनं॥ विद्वराद्यथा॥ केलीगृहेवामणि
मंदिरेवाशशामलंकानगरेहुताशः॥ इतस्ततःप्रस्थितयोर्नयूनोर्वियोगजन्माविरराम वन्हिः॥ इतिरसनिरूपणेषष्ठस्तरंगः॥
हासस्यपरिपोषोहास्यः॥ वर्णोस्यशुक्लः॥ दैवतंप्रमथः॥ सचद्विविधः॥ स्वनिष्ठःपरनिष्ठश्चेति॥ यताचित्कालेनशांतोनबभूवेतस्ततो

यथानिर्गमंप्रस्थितयोःपलायितयोर्यूनोःपुमान्स्त्रियेत्येकशेषः॥ वियोगजन्माविरहोद्दीपितोवन्हिर्वन्हिस्तुनविरराम भयातिपातेनचिराद
प्यपरावर्तनादितिभावः॥ इतिश्रीजड्युपनामकगंगारामविरचितायांनौकाख्यायांरसतरंगिणीव्याख्यायांषष्ठस्तरंगः॥ ॥ हासंलक्षयति
॥ अस्यवर्णंदर्शयति॥ दैवतंदर्शयति॥ एवमग्रेपि॥ तंविभजते॥ स्वनिष्ठइति॥ स्वसमानाधिकरणविभावज्ञानमात्रापेक्षइत्यर्थः॥ व्यधिकरण
स्यापिविभावस्यज्ञानंसमानाधिकरणमेवेतिनकोपिदोषः॥ परनिष्ठेतिप्रसंगवारणायमात्रेति॥ अतएवनशृंगारद्वैविध्यसंभवइतिबोध्यं॥ तदुक्तं
॥ आत्मस्थोद्रष्टुरुत्पन्नोविभावेक्षणमात्रइति॥ परनिष्ठइति॥ अनुभावपर्यंतज्ञानद्वारास्वव्यधिकरणविभावज्ञानसापेक्षस्वसमानाधिकरण

स्वनिष्ठेतिप्रसंगवारणायसापेक्षांतं॥अतएवनरौद्रद्वैविध्यसंभवइतिबोध्यं॥तदुक्तं॥हसंतमपरंदृष्ट्वाविभावंचोपजायते॥योसौहास्य
रसस्तज्ज्ञैःपरस्थःपरिकीर्तितइति॥तावपिस्वनिष्ठपरनिष्ठावपि॥इतीति॥मिलित्वेतिशेषः॥एवमग्रेपि॥उत्तमानांस्वनिष्ठःपरनिष्ठश्च
हास्यःस्मितहसितभेदेनद्विविधः॥एवंमध्यमानांस्वनिष्ठःपरनिष्ठश्चहास्योविहसितोपहसितभेदेनद्विविधः॥एवमधमानांस्वनिष्ठःपर
निष्ठश्चहास्योपहसितातिहसितभेदेनद्विविधइतिद्वादशविधोहास्यइतिवक्तुमुपक्रमते॥अत्रद्वावप्यपिशब्दोपरस्परनिरपेक्षत्वलक्षणं

तावुष्युत्तममध्यमाधमभेदात्त्रिधेतिषड्विधः॥स्वनिष्ठोपिषड्विधःपरनिष्ठोपिषड्विधइतिद्वादशविधोहास्यः॥तथाहि॥उत्त
मानांस्वनिष्ठपरनिष्ठेचस्मितहसिते॥मध्यमानांस्वनिष्ठपरनिष्ठेचविहसितोपहसिते॥अधमानांस्वनिष्ठेपरनिष्ठेचाप
हसितातिहसिते॥उत्तमानामीषद्विकसितकपोलमव्यक्तदशनमपांगसुष्ठुवीक्षणंस्मितं॥उत्फुल्लकपोलंकिंचिल्लक्षित
दशनंहसितं॥मध्यमानांसमयोचितमुत्तमस्वनमाकुंचितमुखमाविर्भूतवदनरागंविहसितं॥उत्फुल्लनासापुटंकुटिलवी
क्षितंकुंचितग्रीवंस्फुटस्वनमुपहसितं॥अधमानामुद्धतमुद्यदश्रुकंपितमौलिस्फुटतरस्वनमपहसितं॥ प्राधान्यंसूचयतस्तदे

वोपपादयति॥स्मितंलक्षयति॥तदुक्तं॥ईषत्फुल्लकपोलाभ्यांकटाक्षैरप्यनुल्बणैः॥अदृश्यदशनोहास्योमधुरःस्मितमुच्यतइति॥हसितं
लक्षयति॥तदुक्तं॥वक्त्रनेत्रकपोलैश्चेदुत्फुल्लैरुपलक्षितः॥किंचिल्लक्षितदंतश्चहास्योहसितमिष्यतइति॥विहसितंलक्षयति॥तदुक्तं॥
सशब्दंमधुरंकालगतंवदनरागकृत्॥आकुंचिताक्षिवदनंविदुर्विहसितंबुधाइति॥उपहसितंलक्षयति॥तदुक्तं॥निकुंचितांसशीर्षश्चजिह्मदृष्टि
विलोकनः॥उत्फुल्लनासिकोहास्योनाम्नोपहसितंमतइति॥अपहसितंलक्षयति॥तदुक्तं॥अस्थानजःसाश्रुदृष्टिराकंपस्कंधमूर्धजः॥शार्ङ्गदेवेनगदि
ताहासोपहसिताख्यइति॥अतिहसितंलक्षयति

तदुक्तं॥ स्थूलकर्णकृदुध्मानो वाष्पपूरप्लुतेक्षणः॥ करोपगूढपार्श्वश्च हास्योऽतिहसितं मतमिति॥ पद्मभूर्ब्रह्मा लेखनी मितइतउभयोरपि पार्श्वयोः विलोकयन्कुत्रकुत्रनजगाम किं किं न ददर्श श्रवणसीम्नि लंभिता मवतंसीकृतां तां पुनः प्राप्य सन्नतमुखः सन्नतं कपोलविकासप्रतिबंधकचेष्टाव दाननं यस्य तथा॥ सन्नतमुख इति प्रथमांतपाठे त्वध्याहृतपूर्वक्रियाकर्तृविशेषणसमर्पकमेतत् स्मितं दधाविलर्थः॥ अत्र व्यंजकतावच्छेदक वैजात्यादुद्भिरंस्यपि स्मितादिपदानि न यंम्यतावच्छेदकानिवमंति॥ तथा तत्याविधलेखनीब्रह्मगतहास्यालंबनं न वासौ साश्रयस्तस्युदाहर णसंमतिः॥ सोयं वै सर्वं व्योमगतं श्मश्रुद्वारे निर्भिद्य नांगगनतलदर्शयरदाग्रं व्योमांकुरमुदीरयत्तथा संभाव्य विस्रोयद्धास्यमुग्रद्युत्यप्रतिब

अत्युद्धतं बहलाश्रुस्फुटतमस्वनमाश्लिष्टपार्श्वजनमारब्धकरतालमतिहसितं॥ स्वनिष्ठं स्मितं यथा॥ लेखनीमितइतो विलोकयन्कुत्रकुत्रनजगाम पद्मभूः॥ तां पुनः श्रवणसीम्नि लंभितां प्राप्य सन्नतमुखः स्मितं दधौ॥ स्वनिष्ठं हसितं यथा॥ व्योमांकुरं व्योमगतं रदाग्रमुग्रद्युति सोयमुदीरयन्विस्रोः॥ यदा सहास्यं किमुत तस्य योधाव द्यापि फेनस्तवकायमानं॥ परनिष्ठं स्मितं हसितं च यथा॥ हरवृषभमुखे सखेलमायोजयति सुवर्णसवर्णकांतिपर्णे॥ दृशि भुजगपतेः शिशुः षडास्यः कलयति कज्जलमंतिके भवा

दृग्दृशानव्यक्त्यासतत्त्वयोधौ सोर्णवेद्यापीदानीमपि फेनस्तवकायमानं पुंजीभूतफेनरूपतया परिदृश्यमानं किम्वित्यर्थः॥ एकोक्तेव परनिष्ठमेतद्वद्वयमुदाहरति॥ षडास्यः शिशुः स्वामिकार्तिको हरवृषभमुखे नंद्यास्ये सुवर्णस्यादिसुवर्णेन सवर्णासमानवर्णा कांतिर्यस्य तस्य पर्णं भवान्या अंतिके समसं सखेलं सकौतुकं यथा स्यात्तथा योजयस्तु पनयति॥ भुजगपतेः शेषस्य दृशि कज्जलं कलयस्यत्रापि सखेलमित्यनुषज्जते॥ तेनलक्षणलक्षितता वगमः॥ इत्तद्दृत्यर्थः॥ अत्र पर्णव्यापारेण हसंतं षडास्यं दृष्ट्वा भवान्याः स्मितमभूदंजनव्यापारेण हसंतं तं दृष्ट्वा तस्याः स्मि

स्थादुद्धरणे नैवस्वनिष्ठ उदाहृतो भवति स्वाश्रयालंबनत्वस्य तल्लक्षणत्वादित्याशयेन तमेव भेदमुदाहरति॥ तरुण्यो निशासु तैलस्य
धियागृहीतैर्मषीजलैर्लिप्तमुखारविंदं गोपं प्रभाते स्खलदश्रुनीरं निष्पतद्बाष्पजलमधीरनादं प्रव्यक्तकंठध्वनि च यथा भवति तथा जहसुर्ह
सितवत्य इत्यर्थः॥ अत्र बहुवचनात्परनिष्ठता॥ मयाप आग्रह आरब्ध इति तास्यैकं पद्यं योनिरोध इति पदघटितं वाक्यं पठन्बुधो योनेरोध इ
ति जुगुप्सितार्थप्रतिपादकं मत्वा शम्बदित्यादि निरंतरश्वाससभरोच्छूननासापुटेन तटस्थेन तेनाप्युपहस्यत इत्यर्थः॥ वारवधूर्वेश्या रतो
त्सवे केलिवेलायां कंठावलग्नं वल्लभयज्ञसूत्रमुपवीतं॥ अत्र चालंबनोद्दीपनाश्रयाणां त्रयाणामपि प्रतीतिरिति विशेषं ध्वनयितुं कि

परनिष्ठं विहसितं यथा॥ निशासु तैलस्य धियागृहीतैर्मषीजलैर्लिप्तमुखारविंदं॥ गोपं प्रभाते स्खलदश्रुनीरमधीरनादं जह
सुस्तरुण्यः॥ परनिष्ठमुपहसितं यथा॥ योनिरोधो मयारब्ध इति पद्यं पठन्बुधः॥ शम्बदुत्फुल्लनासेन तटस्थेनोपहस्यते॥ पर
निष्ठमपहसितं यथा॥ रतोत्सवे वल्लभयज्ञसूत्रं कंठावलग्नं परिमोचयंती॥ द्विजांगना दीर्घतरं श्वसंतीं तारस्वनं वारवधूर्जहा
स॥ परनिष्ठमतिहसितं यथा॥ चोरः कामरिपोर्गृहं निशि गतः शूलं कपालं हरन्बीजं धूर्तफलस्य तंडुलधिया नीत्वा पुनर्भुक्तवान्॥
व्यावल्गन्नवचलन्स्खलन्परिपतन्मुह्यन्विघूर्णन्हसन्नट्टाट्टध्वनिमुक्तमौलिकुसुमं सर्वैश्चयाहस्यते॥ यां विशिनष्टि॥ दीर्घतरमिति॥ श्व

संतीं हसंतीमिति यावत्परिमोचयंतीं कांचिद्द्विजांगनां ब्राह्मणवधूं दृष्ट्वेति शेषः तारस्वनमुच्चैर्घोषं यथा तथा जहास हसति स्मेत्यर्थः॥ सर्वैश्चया
शूरोभिर्निशि कामरिपोः शिवस्य गृहं गतः शूलं कपालं च हरन्धूर्तफलस्य धत्तूरस्य बीजं तंडुलधिया नीत्वा पुनस्तदर्थं भुक्तवान्॥ अत एव व्यावल्गन्नि
शौलितः सन्नवचलन्नवनस्खलन्नुद्धचरणः सन्भूमि पतंल्लुठन्मुह्यन्विस्मृतारंभः सन्विघूर्णन्विचित्तो भवन्हसन्निरालंबहास्यं कुर्वन्सौराट्टाट्टध्वनिनि

मुक्तकंठं मुक्तमौलिकुसुमं निपतच्छिरोगुंफितपुष्पं च यथा स्यात्तथा हस्यते हा सा समदीक्षिपत इत्यर्थः॥ अत्र लेकत्वा विवस्वया प्राग्वदेवदृष्टपु
रुषाक्षेपादुत्तरवद्देववापरनिष्ठत्वमवगंतव्यं॥ करुणलक्षयति॥ परिपोषो भग्नावरणविद्वेशिष्टं च तत्र विनिगमनाविरहाच्छोकावच्छिन्न
भग्नावरणविदोपि करुणत्वे शोकासाधारणकार्यीभूतसर्वेंद्रियक्षोभस्याप्यवच्छेदकत्वं विनिगमकाभावेनानीयमानमनिवार्यमित्यनंतःक
रणवृत्तेरपि तथात्वमभिधत्ते॥ अत एव क्लेशाद्धाकारोत्रास्वरसूचकः॥ एतदभिप्रायेणैव चादावुत्तरलक्षणेनि प्रलंभाति प्रसंगमपसार्य
प्रथमलक्षणप्रविष्टशोकपदमनंतरं व्याख्यातं॥ एवमेव चोत्तरत्रापि वैकल्पिकपक्षांतरसमुपन्यासोव्याख्येयः॥ तं विभजते॥ अत्र बंधनाद्यु

शोकस्य परिपोषः करुणः॥ आशाविच्छेदे सति सर्वेंद्रियक्षोभो वा॥ न च विप्रलंभे तिव्याप्तिः॥ तत्रेष्टाशायाः सत्वात्॥ तद्धिच्छेदे तु स
विप्रलंभः करुण एव॥ शोको दुःखं॥ वर्णोस्य कपोतचित्रितः॥ दैवतं वरुणः॥ स च स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च॥ स्वशापबंधनक्लेशानि
ष्टैर्विभावैः स्वनिष्ठः॥ परेष्टनाशशापबंधनक्लेशादीनां दर्शनस्मरणैर्विभावैः परनिष्ठः॥ स्वनिष्ठो यथा॥ तव नाथ शरः शरासनं तव
देहेन सहैव भस्मसात्॥ अहमस्मि न तः प्रतीयते तव नास्मीति किमुच्यतामितः॥

पाधीनां शोकविभावत्वे स्वसमानाश्रयालंबनत्वं स्वनि
ष्ठत्वं स्वव्यधिकरणालंबनत्वं च परनिष्ठत्वं॥ बंधनकर्मीभूताद्युपधेयानां तथात्वमिति सिद्धांते तु स्वाश्रयालंबनत्वं स्वाश्रयान्यालंबनत्वं च परनिष्ठ
त्वं वाच्यं॥ न चैवं बंधनाद्युसनादिति भरताचार्योक्तिविरुद्धमिति वाच्यं॥ बध्यमानस्यापि बंधनं विना न करुणविभावत्वमित्यर्थध्वननायैवत
योक्तेरेवं सर्वत्र विभावेष्वीति रनुसंतव्यात दुक्तं मंमटभट्टैः॥ व्याघ्रादयो विभावा इतीत्यभिप्रेत्याह॥ हे नाथेत्यत्र वास्तविकत्वसंबंधभाक् शरः
शरासनं वा तव देहेन सहैव योगपद्यायोगव्यवच्छेदरूपैवकारार्थः॥ भस्मसाद्भस्मीभूतमभूत्॥ अहमस्मि न तु भस्मीभूता न नो भस्मीभावाभावा॥

तवनास्मित्वदीयसंबंधभाङ्भवामीतिप्रतीयतेआक्षिप्यतेइतएवंविधनिश्चयानंतरंकिमुच्यतांमांविहायकथंपरलोकपथिकोभूरिति
किंवक्तव्यमित्यर्थः॥वनमालस्यानुयांतंबाष्पवारित्यजंतंमृदितेत्यादिम्लानसरोजमालाकृशांगीमालोच्यदिनमपिश्चेतनसंताप
कैमुत्यमाह॥रवीतिसौरप्रचंडातपलक्षणंतापमार्तिज्वरमंतमध्यन्हइत्यर्थोस्यसूतेप्रकटयतिवस्तुतस्त्वंतःपदसमभिव्याहृततापप
दमेवज्वररूपकपरमित्यलंक्लिष्टकल्पनया॥रजनिरपिचतारकेतितारकालक्षणान्बाष्पबिंदून्धत्तेपुष्णातीत्यर्थः॥रौद्रंलक्षयति॥प्रागुक्त
युक्त्यालक्षणांतरमाह॥व्याख्यातत्वमेतत्॥ननुदेवतयाभेदाध्यवसायात्तदीयवर्णेनरसेवर्णाध्यवसायइतिप्रागुक्तंरुद्रस्यचकृपूर्वव

परनिष्ठोयथा॥अनुवनमनुयांतंबाष्पवारित्यजंतंमृदितकमलदामक्षाममालोच्यरामं॥दिनमपिरविरोचिस्तापमंतःप्रसूते
रजनिरपिचधत्तेतारकाबाष्पबिंदून्॥परिपूर्णःक्रोधाद्रौद्रः॥सर्वेंद्रियाणामौद्धत्यंवा॥वर्णोस्यरक्तोदैवतंरुद्रः॥यथा॥चंडां
शुःकिंनचक्रंभुजगपतिरसौवर्ततेवानपाशःकुंताःकिंदंतिदंतानचगिरिरशनिःकिंनशस्त्रैःकिमन्यैः॥ लोवर्णःस्मर्यतेतत्कथं

रौद्रस्यरक्तोवर्णइतिचेत्सत्यं॥यादृशांतःकरणवृत्तिकालेयोदेवतायावर्णोनुभूयतेतेनवर्णेनरसस्यवर्णवत्ताध्यवसीयतेतथाचक्रोधाविष्ट
स्यरुद्रस्यापिवर्णोरक्तोभवतिसकलानुभवसंवादिप्रमाणमूलककल्पनायाअपिप्रामाण्यात्॥स्मर्यतेचकोपेनचास्यास्यवदनंमषीवर्णमभूत्
देतिक्रोधसमावेशेवदनलौहित्यंदेवतायाअपिमषीरंजेतिभाषितेतिनानुपपन्नमितिगंधोपि॥चंडांशुःसूर्यश्चक्रंकिंनेत्यत्वेरूपयाकाकेदमेनसु
लभंचक्रमितिविपरीतार्थोगम्यतेएवमग्रेपि॥असौधराधारोभुजगपतिःशेषःपाशोवानवर्ततेदंतिदंताःकुंताश्चकुंतायुधानिनगिरिरशनिः
किंनान्यैरेतद्व्यतिरिक्तैःशस्त्रैःकिमलमहंभीमोनान्यसाधारणकर्मानरणेभीमवाक्यमितिनोपन्यस्तमितिसंप्रदायः दृष्टेतिदुर्जनस्यदुर्योधन

समारणार्थं सम्यगुन्नतीकृतो दंडो यत्र तादृशो बाहुप्रकांडो भुजरूपावयवो यस्य तादृशः। प्रत्यावृत्तेति पुनरुद्दीप्तः प्रकोपएव प्रलयकालि कानिर्यस्य तादृशः कस्यापि वश्योधीनो नास्मीत्यर्थः॥ ननु व्यंग्यस्य क्रोधस्य प्रकोपपदेन वाच्यीकरणदोषात्कथं रसोदाहरणमेतदिति चेन्निरवधानोसि॥ रसदोषेपि रसानपायादित्युक्तत्वादुदाहरणताया अक्षतेः॥ तथापि निखिलव्यंजकसमधानमात्रादेव समुल्लसंत्यां व्यंजनायां पुनर्व्यंग्यस्य वाच्यीकरणं कापेयकल्पं तदिमं दोषमसहमान उदाहरणांतरमाह॥ वयंक्रीडेत्यादि क्रीडायै शरैः क्रीडितुं तुंगा उच्च तरा ये तुरंगा अश्वास्तेषां टापाः शफास्तेषां पटलीभिः खर्वीकृता लघूकृताः क्षुण्णाः इति यावत् ये उर्वीधरा नगास्तेषां श्रेण्याः स्फूर्जिताभिः प्रादुर्भू ताभिर्धूलिधारणीभिः रेणुपंक्तिरूपैस्तमस्तोमैरंधकारपटलैरवलीढं जगत्सामंतसैन्यादि बद्धेति॥ भोगीश्वराणां देव्यमम्ययंनोपेहस्ति

भीमोहं दुष्टदुर्योधननिधनसमुद्दंडबाहुप्रकांडः प्रत्यावृत्तप्रकोपप्रलयदहनवह्नोनास्मि कस्यापि वश्यः॥ यथा वा॥ क्रीडातुंग तुरंगटापपटलीखर्वीकृतोर्वीधरश्रेणीस्फूर्जितधूलिधारणितमःस्तोमावलीढं जगत्॥ बद्धस्पर्द्धकरींद्रवृंदचरणव्याभुग्नभो गीश्वरव्यग्रोदग्रफणाग्ररत्नरुचिभिर्विद्योतयामो वयं॥ परिपूर्णउत्साहः॥ सर्वेंद्रियाणां प्रहर्षो वा वीरः वर्णोस्य गौरः देवतं शक्रः॥

समुदायस्य चरणादीर्घदीर्घा इति यावत्॥ यत्तु बद्धस्पर्द्धानां रिपूणां करींद्रा इति व्याख्यानं॥ तस्य क्रमभंगाद्भोगीश्वरनमनानुगुणत्वानायक प्रतिनायकयोः संपत्सुत्कर्षापकर्षयोरभिमतमति प्रतिहं हिमतिकारकत्वाच्चोपेक्ष्यं॥ तैर्व्याभुग्नानां भारभयान्नम्रीकृतानां भोगीश्वराणां धराधारभूतानां व्यग्राभिश्चलिताभिरुदग्राणामुल्लशनां फणारत्नानां रुचिभिः पर्वतचूर्णनसंजातविवरनिःसृताभिरिति गूढाभिसंधिः ॥ विद्योतयामः प्रकाशयाम इत्यर्थः॥ अत्र चक्रवेरन्यस्य वा बुद्धिस्थत्वाभावाच्चूर्णिकाकृताकृतवद्भवतीति बोध्यं॥ वीरं लक्षयति॥ उक्तवृत्त्या लक्ष्यं

उत्साहवैलक्षण्यं कारणवैलक्षण्याधीनमिति तदाह॥ तमेव विशेषं दर्शयति॥ एवं वक्तृतर निबंधनिरीक्षणादिप्रभवविलक्षणोत्साह
परिपोषात्मकपांडित्यादिवीरा अप्यतिरिच्यंतामिति चेदतिरिच्यंत एवेति पुनः सप्रपंचमुपपादितप्रायमधस्तात्॥ एतेषामुदा
हरणानां गर्वादिध्वनित्वमभ्युपगच्छद्भिः कथंकारं युद्धादिवीराणां सर्वरसानामेव वा तेषां तत्तद्व्यभिचारिध्वनित्वं नाभ्युपेयते॥ स्यापि प्र
तीतिस्तु समानयोगक्षेमैवेति नायं पंथाः॥ दशमुखे रावणे संग्रामांगणं युद्धभूमावागते स्थिते सति सौमित्रिणा विस्मितं॥ अद्यैव कृतकृत्या
भविष्याम इति हर्षात्॥ सुग्रीवेण विचिंतितं॥ कथमहमेवैनं निहत्य श्रीरामस्यानृणीभविष्यामीति चिंताविषयः॥ हनुमता व्यालोलं रामर

सच त्रिधा युद्धवीरदानवीरदयावीरभेदात्॥ इयांस्तु विशेषः॥ स चोत्साहो युद्धवीरे प्रतापाध्यवसायादिप्रभवः दानवीरे दा
नसामर्थ्यादिप्रभवः दयावीरे आर्द्रतादिप्रभवः॥ युद्धवीरो यथा॥ संग्रामांगणमागते दशमुखे सौमित्रिणा विस्मितं सुग्रीवेण
विचिंतितं हनुमता व्यालोलमालोकितं॥ श्रीरामेण परं तु पीनपुलकस्फूर्जत्कपोलश्रिया सांद्रानंदरसालसानि दधिरे बाणा
सने दृष्टयः॥ दानवीरो यथा॥ अभ्यागच्छति मंदिरं द्विजकुले खंडाय खंडानुपिंस्मारा ब्धिं लवणाय दुग्धजलपिं दुग्धाय चद्रा स्वाति॥

वण योद्धे योरपि युगपच्चक्षुःसंचारं यथा स्यात्तथा लोकितं॥ श्रीरामेण त्वं त्वं चेदेनं वध्यापातयिष्यामीत्यालोकनाशयः॥ श्रीरामेण तु बाणासने दृ
ष्टयः परं निर्दधिरे स्थापिताः॥ कीदृशेन रामेण पीनेत्यादि॥ उत्साहकार्यांगपुष्टिभाक्॥ तया पुलकैः स्फूर्जंती कपोलश्रीर्यस्य तेनेत्यर्थः॥ किंभूता दृ
ष्टयः सांद्रेति निबिडानंदात्मके न रसेनालसा इत्यर्थः॥ अत्रेदं कवेरुक्तिसौष्ठवं॥ यत्पूर्वार्द्धे व्यालोलादिपदसमभिव्याहारे वा हनुमदादिनिष्ठा परिपु
ष्टि उत्साहस्तथा नरार्द्धेऽपुपरिपूर्णो सोऽप्रतीयत इति स्यापि भावसंकीर्णे रसोदाहरणमेतद्रसोदाहरणस्यापि भावोदाहरण वा विशेषावगतये समुपन्य

यद्वा ब्राह्मणकार्यसंपादयितुं वपुः शरीरं यस्य तादृशाय परमपुरुषायेति यावत्॥ तस्मै रामायनमोस्तु तस्मै कस्मै दिव्यापगा गंगा इति भियेव
दीनासती यस्यांघ्रिं न जहाति न त्यजति॥ इतीति किं॥ द्विजकुलेर्थिसार्थ मंदिरं निजसदनमभ्यागच्छत्यतिथितां गतस्सतिरामस्त्वं वडवाग्नेः
इं संपादयितुं खंडांबुधिर्खंडसमुद्रं न या लवणायसारा भिसारार्णवं दुग्धायदुग्धजलधिं दुग्धसागरं दास्यति विप्रस्यालंकरिष्यति न हि मम
विरहः प्रियविश्लेषाद्दुर्वारो प्रतीकारो भवेदितीत्यर्थः॥ परदूषणकथा रसिका अर्वाञ्च स्तु राम विषयकविगतरति भावांग न पैव दानवीरः प्र
मीयते इति कथं रसोदाहरणमेतदिति॥ तद्भ्रमसाभिधानं॥ यतो वांतरवाक्यार्थबोधपूर्वकोत्र श्लोके महावाक्यार्थबोधो विवक्षितः॥ न हि
न हि पदघटितोत्तरवाक्यार्थबोधस्तर्हि पदार्थबोधं विना भवति॥ नवा तर्हि पदार्थबोधः पूर्ववाक्यार्थबोधं विनैव भवितुमीष्टे॥ प्रकारांतरेण

दुर्वारो विरहो भवेदिति भियादीनेव दिव्यापगा यस्यांघ्रिं न जहाति विप्रवपुषे रामाय तस्मै नमः॥ दयावीरो यथा॥ दयाबीजं हरेर्ने
त्रमंकुरस्तत्र भास्करः॥ ततः समुच्छ्रितावेनोपल्लवो रामलक्ष्मणो॥ गुरुशिक्षादिना तर्हि पदार्थबोधांगीकारे पूर्ववाक्यवैयर्थ्यापत्तेः॥

अत एव शब्दालोके वाक्यार्थकर्मके कुलकादौ चावांतरवाक्यार्थबोधनियमो महावाक्यार्थबोधसमर्थितः पक्षधरमिश्रैः॥ तदेवं पूर्वोत्तरवाक्या
र्थबोधयोः पौर्वापर्ये जागरूके प्रधानतया पूर्ववाक्यार्थप्रतीतिदशायामुदाहरणेत्रात्र बुद्ध्यारूढे पाश्चात्यांगभावो किं विलंब इत्याशयात्
॥ हरेर्विलोचनेत्र दयायाबीजं असाधारणं कारणं॥ अत्र दयापदशक्यैकता विशेषातिरिक्त एव व्यंग्य तथाभूत दयावीरोत्साहगमकोरसणादिरु
पत्यापारो दयापदार्थ इत्याशयान्नवमनाख्यो दोषः॥ तत्र बीजेंकुरो भास्करः जायत ततोंकुरादेतौ रामलक्ष्मणौ पल्लवावभूतामित्यर्थः॥ अत्रेद शा
पल्लवारोपानुगुणानुभावानुभावितो गम्य जगद्विभावितो गम्योत्साहचिंतादिसंचारितो दयावीरो त्साहोव्यंग्य इत्युदाहरणसंगतिरित्यास्तां ताव

यथा स्मत्कृतरसमीमांसायां॥ हुंवारवं गुरो गौः प्ररूढ सिंहां दिलीप आवेक्ष्य॥ आनर्तितभुपुटकः स्वयमपतत्क्षणपिंडइव॥ नवाद्यो
नवीरइतिसांप्रतं॥ विनिमयेह्यस्मिन्दानत्वासंभवात्॥ भयानकं लक्षयति॥ लक्षणं तरमाह॥ विभजते॥ अत्रापि प्राग्वदेव स्वसमाना
धिकरणविभावालंबनत्वंस्वाश्रयालंबनत्वं वा स्वनिष्ठत्वमित्याशयेनाह॥ स्वनिष्ठादित्यादिः॥ शिशुवपुर्देवः श्रीकृष्णः गोपीक्षादिगोपांग
नानां क्षीरसंभृतघटीसंबंधिविलुंठनफलकस्वीयव्यापारविषयककथाभिज्ञयोः पित्रोर्नंदयशोदयोः कर्तृविषयीताडनान्वितस्वार्थ
मभिधत्ते ताडनस्य शंकासंभावनेन तेन ज्वरं प्रकाश्य गात्रप्रकंपादिनाभिनीयसायं तमसि प्रसर्पति सति गृहं समागच्छति॥ तमभिनय

भयस्य परिपोषः॥ सर्वेंद्रियाणां विक्षोभो वा भयानकः॥ वर्णोस्य श्यामः॥ दैवतं यमः॥ स च स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च॥ अपूर्णभव
निष्ठो यथा॥ गोपीक्षीरघटीविलुंठनविधिव्यापारवार्ताविदोः पित्रोस्ताडनशंकया शिशुवपुर्देवः प्रकाश्य ज्वरं॥ रोमांचं रचय
न्दृशौ मुकुलयन्स्रस्तांगमुत्कंपयन्सीत्कुर्वेस्तमसि प्रसर्पति गृहं सायं समागच्छति॥ परनिष्ठो यथा॥ गंगायाः सलिले निमज्ज
ति जटाजूटे परिभ्राम्यति भ्रश्यत्यस्मिन्हुताशने फणिफणाभोगे क्वचिल्लीयते॥ मेव विशेषणचतुष्टयेनाह॥ रोमांचमिति॥ विवक्षी

करणसंभूतशीताद्युत्थं रचयन्ज्वरसंभूततया बोधयन्दृशौ मुकुलयन्ज्वरस्यासह्यवेदनत्वमुद्भावयन्स्रस्तांगमुत्कंपयन्निभृतप्रपन्नसाध्यं
कंपंज्वरसाध्यतया प्रतिपादयन्नेतदनुगुणतयैव सतिसप्रस्यं तमुपन्यस्तं सीत्कुर्वन्नुसंश्वासेनापूरयन्नित्यर्थः॥ स्वव्यधिकरणविभावालंब
नत्वं स्वाश्रयान्यालंबनत्वं वा परनिष्ठत्वमित्याशयेनाह॥ परनिष्ठ इत्यादित्यादिः॥ बालः कलावशिष्टस्तुषारद्युतिर्हिमांशुः राहोरास्यमुद्वी
स्य किं कीदृक्साहसं न कुरुते नानुविष्ठति॥ नसाहसमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति॥ साहसे च समारूढे यदि जीवति पश्यतीति शास्त्रादिति

गंगायायुनद्याःसलिलेनिमज्जतिजटाजूटेहरस्येत्यनुषज्यते॥एवमग्रेपि॥परिभ्राम्यति॥अस्मिन्हुताशनेभश्यतिस्खलतिफणिफ
णाभोगेकविंदतरंगतेलीयतेंतर्भवतिकुब्जीभूयशरीरंप्रवेशानुगुणीकृत्यहरस्यकर्णसुषिरंविवरंनिर्गंतुमुत्कंठतइत्यर्थः॥परकृता
दित्यादिः॥दशमुखेदशभिर्मुखैर्नादंकुर्वाणेसतिसुरैर्देवैःकंपितंदिङ्नागैरैरावताद्यैश्चकितंहरेस्तुर्यस्यहयैस्तप्तसंख्याकैरपि॥अत्रके
चित्॥एकोअश्वोवहतिसप्तनामेतिश्रुतेर्बहुवचनानुपपत्तिरिति॥तत्रब्रूमः॥एकस्मिन्नश्वेसप्तपदरूढिप्रविपादिकाश्रुतिर्नोश्वैक
त्वमवधारयति॥सप्तयुंजंतीतिश्रुतेः॥परस्परभेदप्रसक्तगतिवैरूप्यपरिहारार्थंवैकत्वमुक्तीतितमिति॥अतएवरथस्यसप्तयःसप्तेति

कुब्जीभूयहरस्यकर्णसुषिरंनिर्गंतुमुत्कंठतेयद्धोरास्यमुदीक्ष्यकिंनकुरुतेबालस्तुषारद्युतिः॥विकृतनिनदास्यरनिष्ठाय
या॥कुर्वाणेदशभिर्मुखैर्दशमुखेनादंसुरैःकंपितंदिङ्नागैश्चकितंहरेरपिहयैरुस्तुकमाधावितं॥सुग्रीवस्तुसमुच्छलज्जल
निधिव्यालोलवीचिभ्रमिभ्रश्यत्सेतुविशंकयाहनुमतोवक्त्रेदृशौसंदधे॥ सप्तसप्तिपदंविवृण्वतेबहवःश्रुत्यर्थदर्शिनः॥उत्पुकं

ऊर्ध्वपुच्छंयस्मिन्कर्मणियथाभवतितथेतिस्वभावोक्तिःसमंतादाधावितंसुग्रीवःपुनःसमुच्छलतोतिसुव्यस्तज्जलनिधेर्व्यालोलावेगवत्तरादू
तियावत्वीचयोलहर्योभ्रमयआवर्तास्ताभिर्भ्रश्यतःसेतोर्विशंकयासेतुभ्रंशाशंकयेतियावत्हनुमतोवक्त्रेदृशौसंदधेयोजयामासेत्यर्थः
॥केचित्त्वत्रसुग्रीवेणात्यग्रेचसंदधेइत्यत्रयोजितेइतिपाठंकल्पयित्वाप्रक्रमभंगमुद्दिधीर्षंति॥तन्न॥भावकर्मप्रत्ययकृतस्यास्यतावतोप्य
नुद्धारात्॥वयंतुब्रूमः॥पूर्वार्द्धेआकस्मिकस्त्रासउत्तरार्धेसंभावनापूर्वकंतिङर्थप्रयत्नप्रतिचिकीर्षितंभयमित्यनयोर्विशेषावगतयेसम
र्थःप्रक्रमभंगोंगीकृतोनदूषणमिति॥एतेनसुग्रीवस्येतिसुग्रीवेणेत्येववातएवाग्रेकर्तृकरणतृतीयाभेदेनव्यवस्थितस्यवक्त्रेदृशासंस्थित

विशेषणनिरर्थकप्रायत्वे प्रसक्तस्याप्रकृतार्थत्वदोषस्य तत्ताभिप्रायत्वमात्रेण परिहारवत् यथाश्रुतपाठे प्रसक्तस्यास्य तस्मिन्नेव निरुक्ततात्पर्यग्रा
हकत्वमात्रेण परिहारेपि सामंजस्यसंभवात्॥ बीभत्सं लक्षयति॥ लक्षणांतरमाह॥ विभजते॥ स्वसमानाधिकरणविभावालंबनत्वं स्वाश्र
यालंबनत्वं वा स्वनिष्ठत्वं स्वव्यधिकरणविभावालंबनत्वं स्वाश्रयान्यालंबनत्वं वा परनिष्ठत्वं प्राग्वदिहापि बोध्यं॥ भार्गवो बद्धेति स्पष्टो शीला
नां शाम्बुवर्गाणां रुधिरसंभूतायाः स्रोतस्विन्या नद्याः स्रोतसि प्रवाहे भ्रश्यति पतत्सु द्रुमतिमुह्यति॥ अथेति किंचेत्यर्थः॥ स्खलति स्खलितं
धत्ते॥ कीदृशो भार्गवो रणेति॥ संग्रामगुणक्रोधत्य ग्रद इत्यर्थः॥ कथंभूते स्रोतसि कालीत्यादि॥ योगिनीविशेषयाः कुतूहलेन कौतुकेन पर

जुगुप्सायाः परिपोषो बीभत्सः॥ सर्वेंद्रियाणां संकोचो वा॥ वर्णोस्य नीलो देवतं महाकालः॥ स च स्वनिष्ठः परनिष्ठश्चेति॥ स्वनिष्ठो यथा
॥ काली कुंडलिनी कुतूहलमिषः प्रारब्धथूथूत्कृतिन्यंचद्दृष्टिविचलद्दिहायमिवलक्षिप्तशीनिपातस्पृशि॥ बद्धस्पर्द्धविपक्षपक्ष
धिरस्रोतस्विनीस्रोतसि भ्रश्यत्सु द्रुमतिस्खलत्यथ रणक्रोधाकुलो भार्गवः॥ परनिष्ठो यथा॥ कृत्तं कुंभींद्रकर्णे विरचयत तनुतं चाम
रं व्यालपुच्छैर्मालां मुंडैः प्रचंडैः सृजगजजघनैर्मंडपं योजयस्व॥ ७ ॥ स्वारंप्रारब्धा थूथूत्कृतिर्निष्ठीवनशब्दानुकरणमेतत्सं फू

त्कृतीति काचित्कः पाठः पुकतरस्तयान्यं चं स्योपावीच यस्तासु चलद्दिहा योगगनताराः स्ता स्थ्या युत्र तादृशि॥ पुनः कीदृशे तस्मिन्॥ व
लदिति॥ वलतां नाडिलीनां निपातः परिपतनं तद्भागीत्यर्थः॥ कुंडलिन्याः प्रेतमुख्यायास्तनयेत्यादि॥ वनपस्य पुत्रस्य यः परिणयो
विवाहस्तदीयप्रारंभाज्जन्म यस्य तादृशः प्रेतेत्यादि प्रेतेषु वृद्धा जरठा या अंगनाः स्त्रियस्तासां प्रायेणैवंविधकार्ये प्रौढीणा प्रगल्भते
तिदृष्टत्वादंगनाग्रहणं इत्येवं विधआलापउद्घोषो बभूव जातः॥ दृतीति किं॥ कुंभींद्रकर्णे विस्तृतत्वाच्छत्रं विरचय॥ लग्नकालसांनि
ध्यायस्य यस्यैव शीघ्रं यद्यत्कार्यं निर्माणे नैपुण्यं तेन तेनैव तत्तत्कार्यकर्तव्यं न तु प्रतिनियतकेनचित्किं विदितित्वराविशेषस्य च कार्यद्यो

र.त.
८०

यद्यपि भेद्यलिंगः स्त्रके व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोरिति कोशात् व्यालशब्दः श्वापदसामान्यवाची तथापि प्रकृते कुंभीन्द्रकर्णैरिति विशेष समभिव्याहारादश्वरूपविशेषपरो दृष्टव्यः॥ क्वचित्तु वाजिपृष्ठैरित्येव पाठः॥ चामरं तनुतं॥ छिकर्तकस्योभयत्रस्ममरोद्धननस्यैकपदार्थ त्वावगतये द्विवचनांतक्रियापदसमभिव्याहारेणैकवचनांतकर्मपदं॥ प्रचंडेरुग्रदर्शनैर्मुंडैर्मौलांसूजगाजजघनैरश्वैस्तरलाञ्चंमडपं संस्थान विशेषं योजयस्व॥ अंभेनीं राजनायाविधिंवपूर्वराद्रस्यकक्रियाविशेषात्मकलोकाचारं कलयेत्यर्थः॥ अत्र रसाश्रयो दृष्टापुरुष आसेव्य इत्य ग्रेव्यक्तीभविष्यति॥ अद्भुतं लक्षयति॥ लक्षणांतरमाह॥ तंविभजते॥ स्वसमानाधिकरणविभावालंबनत्वं स्वाश्रयालंबनत्वं वा स्वनिष्ठत्वं॥ स्व्य

अंभेनीं राजन्यायाः कलयविधिमिति प्रेत्तकूद्वांगनानामालापः कुंडलिन्यास्तनयपरिणयारंभजन्मा बभूव॥ विस्मयस्य समुत्प
छिरद्भुतः॥ सर्वेंद्रियाणां ताटस्थ्यं वा॥ वर्णोऽस्य पीतो देवतं ब्रह्मा॥ स च स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च॥ स्वनिष्ठो यथा॥ लीलानिबद्धपाथोधि
र्हेलाहतदशाननः॥ स रामः सीतयाश्लिष्टमात्मानं बहु मन्यत॥ परनिष्ठो यथा॥ त्यक्त्वा जीर्णदुकूलवद्वसुमतीं बद्धांबुधिर्विंदुवद्वा
णाग्रेणाजरत्कपोतकद्रवव्यापादितो रावणः॥

धिकरणविभावालंबनत्वं स्वाश्रयान्यालंबनत्वं वा परनिष्ठत्वमिति बहुधोक्तमेवात्रापि बोध्यं॥ स रामः सीतयाश्लिष्टमात्मानं बहु मन्यत सकः॥ यो लीलानिबद्धपाथोधिः पुनः स कः॥ यो हेलाहतदशाननः॥ पूर्वार्द्धे द्वितीयांतपाठे तु स प्रसिद्धो रामो लीलानिबद्धपाथोधिमपि हेलाहतदशाननमपि चात्मानं सीतयाश्लिष्टं बहु मन्यते ति विधिविशेषणीभूतसीतेत्यादेरुद्देश्य तावच्छेदकतया पूर्वार्द्धोपात्तविशेषणद्वयं योजनीयं तथा च यया सीताश्लेषेणाविस्मितो भूत्तथान केनापीति भावः पाठद्वयेपि पूर्ववत्सतिः॥ अत्र रघुनंदनस्य चरितं श्रुत्वा को वा जनो न रोमांचति॥ रोमांचमाचरतीति रोमांचः॥ सोस्यास्तीति यद्वा रोमांचमिवाचरतीति किं वा चतीयं चोरोमांचामन्व इति रोमांच

नौका

राम:
८०

शब्दनिष्पत्तावाचारक्विपि रोमांचतीति रूपनिष्पत्तेः संजातपुलकोनभवतीत्यर्थः॥ एवं किंतदाहत्यक्तेति॥ जीर्णदुकूलवन्ममताना
लिंमितत्वाद्दसुमतीत्यक्तांबुधिर्बिंदुवदनायासबंधनाद्दुःकृतसेतुः बाणाग्रेण जरत्कपोतकइवदुर्बलत्वाद्द्रावणोव्यापादितः काप्य
परिमितसंपच्छालिन्यपिलंकामुद्रेवाल्पत्वाभिमानाद्विभीषणाय विभीषणमाश्वासयितुंसहसाप्रथमदर्शनएवहस्तेर्पितानन्तुप्रति
ज्ञामात्रमित्यादीत्यर्थः॥ अद्भुताएवाद्भुतरसाभिव्यंजकाएव॥ एषकोलावतारोवराहतनुर्हरिः सतांसाधूनांहितायभूयात्॥ कएषः भूम्यु
द्धारप्रसंगेसिंधौमज्जनाज्ज्ञातंक्लेशमपास्ययस्यदशनप्रातेदंताग्रस्थितायाभुवः॥ अत्रताराकतंकहारसदृशाचायानुगुण्यंपस्थितोबाधपि

लंकाकापिविभीषणायसहसामुद्रेवहस्तेर्पितास्त्वेवंरघुनंदनस्यचरितंकोवानरोमांचति॥ अत्युक्तिभ्रमोक्तिचित्रोक्तिविरो
धाभासप्रभृतयोद्भुताएव॥ अत्युक्तिर्यथा॥ भूयादेषसतांहितायभगवान्कोलावतारोहरिः सिंधोः क्लेशमपास्ययस्यदशनप्राते
स्थितायाभुवः॥ ताराहारतिवारिदस्तिलकतिस्वर्वाहिनीमाल्यतिक्रीडादर्पणतिस्मपापतिरहर्देवश्चताटंकति॥ यथावा॥ दिव्य
हरमुखकुहरे विस्तीर्णपर्णतिव्योम॥ चूर्णतिचंद्रः क्रमुकतिकनकगिरिः खदिरसारतिखरांशुः॥

तुंक्लेशमपास्यस्थितायाइत्युक्तं॥ अ
त्यथास्थितायास्तक्लेशायाइस्थैवावस्थितत्॥ तेनभगवत्संश्रयणमात्रस्यसकलक्लेशापासनफलोपधायकत्वरूपेकार्यकारणव्यतिक्रमस्यव्यंग्यभग
वत्संसाहाय्यमाचरतीतिबोध्यं॥ तारानक्षत्रमालाहारस्युज्वलमणिहारवदाचरतिवारिदोमेघस्तिलकतितिलकरूपोभवतिस्वर्वाहिनीगंगामा
ल्यतिस्रक्त्वात्पुष्पमालारूपाभवतिसपापतिश्चंद्रः क्रीडादर्पणतिलीलामुकुरायते॥ हर्देवः सर्पस्ताटंकतिस्वर्णवर्णत्वादित्यर्थः॥ अत्युच्चैरुद्धरणाभिप्रा
यमद्भुतातव्यवर्णनमिदंतत्ररतिभावांगतायामपरितुष्यन्नाविष्णुः पृथिवीपतिरित्यनुसारेणदीपस्यव्यवहारोचितंप्रसंगात्परस्परं विष्णुपृथिव्योरनुरागा

दित्यहरेः क्रोडावतारस्य विस्तीर्णमुखकुहरे मुखरंध्रे व्योमपर्णतिनागवल्लीदलीयत्स्वल्पपरिमाणवत्तया प्रतीयमानत्वाच्चंद्रश्चूर्णमिति चूर्णस्था
नाभिषिक्तं भवति पर्णैकदेशं गुप्तसंघटितचूर्णसंस्थानतुल्यार्धपरिमाणवत्तया प्रकाशमानत्वात्॥ कनकगिरिः क्रमुकमिति पौंटाय्यते तत्तु
ल्यपरिमाणताध्यन्त्सायात्खरांशुः सूर्यः खदिरसारमिति मुखांतर्गतजगद्रंजकत्वादित्यर्थः॥ हेरंबस्य गणपतेः दंतमिति दंतस्य शिखरमिव शि
खरमग्रभागस्तस्य॥ एतेन दंतस्य पर्वतसारता प्रकाशिता॥ अतएव दंतएव शिखरमिति व्याख्या शिखरसारता प्रत्यायिका ह्युपेक्षिता॥ व्या
पार उत्कीर्णनानकूलस्तत्र यो लीलारसः प्रीत्यतिशयः स पुनातु मनोगोचरीभूय पवित्रीकरोतु॥ कथंभूतस्य हेरंबस्य पंकेति॥ पंकेषु स्थल मुद्र

भ्रमोक्तिर्यथा॥ तीव्रेस्तिग्मरुचः करैः परिचितां सेकं कपोलस्थलीं नीराणां निकरं करेण हरता नुक्षीकृते वारिधौ॥ मैनाकं समु
द्रीस्यपंकयति तं शालूकशंकाजुषो हेरंबस्य पुनातु दंतशिखरव्यापारलीलारसः॥ यथा वा॥ अंतः क्रोधाग्निजाग्रत्कपटनरहरि
स्फारनिश्वाससवातव्याधूतावारिवाहाः कुलधरणिभृतः सानुषु प्रस्खलंतः॥

कर्दमे पतितं मैनाकं मैनाकनामकं हिमालयतनय
मुद्रीस्य शालूकेति॥ शालूकं कंदविशेषस्तस्य शंकासंशयस्तं जुषते धत्ते तस्येत्यर्थः॥ कस्मिन्सति तीव्रैरतिशयेनोत्सैस्तिग्मरुचः खरांशोः करैः
किरणैः परिचितां संबद्धां तप्तामिति यावत्कपोलस्थलीं गंडस्थलीं सेक्तुं नीराणां निकरं हरता करेण शुंडादंडेन नीरधौ समुद्रे तुच्छीकृते शुष्की
कृते सतीत्यर्थः॥ एकत्रैव विषयेकर्तृभेदेन नानाधर्मारोपरूपां भ्रांतिविच्छित्तिविशेषां योदाहरति॥ मनः संस्थितक्रोधरूपेणाग्निना जाग्र
तः प्रादुर्भूताद्यैकपटनरहरेर्धर्तावतारस्य नृसिंहस्य स्फारबहुलीभूतानि श्वासवातास्तैर्व्याधूताः क्षिप्ताः कुलधरणिभृतः कुलाचलस्य सानु
षु शिखरेषु प्रस्खलंतो वारिवाहा मेघा दिङ्नागैर्दिग्गजैर्नागबुद्ध्या हस्तिभ्रांत्या वनहरिणकुलैः शाद्वलानां नडशादाद्वलचहरित्तृणाढ्यस्थलीनां

शंकया किराते र्भिल्लै रुल्लाभिभूतैरितियावच्छायाभ्रांत्या स्वर्वधूभिरप्सरोगणैः शितिवसनधिया समुपास्यमानकृत्तिवासो बुद्ध्या वीक्षिताः॥
तेषां तेषां प्रबलाभिलाषस्यैव प्रबलहेतुस्यापि संस्कारोद्बोधकत्वात्तत्तदभिलाषादिस्तत्तदारोपे हेतुरिति हृदयं॥ गिरिस्तेनाध्यवसितं
कुचमंडलं मौक्तिकावलिं तत्तेनाध्यवसितां स्वेदबिंदुरचनां वमत्युद्गिरति॥ अलिहूयं तत्तेनाध्यवसितं लोचनयुगलं स्यावरं निश्चेष्टं॥ शर
त्तुहिनदीधितिरुद्गत प्रकाशात्तत्तेनाध्यवसितं मुखं व्यजनमारुतं मध्यम ध्येस्तंभनात्तत्तेनाध्यवसितं म्यासं वांछति संधत्ते॥ मान्मथं कार्मु
स्यधनुस्तत्तेनाध्यवसितं भ्रुकुटियुगं स्वपिति नाटस्थ्यं भजते॥ अंधतमोऽतिनैल्यात्तत्तेनाध्यवसितः केशपाशः शिथिलबंधगलितबंधनं

दिङ्नागैर्नागबुद्ध्या वनहरिणकुलैः शंकया शाद्वलानां छायाभ्रांत्या किरातैः शितिवसनधिया वीक्षिताः स्वर्वधूभिः॥ चित्रोक्ति
र्यथा॥ गिरिर्वमति मौक्तिकावलिमलिद्वयं स्थावरं शरत्तुहिनदीधितिर्व्यजनमारुतं वांछति॥ धनुः स्वपिति मान्मथं शिथिल
बंधमंधतमोऽमनमोमनसिजायने किमपि कौतुकं तन्वते॥ लाक्षणिकमखिलं चित्रोक्तिरेव॥ भवतीति किमपि स्वस्वानुभवैकवेद्यं

कौतुकं चमत्कारं तन्वते तेमनसिजायनमो नन्यसाधारणकलापात्त्वादित्यर्थः॥ सारोपलक्षणापि चित्रोक्त्यंतर्गतैव नातिरिक्तेत्या
ह॥ सारोपसाध्यवसानभेदभिन्नलक्षणासंबंधिपदघटितवाक्यसामान्यमित्यर्थः॥ यथा मम॥ कुचकनकगिरिप्रांतः स्वेदांभो मौक्तिका
क्रांतः॥ तव निधुवनपांडित्यपिशुनयितुमयं विपर्ययो जातः॥ यथा वा ममैव॥ अयि नीलांशुकवृंते निर्मलदंतांशुकेसराकीर्णे॥ लीलासि
भृंगमालिनि कांते वासंतिकासिकस्यापि॥ प्रागन्वयाननुगुणतेवात्र सामान्यधर्मप्रयोगोऽप्युपमितसमासबाधकोऽस्तीति पूर्वस्माद्विशेषः॥ य
वमुपमितसमासेन्वयसामंजस्येप्युक्तलक्षणादृश्यते॥ यथा मम॥ वलिनिःश्रेणि स्तनयुगचक्रे रोमालिशैवाले॥ नयनयुगलारविंदे कामिनि सरसी

हेमुकुंदतवक्कोप्यसौसर्वलोकप्रसिद्धप्रभावोनंदकःखड्गःकंससंपदोऽनंदकोनाशकइतिशब्दकृलात्प्रतीयमानविरोधसमाधानशिरस्को
विरोधाभासः॥अत्रनिंदकइतिपाठकल्पनाकुकल्पनैवेतिप्रतिभाति॥वास्तविकस्यैवापाततोपिविरोधस्फुरणस्याभावेनानुदाहरणत्वप्रसं
गात्॥हेमुकुंदत्वंकुंडलीकर्णभूषणभागसिसामीप्यभजसेकालियंकालियनामानंकुंडलिनंकुतःकिमुद्दिश्यदूरतोनयस्यपसारयसितद्वि
त्येवंरूपजिज्ञासाविषयरूपंप्रयोजनंनिवेदयकथयेत्यर्थः॥कुंडलिसामान्यापाकरणसमुद्देश्यकेनामुनाव्यापारेणकुंडलिसामान्या
पाकरणस्यतवसामीप्येऽसंभवादितिविरोधाव्यालसामान्यापाकरणसंभवादाभासरूपइति॥परंतुहृदयारव्यानंदरूपत्वेतिप्रागुक्तत
त्रानंदमयशृंगारादिप्रधानकाव्यनाट्ययोःसहृदयानांप्रवृत्तिसंभवेपिदुःखमयकरुणादिप्रधानयोस्तयोःकथंतेषांप्रवृत्तिरितिविशेषतः

विरोधाभासोयथा॥कोप्यसौनवमुकुंदनंदकोऽनंदकोभवतिकंससंपदः॥कुंडलीत्वमसिकालियंकुतोदूरतोनयसितन्निवे
दय॥नाट्येचसर्वेरसाआनंदरूपाअद्भुताख्याःपरनिष्ठाएव॥ शंकामपाकरोति॥चकारःकाव्यसमुच्चायकः॥यद्यपिप्राग्वद्दृशोरि

तिवक्तुंयुक्तं॥अन्यथाकाव्येचेत्यत्रकिंनकृतमितिनियोगप्रसंगात्तथापिनाट्यरसेविशेषंवक्तुमित्थमभिहितं॥सर्वेरसाअनुपदंनिरूपि
ताअष्टावपि॥आनंदरूपाःकाव्यइवानंदरूपाएव॥वैशेषिकाणांपदपस्यकानुमानइवपरस्परंदृष्टांतदार्ष्टांतिकभावोपिसुसिद्धएव॥उभ
यत्रतथाविप्रति॥न्नस्यप्रतिपाद्यत्वेपिनकाविदूनोक्तिस्तेनविना॥अत्रकविसुस्तकेनाट्येवेतिपाठःसतुकुजुरेव॥इवार्थकवशब्दस्याप्रिम
हाकविनिबद्धत्वात्॥काव्यात्मनउपमेयस्यप्रस्तुतत्वादेवलाभाच्च॥एतेनसकलरसाभिव्यंजकतयाकाव्यमेवोत्तममितितदेवप्रस्तुतमुप
मेयंयुज्यतेननाट्यमितिप्रजल्पन्समाहितइतिपुनरपव्याख्यानं॥परनिष्ठाएवेत्यस्यतथापाठेविरूद्धमतिकारकत्वापत्तेः॥रसाधिकास्सोत्व

नास्त्येव शांतरसो नास्तीत्यत्रापि ग्रंथकृन्निर्भरे साधकाभावाच्चेत्यनुपदं व्यक्तीभविष्यति॥ न तु लोकस्वभावादविवेके च न दुःखरूपा अर्थास्यवधारं
णार्थः॥ तच्च वितती कृतमधस्तात्॥ अद्भुतास्याः विस्मयाव्यभिचारिणः॥ परनिष्ठा एव नटातिरिक्तसामाजिकगता एव एवकारेण काव्ये
तु कविषु सहृदयेष्वपि वर्तेत इति संचितं॥ नटस्यानुकारित्वनियमात्॥ कवेः सहृदयांतःपातित्वावश्यंभावादिति हृदयं॥ नात्यभिन्नवक्त
व्यशांतरसप्रतिद्वंद्वितया मायारसं व्यवस्थापयितुं भूमिकामारचयति॥ उपादेयतामतिर्हेयतामतिश्चेत्यर्थः॥ प्रतिभातीति॥ वक्तुं युज्यत
इत्यर्थः॥ अमंगलप्रायस्य निर्वेदस्य सर्वव्यभिचारिप्राथम्यसमाक्षिप्तवक्ष्यमाणोद्देशपाठदृढीकृतमुनिनानातास्थायिकः शांतरसस्तन्मता
नुसारिभिः संगीतरत्नाकरादौ व्यवस्थापितः॥ पूर्वे पूर्वाचार्यानुभवसंवाद्यनुभवस्य शरणीकरणीयत्वात्॥ मायारसस्तु न तथानुभवसि

चित्तवृत्तिर्द्वैधा प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च॥ निवृत्तौ यथा शांतरसस्तथा प्रवृत्तौ मायारस इति प्रतिभाति॥ एकत्र रसोत्पत्तिरपरत्र नेति
वक्तुमशक्यत्वात्॥ न च सरतिरेव॥ तर्हि सकस्यास्तु व्यभिचारी॥ न शृंगारस्य॥ तद्वैरिणो बीभत्सस्यापि तत्र सत्वात्॥ द्धः॥ वक्ष्यमा

णमायारसोदाहरणे तु देवादिविषयकत्वाद्रतिर्भाव एव न रस इति मुनिवचोगौरवाद्यामित्यभिप्रेत्य प्रतिभातीत्युक्तं॥ तथा च युक्तिसाम्यादा
धुनिकानुभवस्य विनिर्गंतुमशक्यत्वाद्योराधिक्ये प्रसक्तेऽपि भरततात्पर्यानुसारिभिः प्राचीनैः सर्वसंवाद्यनुभवाद्यतः शांतः स्वीकृतो न मा
यारसः॥ स्वातंत्र्यालंबने बहूपप्लवापत्तेरिति भावः॥ व्यभिचारिण्या रसेनोपपन्नो किमतिरिक्तरसकल्पनेनेत्याशंकते॥ रसांतरकल्पनां विना
व्यभिचारितापि न संभवति रसव्यंजकत्वस्य तद्दृढकत्वादित्याशयेनोत्तरयति॥ क्रुध्रव्यभिचारित्वमपाकरोति॥ तत्र हेतुमाह॥ न च विरुद्ध
योर्हेयोरेकस्मिन्संस्थितिः॥ तथा च बीभत्ससंचारिनप्रबुद्धमिथ्याज्ञानवासनाभिव्यक्तिस्थले शृंगारस्यानास्वाद्यतया न तत्र शृंगारव्यभिचारि

र.त. ८२

हेमुकुंदत्वं कोप्यसौ सर्वलोकप्रसिद्धप्रभावोनंदकः स्वद्रूः कंससंपदोऽनंदकोनाशकइतिशब्दच्छलात्प्रतीयमानविरोधसमाधानशिरस्को
विरोधाभासः॥ अत्रनिंदकइतिपाठकल्पनाकुकल्पनैवेतिप्रतिभाति॥ वास्तविकस्यैवापाततोपिविरोधस्फुरणस्याभावेनानुदाहरणत्वप्रसं
गात्॥ हेमुकुंदत्वंकुंडलीकर्णभूषणभागसिसामीप्यंभजसेकालियंकालियनामानंकुंडलिनंकुतः किमुद्दिश्यदूरतोनयस्यपसारयसितदि
त्येवंरूपजिज्ञासाविषयरूपंप्रयोजनंनिवेदयकथयेत्यर्थः॥ कुंडलिसामान्यापाकरणसमुद्देश्यकेनामुनाव्यापारेणकुंडलिसामान्या
पाकरणस्यतवसामीप्येऽसंभवादितिविरोधाभ्यालसामान्यापाकरणसंभवादाभासरूपइति॥ परंतुद्वयोरप्यानंदरूपत्वेतिप्रागुक्तंन
त्रानंदमयशृंगारादिप्रधानकाव्यनारव्ययोः सहृदयानांप्रवृत्तिसंभवेपिदुःखमयकरुणादिप्रधानयोस्तयोः कथंतेषांप्रवृत्तिरितिविशेषतः

विरोधाभासोयथा॥ कोप्यसौनवमुकुंदनंदकोऽनंदकोभवतिकंससंपदः॥ कुंडलीत्वमसिकालियंकुतोदूरतोनयसितन्निवे
दय॥ नास्त्येवसर्वेरसाआनंदरूपाअद्भुतारव्याःपरनिष्ठाएव॥

शंकामपाकरोति॥ चकारःकाव्यसमुच्चायकः॥ यद्यपिप्राग्वद्दुःखोरि
तिवक्तुंयुक्तं॥ अन्यथाकाव्येवेत्यकिंनकृतमितिनियोगप्रसंगात्तथापिनास्त्यरसेविशेषंवक्तुमित्थमभिहितं॥ सर्वेरसाअनुपदंनिरूपि
ताअष्टावपि॥ आनंदरूपाःकाव्यइवानंदरूपाएव॥ वैशेषिकाणांपटपरसकानुमानइवपरस्परंदृष्टांतदार्ष्टांतिकभावोपिसुसिद्धएव॥ उभ
यत्रतथाविप्रति ॥ नस्यप्रतिपाद्यत्वेपिनकाविदूनोक्तिस्तेनविना॥ अत्रकविसुस्तकेनास्त्येवेतिपाठःसतुकजुरेव॥ इवार्थकवशब्दस्याप्रिम
हाकविनिबद्धत्वात्॥ काव्यात्मनउपमेयस्यप्रस्तुतत्वादेवलाभाच्च॥ एतेनसकलरसाभिव्यंजकतयाकाव्यमेवोत्वणमितितदेवप्रस्तुतमुप
मेयंयुज्यतेननाट्यमितिप्रजल्पन्समाहितइतिपुनरपव्यारव्यानं॥ परनिष्ठाएवेत्यस्यतथापाठेविरुद्धमतिकारकत्वापत्तेः॥ रसाधिकस्सोत्व

नौका

रामः
८२

नास्त्येव शांतरसो नास्तीत्यत्रापि ग्रंथकृन्निर्भरे साधकाभावाच्चेत्यनुपदं व्यक्तीभविष्यति॥ ननु लोकस्वभावादाविवेकेवन दुःखरूपाअर्थास्यवधार
णार्थः॥ तच्च वितती कृतमधस्तात्॥ अद्भुतारस्याः विस्मयायव्यभिचारिणः॥ परनिष्ठा एव न दातिरिक्तसामाजिकगता एव एवकारेण काव्य
तुकृविषु सहृदयेष्वपि वर्ततेतइति सूचितं॥ न रस्यानुकारित्वनियमात्॥ कवेः सहृदयांतःपातित्वावश्यंभावादिति हृदयं॥ नात्यभिन्नवक्त
व्य शांतरसप्रतिद्वंद्वितया मायारसं व्यवस्थापयितुं भूमिकामारचयति॥ उपादेयता मति हेयता मतिश्चेत्यर्थः॥ प्रतिभातीति॥ वक्तुं युज्यत
इत्यर्थः॥ अमंगलप्रायस्य निर्वेदस्य सर्वव्यभिचारिप्राथम्यसमासिप्रवक्ष्यमाणोद्देशपाठदृढीकृतमुनिनातात्पर्यकः शांतरसस्तन्मता
नुसारिभिः संगीतरत्नाकरादौ व्यवस्थापितः॥ पूर्वे पूर्वाचार्यानुभवसंवाद्यनुभवस्य शरणीकरणीयत्वात्॥ मायारसस्तु न तथानुभवसि

चित्तवृत्तिर्द्वेधा प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च॥ निवृत्तौ यथा शांतरसस्तथा प्रवृत्तौ मायारस इति प्रतिभाति॥ एकत्र रसोत्पत्तिरपरत्र नेति
वक्तुमशक्यत्वात्॥ न चैवं रतिरेव॥ तर्हि सकस्यास्तु व्यभिचारी॥ न शृंगारस्य॥ न हि विणाबीभत्सस्यापि नत्र सत्वात्॥ द्धः॥ वक्ष्यमा

णमायारसोदाहरणे तु देवादिविषयकत्वाद्रतिर्भाव एव न रस इति मुनिवचो गौरवाद्धा अभिनवाभिप्रेत्य प्रतिभातीत्युक्तं॥ यथा च युक्तिसाम्याद्रा
धुनिकानुभवस्य विनिगंतुमशक्यत्वादुभयोराधिक्ये प्रसक्ते पि भरततात्पर्यानुसारिभिः प्राचीनैः सर्वसंवाद्यनुभवाधानः शांतः स्वीकृतो न मा
यारसः॥ स्वातंत्र्यालंबने बहूपप्लवापत्ते रितिभावः॥ व्यभिचारिण्यारसेवोपपत्तौ किमतिरिक्तरसकल्पनेनेत्याशंकते॥ रसांतरकल्पनां विना
व्यभिचारितापि न संभवति रसव्यंजकत्वस्य तद्दृढकत्वादित्याशयेनोत्तरयति॥ कुत्रव्यभिचारित्वमपाकरोति॥ तत्र हेतुमाह॥ न च विरुद्ध
योर्द्वयोरेकस्मिन्संस्थितिः॥ तथाच बीभत्ससंचारिन प्रवुद्धमिथ्याज्ञानवासनाभिव्यक्तिस्थले शृंगारस्यानास्वाद्यतयानतत्र शृंगारव्यभिचारि

अतएवस्वविरोधित्वावच्छेदकबीभत्ससामानाधिकरण्यतुल्यशृंगारसामानाधिकरण्यादेव॥एवमग्रेपि॥व्यभिचारिन्यायेनभुज्यमान
रत्यादीनामेवमायारसत्वंरसन्यायेनभुज्यमानानांतुतेषांशृंगारादित्वं॥अतएवमायारसइतिरससामान्याभिधाविशेषाभिधाशृंगारे
त्यादीत्याशंकते॥वाच्यमितिशेषः॥तथाचोक्तस्थलेबीभत्सस्यास्वाद्यत्वेतत्संचारिणीजुगुप्सेवशृंगारादेरास्वाद्यत्वेतत्संचारीरत्यादिरेव
प्रबुद्धमिथ्याज्ञानवासनाभिव्यक्तिंगतार्थयतीतिभावः॥स्थापितयानुभूयमानप्रबुद्धमिथ्याज्ञानवासनायाविद्युदुद्योतप्रायत्वमद्रस

अतएवनबीभत्सस्यापि॥नहास्यस्य॥तद्वैरिणःकरुणस्यापितत्रसत्त्वात्॥अतएवनकरुणस्यापि॥नरौद्रस्य॥तद्वैरि
णोद्भुतस्यापितत्रसत्वात्॥अतएवनाद्भुतस्यापि॥नवीरस्य॥तद्वैरिणोभयानकस्यापितत्रसत्वात्॥अतएवनभयानकस्या
पिनापिशांतस्यतद्विरोधित्वात्॥नचसामान्यएवरसस्तद्विशेषाइतरेभवंतीति॥शांतरसस्यतर्हिरसाभावत्वापत्तेः॥किंतु
विकृतएव॥रतिहासशोकक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयास्तत्रोत्पद्यंतेविलीयंतेच॥तेनतत्रतेव्यभिचारिणइति॥ल
क्षणंचप्रबुद्धामिथ्याज्ञानवासनामायारसइति॥मिथ्याज्ञानमस्यस्थायिभावः॥ स्थायिभिरन्यथासिद्धोजगद्विषयहेयताबुद्धि

वासनायास्तथाविधायाअपितथाविधेनहर्षादिनान्यथासिद्धिःस्यात्तदिदमुक्तमेकत्ररसोत्पत्तिरपरत्रनेतिवक्तुमशक्यत्वादिति॥त
याचशांतस्यरसविशेषतासर्वाभिमताविलीयेतेत्युत्तरयति॥तस्मान्मायारसोधिकएवरत्यादयस्तस्यव्यभिचारिणइत्युपसंहरति॥विकृ
तएव॥अतिरिक्तोविलक्षणएवरसइत्यर्थः॥विद्युतइवेतिपाठेननुमायारसस्थलेरत्यादिप्रतीतेःकागतिरतआहेतिकिंत्विस्यवतार
णीयं॥तेनोत्पादविलयाभ्यांविद्युत्प्रायत्वेन॥तंलक्षयति॥प्रबुद्धाफलिता॥मिथ्याज्ञानमित्यस्यमिथ्याज्ञानवासनेत्यर्थोत्रलक्षणवाक्ये

लाटीलाटदेशस्त्रीतस्याः गेवांभोरुहं गंधवहप्रेरितत्वात्तस्यरभसोवेगस्तं चल्यमिति यावत्तस्य कर्त्री फलपुष्पसमृद्धे रीदृशी वाटी वाटिका
तिष्ठति कापि कांतानाम मनोविश्रामहेतुः सरोजसारंगादिप्रतिपत्तेरीदृशी वापिका तिष्ठति तत्स्य पर्यंकश्चंद्रानुकल्पं कामिनी प्रकटयतीति
योज्यं नेमल्यमार्दवादिसंपत्तेरेतेनोपभोगसाधनसंपत्तिकारकादृष्टरूपोद्दीपनविभाव उक्तः॥ कामिनी कामनीतिं कामक्रीडां मिथः परस्प
रं प्रकटयति॥ एतावता षडिंद्रियजन्यनिर्वृतिलक्षणः शृंगाररूपोव्यभिचारी सूचितः॥ कामानुरूपं मनोभिलषितरूपमाकृत्यादि कामि
नी प्रकटयतीत्यन्वयः॥ एतेन कामिन्यात्यात्मबुद्धिरूपमिथ्याज्ञानवासनाया आलंबनविभावो दर्शितः॥ अथोपादेयतामतिरूपमनु

विभावाः सांसारिकभोगार्जकधर्माधर्माः॥ अनुभावाः पुत्रकलत्रविजयसाम्राज्यादयः॥ यथा॥ वाटीलाटीदृगंभोरुहरभ
सकरी वापिका कापिकांता तल्पं चंद्रानुकल्पं प्रकटयति मिथः कामिनी कामनीतिं॥ रूपं कामानुरूपं मणिमयभवनं बंधु
रं बंधुरागो लोके लोकेश कस्त्वमसि न भवने सर्वदा सर्वदाता॥ आवंदर्शयति मणिमयभवनं बंधुरमुन्नतानतं सुंदरं तु सेवनीय

मिति यावत्॥ कृतमस्तीति शेषः॥ एतेन धनसंपत्तिरुक्ता॥ बंधुरागो बंधुजनप्रीतिः स्वयं संपादितास्तीति शेषः॥ एतेनाभिजनसंपत्तिरु
क्ता॥ हे लोकेश लोकस्य पंसो लोके सर्वदा भवने सर्वदाता नास्मि तु त्रैलोक्ये विद्यमानानां सर्वेषामेव पुंसां यथाकालमनायासेनैव सर्वदाता
सीत्यर्थः॥ अत्र यथोक्तविभावादिसंयोगादभिव्यज्यमाना कृत्युभितनायकगता मिथ्याज्ञानवासनामायारसइति बोध्यं॥ न चास्तु न हि प्र
धान्येनाभिव्यज्यमानो भावो रसमपेक्षते॥ तथासतिरसस्यैव प्राधान्यापत्त्याभावध्वनिविलोपप्रसंगात्॥ तस्मात्सकसेसादिविकल्पान
वकाशाद्व्यभिचारिणी रतिर्मायारसंगतार्थ पतीत्याहुः॥ तन्न॥ विभावानुभावव्यक्तस्यापि च वै

गायाइवस्वातंत्र्येण तथाविधव्यभिचारित्वेनायामपि निरुक्तानंदांशावरणाज्ज्ञाननिवर्तनसमर्थो लौकिकव्यापारफलोपधायकत्वक
ल्पनेगौरवात्॥ प्रांतेरसाभिव्यक्तेरभ्युपगमेतु क्लृप्तसामग्र्येव निर्वाहात्॥ परंतु पानकरसन्यायेनचर्व्यमाणत्वान्मनोभावचमत्कारप्र
कर्षोद्भावध्वनिव्यवहारः॥ रसस्तु तत्र व्यज्यमानोपि न तथा चमत्कारहेतुरिति न रसध्वनिरेष॥ अतएव वात्सल्यादीनां नतेतेरसाः सं
चार्यंते यथा प्राग्दर्शिताः॥ रसेह्यानंदांशाविनाभावस्यधर्मिग्राहकमानसिद्धत्वाच्चमत्काररहितरसव्यक्तौमानाभाव इतितु विवादग्रस्तमे
वप्राचां॥ कथमन्यथापरमुखंरसमेतेनुमन्यंते॥ तथाहि॥ अलंकारेचरुचिरेचित्तविश्रांतिकारिणि॥ अलंकारस्यमुख्यत्वंगौणत्वंरसभाव
योरिति॥ तस्मात्स्वाचामायारसोनपदार्थएवेतिग्रंथकृदाशयः॥ नास्त्यभिन्नेपरमिति॥ आदिकाव्येतिहासादौ त्विदर्थः॥ नवम इति॥ नन्व

नास्त्यभिन्नेपरं निर्वेदस्थायिभावकः शांतोपि नवमो रसो भवति॥

शांतरसस्यातिरेके किंमानमितिचेत्॥ मुनिवचनं॥ तद्यथा॥ शृंगारः करुणः शांतो रौद्रो वीरोद्भुतस्तथा॥ हास्यो भयानकश्चैव बीभत्सश्चेति
तेनवेति॥ नटेशमाभावान्नाट्येगीतवाद्यादीनां विषयवैमुख्यात्मकशांतरसविरोधिनांसत्त्वाच्चनतत्रशांतरससंभवइत्याशयेनोक्तंना
स्त्यभिन्नइति॥ तदुक्तं॥ शांतस्यशमसाध्यत्वान्नटेचतदसंभवात्॥ अष्टावेवरसानाट्येनशांतस्तत्रयुज्यतइति॥ नव्यास्तुनटेशमाभावा
दितिहेतुरसंगतः॥ नटेरसाभिव्यक्तेरस्वीकारात्॥ सामाजिकानांचशमवत्त्वेनतेषांरसोद्बोधेबाधकाभावात्॥ नचनटस्यशमाभावात्तद
भिनयप्रकाशकत्वानुपपत्तिरितिवाच्यं॥ तस्यभयक्रोधादेरप्यभावेनतदभिनयप्रकाशकतायाअप्यसंगत्यापत्तेः॥ यदिचनटस्यक्रोधादे
रभावेनवास्तवतत्कार्याणांवधबंधादीनामुत्पत्त्यसंभवेपिकृत्रिमतत्कार्याणांशिक्षाभ्यासादिनउत्पत्तौनबाधकमस्तीतिसूक्ष्मदृशानिरी

स्यतेनतदाप्रकृतेपितुल्यवदिदंज्योतिःकुतोहेतोस्तरलितमतिसूक्ष्मसारिणोपि॥नचनाट्येगीतवाद्यादीनांविरोधिनांसत्त्वात्तामाशि
केष्वपिविषयवैमुख्यात्मनःशांतस्यकथमुद्रेकइतिप्रागुक्तंशंक्यं॥नाट्येशांतरसमभ्युपगच्छद्भिःफलबलाद्गीतवाद्यादेस्तस्मिन्विरो
धितायाअकल्पनात्॥विषयचिंतासामान्यस्यतत्रविरोधित्वस्वीकारेतुतदीयालंबनस्यसंसारानित्यत्वस्यतदुद्दीपनस्यपुराणश्रव
णादेरपिविषयत्वेनविरोधितापत्तेः॥अतएवसंगीतरत्नाकरेचरमाध्याये॥अष्टावेवरसानाट्येष्वितिकेचिदचूचुदन्॥तदचारुय
तःकंचिन्नरसंस्वदतेनटइत्यादिनानाट्येपिशांतरसोस्तीत्यवस्थापितमित्यन्यत्रविस्तरइतिप्राहुः॥यैरपिनाट्येशांतरसोनास्तीत्य
भ्युपगम्यतेतैरपिबाधकाभावान्महाभारतादिप्रबंधानांशांतरसप्रधानतयासकललोकानुभवसिद्धत्वाच्चकाव्येसोवश्यमंगीकर्तव्यस्त

निर्वेदस्यपरिपोषःशांतोरसः॥दोषप्रशमोवादोषाःकामक्रोधादयः॥

त्सिद्धंनःसमीहितमित्येतदभिप्रायकमेवनाट्यभिन्नेपरमित्यत्रकाव्येशांतरसस्यनिर्विवादतासूचकंपरंपदमुपात्तं॥अतएवाष्टौनाट्ये
रसाःस्मृताइत्युपक्रम्यशांतोपिनवमोरसइतिमंमटभट्टाअप्युपसमहार्षुः॥शांतंलक्षयति॥नित्यानित्यवस्तुविचारजन्मनोविषयवि
रागाख्यस्यचित्तवृत्तिविशेषस्येत्यर्थः॥असावेवालंप्रत्ययइत्युच्यते॥अत्रैवविषयेष्वनित्यतामतिरूपंविषयदोषविचारंविभावंवक्ष्यति
॥ननुनिरुक्तनिर्वेदस्यस्थायिभावत्वेशांतेनिखिलविषयपरिहारजन्यात्ममात्रविश्रामानंदप्रादुर्भावमयत्वानुभवविरोधः॥उक्तंतु॥यच्चका
मसुखंलोकेयच्चदिव्यंमहत्सुखं॥तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषोडशींकलामिति॥अतएवसर्ववृत्तिविरामोस्यस्थायिभावइत्यपिनिरस्तं॥
अभावस्यस्थायित्वायोगाच्चेत्यभिप्रेत्याह॥सर्वानुभवसाक्षिकःकामक्रोधादिरूपदोषापगमावस्थायामात्ममात्रविश्रामसंभूतानंदइत्य

तस्मान्निर्वेदस्य निरुक्तदोषप्रशमस्य वास्थायित्वमित्युक्तमतभेदेनैवोदाहरणभेदो वसेयः ॥ इदं कुसुमसंपत्तिशालि हर्म्यगृहं हे यमस्थि
रत्वादेतेन विषयदोषबुद्धिरूप आलंबनविभाव उक्तः ॥ निकुंजभवनं श्रयमाश्रयणीयमेतेनौदासीन्यरूपोनुभाव उक्तः ॥ धनं प्रदेयं
रागहेमादिसाधनत्वेनानुपादेयत्वात्तीर्थपयः पेयमनायाससंपत्तेरेतेन हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थक्रियाहानिरूपमनुभावांतरमुक्तं
॥ भगवतः षड्विधैश्वर्यादिगुणशालिनः ॥ तदुक्तं ॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ॥ ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणेति ॥
हरेर्विष्णोः पदांभोरुहं गेयमेतेन मतिरूपव्यभिचारिभावः सूचितः ॥ जन्मदर्भशयने विरागयनेयमेतेन तापसदर्शनमुद्दीपनमुक्तं मनोध

अस्य विषयदोषविचारविरक्त्यादयो विभावा अनुभावा आनंदाश्रुपुलकहर्षगद्गदवचनादयः ॥ यथा ॥ हेयं हर्म्यमिदं निकुंज
भवनं श्रेयं प्रदेयं धनं पेयं तीर्थपयो हरेर्भगवतो गेयं पदांभोरुहं ॥ नेयं जन्म विरागदर्भशयने धर्मे निधेयं मनः स्थेयं तत्र सिता
सितस्य सविधे ध्येयं पुराणं महः ॥ यथा वा ॥ वेदस्याध्ययनं कृतं परिचितं शास्त्रं पुराणं श्रुतं सर्वं व्यर्थमिदं पदं न कमलाकांतस्य
चेत्कीर्तितं ॥

र्मे निधेयमेतेन वेदांतश्रवणाद्युद्दीपनांतरमुक्तं ॥ तत्र सितासितस्य गंगायमुनयोः संघातस्य सविधे प्रयागे स्थेयमेते
न तपोवनदर्शनाद्युद्दीपनांतरमुक्तं ॥ पुराणं मह आत्मचैतन्यं ध्येयमेतेन नासाग्रदृष्टिरूपोनुभावो ध्वनित इति ॥ चेत्कमलाकांतस्य पदं
न कीर्तितं तर्हीदमध्ययनादि सर्वं व्यर्थं तज्जन्यफलस्य स्पृहाया विनाशादेतेन निरीहात्मिका विरक्तिरालंबनविभाव उक्तः ॥ आनंदस्य
निर्विषयत्वेपि न हि शेषणप्रशमे सविषयकेच्छाप्रतियोगिकत्वादेवालंबनत्वमत्राध्यवसितमिति बोध्यं ॥ वेदस्य स्वाध्यायस्याध्ययनं गुरु
मुखोच्चारणानूच्चारणमेतेन वेदांतश्रवणाद्युद्दीपनमुक्तं ॥ शास्त्रं परिचितमेतेन मननाद्युद्दीपनांतरमुक्तं ॥ पुराणं श्रुतमेतेन वैराग्यदार्ढ्य

उत्खातं खनितं सदृशीकृतं समीकृतं भूयसांभसा सेको विरचितस्तत्सर्वं निष्फलं भवत्यालवालवलये यदि बीजं न क्षिप्तमेतेन मतिर्व्यभि
चारिभावो ध्वनित इति॥ इति श्रीजडउपनामकगंगारामविरचितायां नौकाख्यायां रसतरंगिणीव्याख्यायां सप्तमस्तरंगः॥ दृष्टय
स्त्रिविधाः स्थायिभावजा व्यभिचारिभावजा रसजाश्चेति संगीतकशास्त्रानुसारात्स्थायिभावभेदनियतभेदा दृष्टीराह॥ ता उद्दिशति॥ व्य
भिचारिभावजा दृष्टीर्विभजते॥ ता उद्दिशति॥ यद्यपि त्रयस्त्रिंशद्भेदा व्यभिचारिभावास्तेषां दृष्टयश्च विंशतिधेति यथायोगं विनियोगान्

उत्खातं सदृशीकृतं विरचितः सेकोंऽभसा भूयसा सर्वं निष्फलमालवालवलये क्षिप्तं न बीजं यदि॥ इति रसनिरूपणं नाम स
प्तमस्तरंगः॥ स्थायिभावजा दृष्टिरष्टधा॥ स्निग्धा हृष्टा दीना क्रुद्धा दृप्ता भीता जुगुप्सिता विस्मिता चेति॥ व्यभिचारिभावजा
दृष्टिर्विंशतिधा॥ शून्या मलिना श्रान्ता लज्जिता शंकिता मुकुला अर्द्धमुकुला ग्लाना जिह्मा कुंचिता वितर्किता अभितप्ता विष
ण्णा ललिता केकरा विकोशा विभ्रान्ता विप्लुता त्रस्ता मदिरा चेति॥ रसभेदादष्टधा रसदृष्टिः॥ कान्ता हास्या करुणा रौद्री वी
रा भयानका बीभत्सा अद्भुता चेति षट्त्रिंशद्भेदा दृष्टयः॥ कुंचिता विकसिता अर्द्धविकसिता चकिता सुप्ता घूर्णिता लसा विवर्ति
ता पर्यस्ता शून्या स्तिमिता चेत्यादयो दृष्टिभेदा ऊहनीयाः॥

भवति तथापि यथा तासां तेषु विनियोगस्तथा संगीतकशास्त्रे प्रतिपा
ईविवर्तिता
दर्शितं तच्च नातीवोपयुज्यत इति दिङ्मात्रेणेहोच्यते॥ यथा म्लाना दृष्टिर्ग्लानावपस्मारे च॥ यथा वा विकोशा मनोगर्वे स्मृतावुग्रतायां च॥
यथा वा विप्लुतोन्मादे दैन्ये चेत्यन्यत्र विस्तरः॥ रसभेदनियतभेदा दृष्टीराह॥ ता उद्दिशति॥ मतान्तरमाश्रित्याह॥ एवं स्त्रीपुरुषयोः प्रकृत्य
वस्थाभेदेनापि दृष्टिभेदास्त्येव परं त्वेवंविधभेदस्य स्वस्वानुभवमात्रवेद्यस्य सर्वसंवादाभावादानैयत्याच्च नासावुट्टंकितः॥ तदुक्तं॥ इत्युक्त

नोका

र॰त॰
८६

षट्त्रिंशत्किल नंला: स्तुस्ताराभुपुटकमेण॥ संदर्भोद्ग्रन्थ्णाप्येताः प्रत्येकं व कुम स्समा इति॥ संगीतकप्रसिद्धदृष्टिविशेषलक्षणानुसारे
णदृष्टिविशेषा उदाहरणीया इति विस्तरभियादिङ्मात्रमावेदयितुमशोकवनिकान्यायेन ललितामुदाहरति॥ तल्लक्षणं तु सभ्रूक्षेपस्मि
तापांगाकुंचितामधुरोन्मुखी॥ ललिता ललने प्रोक्ता दृष्टिर्मन्मथतारकेति॥ हे शशिमुखि कामदेवो वा भूषणं वा स्वयं धृतमदो वा भवनं वा यौव
नं वा ———— वयं वेत्यखिलमपि॥ अत्र प्रत्येकं कातार्थ्यद्योतकप्राधान्यप्रतिपादनाय सर्वत्र वा शब्दप्रयोगः॥ ते लोचनेन कृतार्थंभ
वति सकलनिरुक्तवस्त्वभिलषितार्थसंपत्तेः॥ कथंभूतेन लोचनेन वीचीति॥ वीचीनां विक्षेपः संघट्टनं तेन खेलच्चंचलपक्ष्मलं त

तत्र ललिता यथा॥ मनसिजनृपतिर्वा मंडनं वा मदो वा शशिमुखि भवनं वा यौवनं वा वयं वा॥ अखिलमपि कृतार्थं वीचि
विक्षेपखेलत्क्रमलविजयलीलाशालिना लोचनेन॥ ग्लाना यथा॥ पर्यस्तालकरोचिषः श्रमजुषः प्रस्यंदगंडत्विषः शुभ्रो
शीकरशीतलेन शशिना वा तं समातन्वति॥ जीयास्ताम चलाधिराजदुहितुर्निस्पंदनीलोत्पलच्छाया निद्रितचंचरीकमि
थुनस्पर्द्धासमृद्धे दृशौ॥

स्यविजयफलिकायालीलाशोभा विशेषस्तेन शालते तच्छीलेनेत्येवंविधविशिष्टोपमानेन निरुक्तलक्ष
णलक्षितत्वमावेदितं॥ तथैव ग्लानामुदाहरति॥ तल्लक्षणं तु विनियोगपुरःसरमुक्तं संगीतके॥ अंतर्निविष्टताराया मलिना मंदचारि
णी॥ विश्लथभ्रूपक्ष्मपुटा ग्लाना ग्लानौ नियोजयेदिति॥ तत्र प्रथमांतयच्छब्देन क्रियान्वयसाकांक्षस्य हितीयांतस्य तदो ध्याहाराद न्व
यः संपद्यते॥ अचलानां पर्वतानाम चलेषु वाधिराजः श्रेष्ठो हिमालयस्तस्य दुहितुः कन्याया दृशौ भुपुटाछिन्नकनीनिके जीयास्तां सर्वोत्कृ
ष्टे भूयास्तां किंभूते दृशौ निस्पंदेति॥ निश्चलस्य नीलोत्पलस्य च्छाया यां निद्रितस्य भ्रमरयुगलस्य स्पर्द्धया समृद्धे॥ एतेन लक्षणवाक्यघटकपू

॥ ता॰ मा॰ प्र॰ कं॰ फि॰ फि॰

एम॰
८६

उत्तराद्र्द्धोर्थसंगमयतिस्त्रयंतं॥ शंभोशिवेसीकरैर्जलकणैः कृताशीतलेन शिशिरीकृतेनस्वतः शीतलस्यापिन श्रमापनोदकत्वंश्रमबाहुल्या
दित्यभिप्रायकमिदं विशेषणं॥ शशिनाचंद्रेण॥ शेखरशीतलेनेतिपाठेचंद्रवच्छीतलेनेत्यर्थः॥ शशिनेत्यस्यचंद्राकारव्यजनेनेत्यर्थः॥ वस्तु
तस्तुशेखरेणोत्तंसेनातएवस्वसमीपवर्तिनातएवचानुभूतश्रमहरणस्वभावेनगंगाजलेनेतिनिर्ग्गलितोर्थः॥ वातंसमातन्वनिसति॥
किंभूतायाअचलाधिराजदुहितुः पर्यस्तेति॥ पर्यस्ताविकीर्णालकानांरोचिर्नामदीप्तिर्यस्यास्तस्याः पुनः कीदृश्यास्तस्याः श्रमेति॥ विप
रीतरतगर्भादिप्रयुक्तश्रमभाजः॥ पुनः कीदृश्यास्तस्याः प्रस्यंदेति॥ अतिशयितकंपशालिनीगल्लशोभायस्यास्तस्याइत्यर्थः॥ दिक्प्रदर्शन

एवमन्याअप्युदाहरणीयाः॥ अथरसानांजन्यजनकभावः॥ तत्रभरतः॥ शृंगाराद्भवेद्धास्योरौद्राच्चकरुणोमतः॥ वीरात्स्या
दद्भुतोत्पत्तिर्बीभत्साच्चभयानकः॥ अयमुत्सर्गः परेषामपिरसानांकार्यकारणाभावदर्शनात्॥ पूर्वग्रंथकारसंमतिरपि॥ क
थासंग्रहयोगाच्चविवक्षावशतःकवेः॥ अन्योन्यंजन्यजनकारसभावाभवंत्यमी॥ मात्रमेतदित्याह॥ तद्यथामम॥ मृगयावेषबा

धप्रधाविनमृगीविलक्षदृष्टिरिव॥ घनपटलंपश्यंत्यास्तस्यादृष्टिर्मयादृष्टा॥ तत्रेयंशंकितादृष्टिः॥ तल्लक्षणंतुव्यामूढेवायतातिर्यङ्मुहु
श्चकिततारका॥ नातिस्थिरानिवृत्ताद्रीवीक्षणाबहिरुन्मुखी॥ शंकायांशंकितादृष्टिर्नात्यविद्भिरुदाहृतेतिबोध्यं॥ प्रसंगादाह॥ रसा
नांस्थायिभावानां॥ रसानामखंडानंदमयत्वेनजन्यजनकभावासंभवात्॥ शृंगारादितिरतेरित्यादिबोध्यं॥ इत्यपरिशेषमसहमानआ
ह॥ तत्रसंमतिमाह॥ कथायांवर्णनीयस्येत्यादिः॥ संग्रहः संदर्भविशेषस्तस्ययोगोघटनातस्मादित्यर्थः॥ एतेनकार्यकारणभावस्यसत्त्वतः
संभविनत्वंदर्शितं॥ कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वंदर्शयति॥ कवेरिति॥ विवक्षावशतश्चेतियोजना॥ रसभावाइति॥ रसाभावाश्चेत्यर्थः॥ व्याख्या

मातूरेणुकायाउद्वारां प्रगुणीभूतां दृष्ट्वा वेवांभोरुहयुगलं जलप्रभवत्वात्तस्माद्गलंतीं स्रवंतीं लसदिति पाठे तत्र लसंतीं भासमानां नौका
बाष्पधारां दृष्ट्वा तातस्य जमदग्नेर्वक्षःस्थलसंबंधि रुधिरं च यं शोणितकूटं च प्रेक्ष्य क्रुध्यता क्रोधभाजा भार्गवेण परशुरामेण सहस्रार्जु
नस्य दमनसमारंभेण दलनोद्योगेन गंभीरं पद्यौर्यं तेन स्फूर्जंती या दोर्वल्लिस्तत्संबंधि यद्धल्लीसकं नृत्यं तस्य सकलकलायाः कौशलस्य
सूत्रधारः प्रवर्त्तकाचार्यः कुठारो हस्तेन्यस्त इत्यर्थः॥ द्वितीयमुदाहरति॥ हे सुभग तवारिभटः प्रतिपक्षयोद्धा विपरीतेरतविधावधि

यथा॥ मातुर्दृष्ट्वा दृगंभोरुहयुगलगलद्बाष्पधारामुदारां तातस्य प्रेक्ष्य वक्षःस्थलरुधिरचयं क्रुध्यता भार्गवेण॥ हस्तेन्यस्तः
सहस्रार्जुनदमनसमारंभगंभीरशौर्यस्फूर्जद्दोर्वल्लिहल्लीसकसकलकलासूत्रधारः कुठारः॥ अत्र वीरं प्रति करुणबीभत्स
योः कारणता॥ यथा वा नातचरणानां॥ कुरंगाक्ष्या वेणीं सुभग विपरीते रतविधावधि स्कंधं दृष्ट्वा किमपि निपतंतीमरिभटः
॥अधिग्रीवं युग्मस्वचलकरवालव्यतिकरं स्मरन्नवस्तब्धो विरमति परीरंभणरसात्॥ अत्र भयानकं प्रति शृंगारस्य कारण
ता॥ यथा वा॥ युधि कुपितकृतांतस्यंदनस्पर्द्धिनादं दिशि दिशि दशकंठस्त्यक्तवान्वारिदास्त्रं॥ तडिति जनकपुत्र्याः साम्यमालो
कमानस्त्यजति न पवनास्त्रं राघवः स्विन्नपाणिः॥ स्कंधमंसे किमपि किंचिदंशेन निपतंतीं कुरंगाक्ष्या हरिणलोचनाया वेणीं कुंतलजूटीं दृ
ष्ट्वाधिग्रीवं ग्रीवायां युग्मस्वचलकरवालव्यतिकरं भवदीयस्य प्रकंपनशालिनः करवालस्य खड्गस्य व्यतिकरं संबंधं स्मरन्नेव स्मरणसमका
लमेव स्तब्धः सन्परीरंभणरसादालिंगनावेशाद्विरमति निवर्तत इत्यर्थः॥ कविविवक्षा वैचित्र्यं दर्शयितुं प्रकारांतरेणोदाहरणांतरमाह॥ द
शकंठो रावणो युधि संग्रामे कुपिते तिक्रुद्धकालरथचक्रघोषाधिकध्वनिवारिदास्त्रं दिशि दिशि त्यक्तवांस्तडिति वारिदप्रादुर्भूतसौदामि

न्यां जनकपुत्र्याः सीतायाः साम्यं सादृश्यमालोकमानः साक्षात्कुर्वाणो राघवः स्विन्नपाणिः सन्पवनास्त्रं चापस्त्रं न त्यजतीत्यर्थः ॥ एतेषां निरूपितरसानां ॥ अंगांगिभावापन्नानामविरुद्धानामेकत्र समावेश इत्येवं तु ॥ रससंकर इति ॥ बहुविधालंकारसंपाते प्रभाविशेषेणेवानेकरससमेलने चमत्कारातिशयेन विभिन्नव्यवहारविषयत्वसंभावित्यादिति भावः ॥ तथा चांगत्वप्रकारेण भासमानस्य स्थायीतरस्यापि कत्वतत्त्वं बोध्यं ॥ लोकालपंतीति ॥ व्यक्तीभविष्यतीति चेतदुपरिष्टात् रससंकरव्यवहारवद्रसशवलव्यवहारस्यापि विषयं दर्शयितुं भूमिकामारचयति ॥ विरोध इति ॥ द्विविधो विरोध इत्यर्थः ॥ द्वैविध्यं च तदधिकरणानुनिवृत्तज्ञानप्रतिबद्धज्ञानकत्वभेदेन बोध्यं ॥ नन्वयं विरोधः

अत्र शृंगारं प्रति वीरस्य कारणता ॥ एतेषामंगांगिभावापन्नानां रससंकर इति नामलोकालपंति ॥ रसानां मिथो विरोधोपि ॥ तत्र भरतः ॥ शृंगारबीभत्सरसौ तथा वीरभयानकौ ॥ रौद्राद्भुतौ तथा हास्यकरुणौ वैरिणौ मिथः ॥ नैरिरस इन वैरिरसस्य विभावानुभावव्यभिचारिभावा अपि रसहानिकरा इति तानपि वारयेत् ॥ किं सर्वेषामेवाहोस्वित्केषां विदेन ॥ नाद्यः ॥ दर्शित

रससंकरव्यवहारस्य निर्विषयत्वापत्तेरविरोधसमुच्चायकापिशब्दानर्थक्यापत्तेश्च ॥ नांत्यः ॥ यतस्तेष्विदृत्याकांक्षायामुक्तकार्यकारणभावापन्नव्यतिरिक्तादिति परिशेषाद्वाच्यं न च तद्युज्यते तथाभूतयोरपि शृंगाराद्भुतयोरविरोधात्तस्मात्केषामसौ भवतीति पर्यवसिताशंकायां ययोर्ययोर्विरोधस्तान्विशिष्य दर्शयति ॥ यद्यपि पंचमषष्ठयोर्लघुगुरुन्यासः सांत्रदृश्यते न तथापि गुरुलघुप्रपत्त्योच्चारणे लघुत्वमेवमन्यस्यान्यथोच्चारणेन्यथात्वमित्यभिप्रायान्नासंगतिः ॥ हास्यकरुणाविति ॥ कार्यीभूतहास्यविरोधिनः करुणस्य कारणीभूतशृंगारविरोधो युक्त एव प्रायश एवेति न दृश्यगुक्तिरिति मंतव्यं ॥ अत एव करुणविप्रलंभाख्यं रसांतरमामनंति ॥ विरोधप्रदर्शनस्य फलं दर्शयन्नन्यदपि प्रसंगादाह

एवमग्रेपि॥तत्रफलीभूताकथने॥ब्रूयादिति॥असाधारणैर्विशेषणैर्नब्रूयादित्यर्थः॥नितांतंयौवनोन्मत्तागाढरक्तामहाहवे॥वसुंधरां
समालिंग्यशेरतेवीरतेरयइत्यादौसाधारणविशेषणमहिम्नाविरुद्धयोःशृंगारबीभत्सरसयोरभिव्यक्तावपितथाकथनस्यदोषत्वाभावे
नयथाश्रुतासंगतेः॥अन्नासहायत्वतात्पर्येकात्स्नार्थकनविभावकमितिकनानन्नात्स्याचव्यस्तानांविरोधित्वेउक्तेसमस्तविरोधोप्यो
वित्यायातइतिस्फुटयितुंवैरिरसइवेत्यिदृष्टांतीकृतमधस्तात्॥किंतर्हिसर्वथावैरिणएकत्रनिबंधोनकर्तव्यएवेत्याशंकायांकर्तव्यःपरं
तुविरोधंपरिहृत्येतिवक्तुमुपक्रमते॥अंगत्वानुपपत्त्यांगभावमापन्नस्यांगांतरेणांगिभावमापन्नस्यत्वंगेनविरोधएवनेतिविवक्षितमर्थं
सूचयितुमंगांगिभावानापन्नयोरित्युक्तं॥एकदेशेसतीति॥विरोधभंजकावच्छेदकैक्यसतीत्यर्थः॥देशपदेनकालस्याप्युपलक्षणात्॥क

तत्रप्राचीनसंमतिः॥नचवैरिरसंब्रूयाद्वैरिणोनविभावकं॥नानुभावंनसंचारिभावंचापिकदाचनेति॥किंत्वंगांगिभावा
नापन्नयोरेकदेशेसतिवैरंदेशभेदेसतिनवैरं॥वृक्षेकपिसंयोगतदभावयोरिव॥समयभेदेसत्यपिनवैरंभूतलेघटतदभा
वयोरिव॥ विदेकदेश्यपिपाठः नचैवंकालभेदेनविरोधपरिहारस्यानुदाहृतत्वादनोक्तिरितिवाच्यं॥वक्ष्यमाणदेशभेदोदाहरणए
वनानारसाःपाणयइत्यत्रनानाधयोनेहसइत्सूहितपाठेतात्पर्यान्नानार्थंघाधीयंतेनियम्यंतइत्यादिश्चतदर्थोवहितेःकरणायइतिरि
क्॥देशभेदेसतिदेशभेदेपिसति॥अपिनाधिकरणभेदपरिग्रहः॥नवैरमिति॥नाद्योविरोधइत्यर्थः॥समयभेदेसत्यपीति॥उदासीन
चर्वणाव्यवहितचर्वणाकत्वेपिसतीतियावत्॥इत्थंचप्रतिबंधकाभावःसंपद्यतइतिफलितार्थः॥नवैरमिति॥नद्वितीयोविरोधइत्यर्थः
॥चिरंतनवासनारूपस्यापिनामधुनात्याप्यवृत्तितयाधुनिकविभिन्नकालावच्छेद्यत्वाभावेनयथाश्रुतासंगतेः॥नचोद्बोधविशिष्टस्यापिनभा

स्यैवसर्वदालौकिकस्यशृंगारस्यबीभत्सस्यवानुद्बोधादितिवाच्यं॥यत्रोदाहरणेतथाविधविभिन्नकालावच्छेद्यत्वप्रतीतिरास्तांतस्मिंस्त
था॥तदभिप्रेत्यैवदेशपदार्थोविरोधभंजकावच्छेदकत्वेनानुगतीकृत्यदर्शितोस्माभिः॥प्रकृतेतुतथाविधविभिन्नकालावच्छेद्यत्वाप्रती
त्यावक्ष्यमाणसमयभेदोदाहरणासंगत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्॥उक्तसमयभेदोदाहरणस्योहनीयत्वेवक्ष्यमाणोदाहरणस्योपलक्षितज्ञान
विरोधोदाहरणपरत्वेचसंदर्भासंगतेः॥नचैवंघटतदभावयोरितिदृष्टांतवैषम्यमितिवाच्यं॥अनायत्याप्रतीत्योरित्यस्यपूरणेनसामंज
स्यात्॥वर्तमानकालकचकरजदेशैक्यादुभयरूपोपिविरोधोयथेत्यर्थः॥असावन्वयमुखःश्लोकःस्पष्टार्थएव॥इत्थमन्यूनबलप्रति

वैरं यथा॥प्रियेणालिंग्यमानायाः प्रियायाः कुचकुंभयोः॥करजक्षतनिर्मुक्तं रुधिरं कुंकुमायते॥देशभेदे सति विरोधाभा
वो यथा॥एकः सिंधुभुवः करे विलुलितश्चक्रे द्वितीयः स्थितः कामध्वंसिनि कालकूटकवलक्लिष्टस्तृतीयो धृतः॥भूयः क्षीरनि
धेर्घनप्रमथने सक्तश्चतुर्थस्तथा पायासुः कमलापतेर्भगवतो नानारसाः पाणयः॥

कूलरसांगानांनिबंधोनकर्तव्योयतःप्रति
कूलांगंप्रकृतपुष्टिंबाधेतसुंदोपसुंदन्यायेनवोभयोपहतिःस्यादितिप्रघट्टकार्थः॥वस्तुगत्याधिकरणभेदाभावेपिनिरुक्तदेशभेदविव
क्षामात्रेणापिविरोधपरिहारोभवतीतिदर्शयन्नाद्यविरोधपरिहारमुदाहरति॥कमलापतेर्लक्ष्मीकांतस्यभगवतोनारायणस्यनानारसाः
विभिन्नावच्छेदकावच्छिन्नतत्तत्स्थाय्यनुमापकविभिन्नचेष्टाभाजःपाणयःपायासुरेकोन्यतमःसिंधुभुवोलक्ष्म्याःकरेविलुलितःकंपमा
नोनिहितोद्वितीयस्तदन्यःकश्चिच्चक्रेस्थितस्तृतीयोद्वाभ्यांविलक्षणःकश्चित्कालकूटकवलक्लिष्टःक्ष्वेडग्रासविह्वलेकामध्वंसिनिशिवे
धृतश्चतुर्थोनशिष्टस्तुभूयःपदंलोकानुकृतिंप्रकटयद्वाकालंकारकमेवक्षीरनिधेःसमुद्रस्यघनप्रमथनेदुस्तरप्रयत्नानिष्पाद्येतएवप्रकृष्ट

नौका

र.त.
९९

नानापाणिरूपावच्छेदकभेदादेकाधिकरणकत्वेनप्रसक्तस्याप्यविरोधस्याप्यभावइत्यर्थः॥कामरिपोर्महादेवस्यधनुर्भग्नंराज्यंपरि
हृतंतस्यकंकाननेस्थितंत्रिशिरानिर्भिन्नःखरस्यपिशितस्पृष्टकपिलोलितालंकेशोद्दलितालंकावधूनांरुदितंविरायवहुकालंश्रुतंवि
देहभूःसद्मनीताप्रापितानद्रामस्याखिलंकर्मलोकोत्तरमित्यर्थः॥विरुद्धयोरप्यव्यवहितचर्वणाकत्वेनतथैवप्रसक्तस्यद्वितीयविरोधस्या
प्यभावइतिभावः॥नचकरुणशृंगारयोरव्यवहितचर्वणाकत्वाद्विरोधएवेतिशंक्यं॥तयोरधिकरणभेदात्॥नास्त्येवानयोर्विरोधइतितुय

अत्रशृंगाररौद्रकरुणाद्भुतरसानांविरोधाभावः॥समयभेदेनयथा॥भग्नंकामरिपोर्धनुःपरिहृतंराज्यंस्थितंकानने निर्भिन्न
स्त्रिशिराःखरस्यपिशितस्पृष्टकपिल्लोलितः॥लंकेशोद्दलितस्त्रिरायरुदितंलंकावधूनांश्रुतंनीतासद्मविदेहभूस्तदखिलंरा
मस्यलोकोत्तरं॥अत्राद्भुतशांतभयानकरौद्रबीभत्सहास्यवीरकरुणशृंगाराणांविरोधाभावः॥अंगांगिभावापन्नानांरसा
नांनिवेशोयत्ररसशबलइतिवेदितव्यं॥तस्याप्येतदेवोदाहरणं॥अंगयोर्वैरेपिनरसहानिर्भटयोर्वैरेप्रभोरिव॥यथा
॥सीतांसंस्मर्यवीचिप्रचलकुवलयस्पर्द्धिचक्षुःक्षिपंतींसेनांसंवीक्ष्यरक्षःशरदलितवपुःशोणितासारसिक्ता॥ ॥

याश्रुतसूत्रानुरोधिनः॥अंगांगिभावापन्नानामिति॥विरुद्धानामितियावत्॥एतदेव॥भग्नमित्याद्येव॥कालभेदेसतिपूर्वपूर्वोप
मर्दस्यापिसद्भावादितिभावः॥तथाचविरोधप्रकारेणाभासमानस्वस्थायीतरस्याधिकत्वंतत्त्वंबोध्यं॥प्रकारांतरेणापिविरोधपरिहारंद
र्शयति॥नरसहानिरिति॥द्वयोःसमुच्चितस्यप्रधानरसांगत्वानुपपत्तेरितिभावः॥रामेणवीचिप्रचलकुवलयस्पर्द्धिचंचलंचक्षुःक्षिपंतींसीतां
संस्मर्यरक्षसांशरैर्दलितानांविदारितानांवपुषांशोणितानामासारैर्धारासंपातैःसिक्तांसेनांसंवीक्ष्यक्रोधेनतत्कार्याविवेकादिनारप्यतोमर्वि

रामः
९९

थुस्य दशमुखस्य निपततां मुंडानां लाभात्प्रमोदेन हर्षेण क्रीडंत्याः काल्याः करालाया भ्रुकुट्याः सहचरी कौटिल्यान्निधननिदानत्वाच्च
चापयष्टिः संदधे इत्यर्थः॥ अत्र कार्यशेषप्रतिपत्तये कार्यानंतरभाव्युपमानतोक्ता॥ तुल्यत्वाद्युक्त्यांगांगिभावोपि विरोधभंजक इत्याह॥ विरो
धिनोरिति॥ एतेनान्योन्यांगांगिभावापन्नयोर्नैतत्त्वन्यान्यांगांगिभावापन्नयोरित्युक्तं॥ अविरोधिनोरिति पाठे त एवेत्यादिः॥ नरसहानिरिति
।प्रधानरसं प्रतिगुणीभूतरसस्यांगत्वानुपपत्तेरिति भावः॥ दशकंधरेण भौजंगमं वा गिरिमयं वा जलदात्मकं वा यद्देवशस्त्रममुमुचे विदेह
तनया विरहाकुलेन रामेण तत्सर्वं वन्हिमयशस्त्रमिवव्यलोकि दृष्टमित्यर्थः॥ अत्र भयानके वीरस्यांगत्वादविरोधः॥ ननु रसो द्विविधः

रामेण क्रोधदृप्यद्दशमुखनिपतन्मुंडलाभप्रमोदक्रीडत्कालीकरालभ्रुकुटिसहचरी संदधे चापयष्टिः॥ अत्र शृंगारबीभ
त्सयोर्विरोधेपि नरसहानिः॥ एवमंगांगिभावापन्नयोर्विरोधिनोरेकत्रभावेपि नरसहानिः॥ यथा॥ भौजंगमं गिरिमयं जल
दात्मकं वा शस्त्रं यदेवममुचे दशकंधरेण॥ सर्वं विदेहतनया विरहाकुलेन रामेण वन्हिमयशस्त्रमिवव्यलोकि॥ ननु बीभत्स
शृंगारयोः सहजं वैरं कुतो मधु निपीय निष्ठीवतोः संभोगदर्शनादिति चेत्॥ सत्यं॥ बीभत्सस्य जुगुप्सास्थायिभावः॥ स्वनिष्ठः परनि

ष्ठश्चेत्युक्तं तत्र स्वयं मधु निपीय निष्ठीवतोः स्त्रीपुंसयोर्द्वयोरपि संभोगदर्शनात्कथं शृंगारबीभत्सयोर्विरोध इत्याशंकते॥ किमत्र नटस्यस्य
बीभत्सेन विरोधः शृंगारिणोरेव वा तेन सहासावभिमतः॥ नाद्यो धिकरणभेदाद्विरोधप्रसरस्यैवाभावात्॥ नांत्यः॥ रोगोलकस्ये नान्यतरस्या
पि जुगुप्साया अभावादित्याशयेनोत्तरयति॥ नटस्यस्येति॥ एतेन रतिक्रोधोत्साहभयशोकविस्मयनिर्वेदेषु प्रागुदाहृतेषु यथालंबनाश्रय
याः पृथक्त्वस्य पोन तथा हासे जुगुप्सायां च सर्वत्र कविदालंबनस्यैव प्रतीतेः॥ पद्यश्रोतुश्च रसास्वादाधिकरणत्वेन नलौकिकहासजुगुप्साश्र

तथाचतत्रविभावयोरालंबनाश्रयरूपयोः संम्यगप्रतीत्याकथंरसोद्बोधःस्यादितिपरास्तं॥ तत्रापितटस्थस्यतथाविधस्याक्षेप्य
त्वात्॥ तस्यानाक्षेपेपिश्रोतुःस्वकीयकांतावर्णनपद्यादिवरसोद्बोधबाधकाभावाच्चेत्यपिद्रष्टव्यं॥ देशभेदाद्यभावेपिद्वयोरेककाल
तास्त्येवेतिपुनःशंकते॥ तथाप्यधिकरणभेदादिनानिरुक्तस्थलेविरोधवारणेपीत्यर्थः॥ बीभत्सइतिसतीतिशेषः॥ नेवतथादृष्टमि
तिविप्रतिपन्नंप्रत्याह॥ यदपिशिवस्यहृदिविशालामुंडमालावर्ततेपाणिनरककपालंनत्यजतिचैलंरौरवंचर्मभवतितदपिगिरिसुता

सावतद्दर्शनेनतटस्थस्यभवतिनतुतयोरागोत्कटत्वादिति॥ ननुतथापिबीभत्सेशृंगारोदृश्यते॥ तथाहि॥ यदपिहृदिवि
शालामुंडमालानपाणिस्त्यजतिनरकपालंरौरवंचर्मचैलं॥ तदपिगिरिसुतायाःपक्षपातःपुरारौसमुदयतिविचित्रःकामि
नोःप्रेमबंधइत्यादाविति चेत्॥ सत्यं॥ निजभर्तुरधमेपिभूषणेभक्त्यतिशयेनपत्न्यास्तत्रजुगुप्सैवनावतरतिजुगुप्सितत्वे
नप्रतीयमानमेवहिजुगुप्सोत्पादकंभवति॥ किंचप्रियसंबंधोपाधिकमपिकंतत्रप्रेमैवोत्पद्यते॥ तस्मात्स्थायिभावाभावाद्वी
भत्सस्तत्रनजायतइति॥ याःपार्वत्याःपुरारौशिवेपक्षपातःप्रेमातिशयःसमुदयस्यतएवकामिनोःप्रेमबंधोविचित्रोबाधकेना

त्यनपनोद्यइतिप्रतीमइत्यर्थः॥ नायकेरागोत्कटत्वादिवुनायकभूषणेपिभक्त्यतिशयान्नजुगुप्सेत्युत्तरितप्रायमेवेत्यभिप्रेत्याह॥
अधमेपिवस्तुतोजुगुप्सितत्वेसत्यपि॥ तत्रभर्तरि॥ जुगुप्सितत्वेनदोषदूषितत्वेन॥ जुगुप्साहेतुभूतस्यभूषणेजुगुप्सितत्वावगमस्य
प्रतिबंधकस्यभक्त्यतिशयस्यसत्तामुपपाद्यजुगुप्साविरोधिशृंगारसामग्रीसत्तांकैमुतिकन्यायेनोपपादयति॥ तत्रभूषणे॥ तस्मादिति
।भर्तृभक्त्यतिशयेनभूषणेजुगुप्सितत्वावगमस्यहेतोरभावादित्यर्थः॥ स्थायिभावाभावादुक्तं भूषणेजुगुप्साव्यंजकत्वाभावात् ॥

यद्यप्यत्र प्रकरणे रसशब्देन स्थायिभावमात्रं गृह्यते : स्वंडानंदमयस्य विरोधासंभवादित्युक्तप्रायमेव तथाप्येकतरबाधेनैकतरस्त
त्रकोमुमंतव्य इति जिज्ञासुप्रत्ये तदुत्तरमित्यवधेयं ॥ वीरभयानकयो रौद्राद्भुतयोश्च विरोधे शंकते ॥ एकस्य संभृतसामग्रीकत्वे तदित
रस्याधीनभवत्वेवेति समाधत्ते ॥ रसावेशाद्रागोत्कस्यात् ॥ हृयोरनयोः स्थायिभावयोरेकाधिकरणे समुपलंभेप्यधिकरणभेद इव
विषयभेदोपि विरोधभंजको भवतीति प्रतिपादयति ॥ विषयभेदमेवाह ॥ रौद्राद्भुतयोर्विषयभेदमुपपादयति ॥ वैरिरसं वारयेदिति
प्रागुक्तं ॥ उदाहृतं चांगयोरंगांगिनोर्वा नैरंतर्यमतदित्याशंक्य नत्र प्रबलैर्विरोधिनोरसस्यांगैर्यथा विद्यमानेष्वपिस्वांगेषु प्रकृतरसाभि

ननुवीरस्य युधि गच्छतः सर्पस्पर्शे चकितता दृश्यते ॥ रौद्रे चाकस्मिकोत्पातातिपाते विस्मय इति चेत् ॥ चकितता विस्मयश्च
तत्र रसावेशान्न भवत्येव ॥ सति वा विषयभेदः ॥ वीरस्य न प्रतिभटाद्भयं किंतु भुजंगमात् ॥ रौद्रे च न प्रतिबलबलाधिक्ये विस्म
यः ॥ किंतूत्पाते ॥ रसवैरस्योत्पादकमखिलमवधेयं ॥

व्यक्तेः प्रतिबंधो वापकर्षो वास्यास्तथा वचनं न कार्यमित्येवाभिप्रेतं न तु सर्वथै
व विरोधिरसप्रतिपादकं न वाच्यमिति नियमः ॥ वैरिविजयकृत वर्ण्ययशोभाधायकस्य बाध्यत्वेन विरोधिरसनिर्बंधनस्य प्रकृतं रसं परिपो
षकत्वीनामत्यंतोपादेयत्वादित्याह ॥ केचित्तु विरुद्धौ रसौ येषां ते विरसास्तेषां भावो वैरस्यं विरुद्धौ रस इति फलितोर्थः ॥ तथा च प्रकृतर
सविरुद्धरसव्यंजकं निरसनीयमित्याहुः ॥ तन्न ॥ वैरिरसइवेत्यादिना पौनरुक्त्यापत्तेः ॥ पूर्ववदित्ययं कतथेत्युक्तान्यार्थकान्यत्वेतिवसं
दर्भासंगतेश्च ॥ अन्ये तु वैरस्यं नाम पानकपाने सिकतापातेनेवारुंतुदतेति तद्धेतुर्वचनादिर्वैरस्यमित्याहुः ॥ तदपि न ॥ वक्ष्यमाणानौचित्येन ग
तार्थत्वात् ॥ किंतु रसस्य वैरं प्रतिबंधो वापकर्षो वा तस्य निव्युत्पत्त्यापदर्शिना ग्रंथकमेव ॥ अखिलं न तूक्तमात्रं ॥ अनवधेयं विरुद्धरसवन्निरसनी

यत्नेन द्रष्टव्यं ॥ अखिलपदार्थविवेचयितुं तंत्र समतिमाह ॥

अनौचित्यस्य साक्षादेव रसदोषता न परं परकीयविभावादिवृत्त्यरमुखनिरीक्षकृतयेत्याविष्कृतैस्सर्वथेति॥ अवश्यमेव न तु य
त्किंचिदेवप्रकारविशेषविशिष्टमेवेत्यर्थः॥ तेन व्यभिचारिणां पदवाच्यत्वं न सर्वं दोषः॥ यत्रेतरस्यादृत्तो नानुभावस्तत्र तस्यादो
षत्वादित्यपि सूचितं॥ तदुक्तं॥ न दोषः स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः क्वचिदिति॥ तत्र रसप्रातिकूल्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राचीनग्रंथ
कृदुक्ताभ्यां द्रढयितुमाह॥ कुतो नौचित्यं परिहरणीयमित्याशंक्याह॥ यतः पानके सिकतासंपाततद्वदरुंतुदतासंपादकमित्यर्थः॥ अनौ
चित्यमौचित्यविपर्ययस्तत्र किमौचित्यं॥ धर्मशास्त्रानिषिद्धत्वस्य तथात्वे त्वन्यविवाहितायाः शृंगारेप्यनौचित्यापत्तेः॥ न चेष्टापत्ति
॥ तत्र चित्तद्रुत्युत्कर्षस्यैव सकलसहृदयसंमतत्वादत एव वक्ष्यति॥ द्वयोर्यूनोरिति॥ अत्रेष्टापत्तिं चेदं मंस्यसे तर्हि दंपत्योरित्येवोप

तत्र प्राचीनग्रंथकृतः॥ अनौचित्यादृते नान्यद्रसभंगस्य कारणं॥ प्रसिद्धौचित्यबंधस्तु रसस्योपनिषत्परेति॥ उद्वेगकर
मनौचित्यं॥ लोकयात्राप्रसिद्धिसिद्धत्वमौचित्यं॥ तस्माद्द्वयोर्यूनोर्यत्र मिथो रतिस्तत्रैव रसः॥

समहरिष्यदतस्तदाह॥ लो
कयात्रेति॥ लोकव्यवहारेत्यर्थः॥ प्रसिद्धिर्ज्ञानं॥ सिद्धत्वं विषयता॥ तथा च सार्वजनीनतादृशव्यवहारजन्यज्ञानविशेष्यत्वं तदिति
फलितं॥ लोकमात्रप्रसिद्धेति क्वचित्पाठः॥ तत्र मात्रपदं कृत्स्नार्थकमिति प्रसिद्धिपर्यंतेन प्रमापर्यंतविवक्षणात्तत्प्रमाविशेष्यत्वं त
दिति फलितं बोध्यं॥ स्त्रीपुंसयोः परस्परानुरागवर्णने ब्राह्मणस्याध्ययनादिवर्णने राज्ञो मृगयावर्णनेपि चौचित्यं तद्विपर्यये त्वनौचित्य
मित्यादिरीत्या वा बहुविधं तदित्याविष्कुर्वन्विवक्षितार्थमाह॥ यूनोरिति पुमान्स्त्रियेत्येकशेषतात्पर्यं ग्राहयितुं द्वयोरिति मिथुनीभूत
योरित्यर्थः॥ जरास्त्वपि मान्मथो विकारोनुचित एवेति ध्वनयितुं यूनोरित्युक्तम्॥ तत्रैवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह ॥ ७ ॥ ७ ॥

युक्तितोत्यादाह॥ अत्रोभयत्रापिस्वविषया वृत्तिस्वाश्रयविषयकरतिकत्वंकैवल्यंषष्ठीसमभिव्याहृतैवकारार्थः॥ तेन॥ यांचिंतया
मिसततंमयिसाविरक्तासाचान्यमिच्छतिजनंसजनोन्यसक्तः॥ अस्मत्कृतेचपरितुष्यतिकाचिदन्याधिक्तांचतंचमदनंचइमांच
मांचेत्यादौस्वविषयेस्वाश्रयान्यविषयरतिमत्त्वेपिरसाभासतानिष्प्रत्यूहैवेतिध्येयं॥ रसाभासएवनतुरसइत्युभयत्रापिप्रथमासम
भिव्याहृतैवकारार्थः॥ एतेनदूषकताबीजस्यैकरूपस्यैवनिरुक्तकैवल्यस्यसंभवादुदाहरणभेदप्रयोजकवैचित्र्यांतरगवेषणपरि
श्रमोनकर्तव्यइतिसंवितं॥ कामोतिशयितत्वाद्रामोवातदेकप्रयोजनत्वात्सीतेत्यादिसीतासमागमस्ययोग्यतासिद्ध्यर्थंबंधुरंन

एकस्यैवरतिश्चेद्रसाभासएव॥ एकस्याएवरतिश्चेद्रसाभासएव॥ क्रमेणोदाहरणं॥ सीतासमागमश्लाघाबंधुरंदश
कंधरं॥ प्रहर्तुंसमतेकामोरामोवानिशितैःशरैः॥ निधुवनवनप्रांतेयातंचलेनयनांचलैः किमितिवलितग्रीवंमुग्धेमुहु
मुहुरीक्षसे॥ विफलमखिलंयूनोर्नोचेदुदेतिपरस्परंरतिरथमनोजन्मादेवःसएवनिषेव्यतां॥ म्रंविनीतमितियावद्द

शकंधरंनिशितैरुद्दीपनातिशयमुक्तैस्तीक्ष्णैश्चशरैःपुष्पबाणैश्चप्रहर्तुंमारयितुंसमतेसमर्थोभवतीत्यर्थः॥ हेमुग्धेसंभ्रमवि
नष्टानुरागानुभिज्ञेनिधुवनेत्यादि॥ सुरतप्रधानवनसमीपेयातं॥ युवानमित्यर्थादितिकेचित्॥ तन्न॥ तथासतिबहुविषयरति
प्रतीत्याप्रकृतोदाहरणासंगतेः॥ किंतुमामेनमित्याद्येकतरमर्थाच्चलेलज्जालोलेनयनांचलैःपरस्परमभिवेलितग्रीवंतिर्यग्विवर्तित
कंठंयथास्यात्तथाकिमितिकिमुद्दिश्यमुहुर्मुहुरीक्षसेयूनोःपरस्परंरतिश्चेन्नोदेतितर्ह्यखिलमीक्षणादिविफलंभवति॥ अथेतिप
क्षांतरइत्यर्थः॥ द्वयोरप्यनुरागइतियावत्सर्वेक्षणादेरुद्देश्योमनोजन्मादेवःकामएवनिषेव्यतांतन्मतसिद्धार्थानुष्ठानस्यैवनत्वेवारू

अनौचित्यस्यसाक्षाद्रसदोषतानपरं परकीयविभावादिवत्सरमुखनिरीक्षकृतयेस्याविष्कर्तुं सर्वथेति॥ अवश्यमेवनतु य
त्किंचिदेवप्रकारविशेषविशिष्टमेवेत्यर्थः॥ तेनव्यभिचारिणांपदवाच्यत्वंनसर्वदोषः॥ यत्रेतरव्यावृत्तोनानुभावस्तत्रतस्यादो
षत्वादित्यपिसूचितं॥ तदुक्तं॥ नदोषःस्वपदेनोक्तावपिसंचारिणःक्वचिदिति॥ तत्ररसप्रातिकूल्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्राचीनग्रंथ
कृदुक्ताभ्यांदृढयितुमाह॥ कुतोनौचित्यंपरिहरणीयमित्याशंक्याह॥ यतःपानकेसिकतासंपातइवारुंतुदतासंपादकमित्यर्थः॥ अनौ
चित्यमौचित्यविपर्ययस्तत्रकिमौचित्यं॥ धर्मशास्त्रानिषिद्धत्वस्यतथात्वेत्वन्यविवाहितायाःशृंगारेप्यनौचित्यापत्तेः॥ नचेष्टापत्ति
॥ तत्रचित्तद्रुत्युत्कर्षस्यैवसकलसहृदयसंमतत्वादतएववक्ष्यति॥ द्वयोर्यूनोरिति॥ अत्रेष्टापत्तिंचेदमंस्यत्तर्हिदंपत्योरित्येवोप

तत्रप्राचीनग्रंथकृतः॥ अनौचित्यादृतेनान्यद्रसभंगस्यकारणं॥ प्रसिद्धौचित्यबंधस्तुरसस्योपनिषत्परेति॥ उद्वेगकर
मनौचित्यं॥ लोकयात्राप्रसिद्धिसिद्धत्वमौचित्यं॥ तस्माद्द्वयोर्यूनोर्यत्रमिथोरतिस्तत्रैवरसः॥ समहरिष्यदनस्तदाह॥ लो

कयात्रेति॥ लोकव्यवहारेत्यर्थः॥ प्रसिद्धिर्ज्ञानं॥ सिद्धत्वंविषयता॥ तथाचसार्वजनीनतादृशव्यवहारजन्यज्ञानविशेष्यत्वंतदिति
फलितं॥ लोकमात्रप्रसिद्धेतिक्वचित्पाठः॥ तत्रमात्रपदंकृत्स्नार्थकमितिप्रसिद्धिपर्यंतेनप्रमापर्यंतविवक्षणात्तत्प्रमाविशेष्यत्वंत
दितिफलितंबोध्यं॥ स्त्रीपुंसयोःपरस्परानुरागवर्णनेब्राह्मणस्याध्ययनादिवर्णनेराज्ञोमृगयावर्णनेपिचौचित्यंतद्विपर्ययश्चानौचित्य
मित्यादिरीत्यावाबहुविधंतदित्याविष्कुर्वन्विवक्षितार्थमाह॥ यूनोरितिपुमान्स्त्रियेत्येकशेषतात्पर्यंग्राहयितुंद्वयोरितिमिथुनीभूत
योरित्यर्थः॥ जरास्वपिमान्मथोविकारोनुचितएवेतिध्वनयितुंयूनोरित्युक्तम्॥ तत्रैवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह ॥ ७ ॥ ७ ॥

युक्तितोत्यादाह॥ अत्रोभयत्रापिस्वविषयावृत्तिस्वाश्रयविषयकरतिकत्वंकैवल्यंषष्ठीसमभिव्याहृतैवकारार्थः॥ तेन॥ यांचिंतया
मिसततंमयिसाविरक्तासाचान्यमिछतिजनंसजनोन्यसक्तः॥ अस्मत्कृतेचपरितुष्यतिकाचिदन्याधिक्तांचतंचमदनंचइमांच
मांचेत्यादौस्वविषयेस्वाश्रयान्यविषयरतिमत्वेपिरसाभासतानिष्प्रत्यूहैवेतिध्येयं॥ रसाभासएवनतुरसइत्युभयत्रापिप्रथमासम
भिव्याहृतैवकारार्थः॥ एतेनदूषकताबीजस्यैकरूपस्यैवनिरुक्तकैवल्यस्यसंभवादुदाहरणभेदप्रयोजकत्वेविरुयांतरगवेषणपरि
श्रमोनकर्तव्यइतिसूचितं॥ कामोतिशयितत्वाद्रामोवातदेकप्रयोजनत्वात्सीतेत्यादिसीतासमागमस्ययोग्यतासिद्ध्यर्थंबंधुरंन

एकस्यैवरतिश्चेद्रसाभासएव॥ एकस्याएवरतिश्चेद्रसाभासएव॥ क्रमेणोदाहरणं॥ सीतासमागमश्लाघाबंधुरंदश
कंधरं॥ प्रहर्तुंक्षमतेकामोरामोवानिशितैःशरैः॥ निधुवनवनप्रांतेयांतंचलैर्नयनांचलैः किमितिवलितग्रीवंमुग्धेमुहु
मुहुरीक्षसे॥ विफलमखिलंपूनांनोचेदुदेतिपरस्परंरतिरथमनोजन्मादेवःसएवनिषेव्यतां॥ म्रंविनीतमितियावद्

शकंधरंनिशितैःकृतदीपनातिशयमुक्तैस्तीक्ष्णैश्चशरैःपुष्पैर्बाणैश्चप्रहर्तुंमारयितुंक्षमतेसमर्थोभवतीत्यर्थः॥ हेमुग्धेसंभृतवि
नष्टानुरागानुभिन्नेनिधुवनेत्यादि॥ सुरतप्रधानवनसमीपयांतं॥ पूवानमित्यर्थादितिकेचित्॥ तन्न॥ तथासतिबहुविषयरति
प्रतीत्याप्रकृतोदाहरणासंगतेः॥ किंतुमामेनमित्याद्येकतरमथाञ्चलैर्लज्जालोलैर्नयनांचलैःपक्ष्मभिर्वलितग्रीवंतिर्यग्विवर्तितन
कंठंयथास्यात्तथाकिमितिकिमुद्दिश्यमुहुर्मुहुरीक्षसेपूनाःपरस्परंरतिश्चेन्नोदेतितर्ह्यखिलमीक्षणादिविफलंभवति॥ अथेतिप
स्थानरइत्यर्थः॥ द्वयोरप्यनुरागइतियावत्सर्वेक्षणादेरुद्देश्यामनोजन्मादेवःकामएवनिषेव्यतांतन्मतसिद्धार्थानुष्ठानसेवनत्वेनारू

तथाचनस्यानुरागेस्वतएवप्रवृत्तत्वादीक्षणावसरएवन॥अनुरागाभावेत्वीक्षणवैयर्थ्यमुक्तमेव॥नचास्मदीक्षणेनैवानुरागउ
ज्जीविष्यतीत्याशंसनीयं॥प्रशमेनवासनायाएवात्यंतोच्छेदादितिभावः॥यद्वावासनायाअत्यंतोच्छेदमेवदर्शयति॥अथेतिविच्छे
व्यावीर्णेसतिसानादिप्रवाहोमनोजन्मामनोधानस्थितिर्देवउद्दिष्टकर्मफलप्रसूर्निषेव्यतामेवविषयसिद्धिस्तुदूरापास्तैव॥प्रवृ
र्ताविरक्लेशनिर्विण्णायास्तवापिवासनाक्षणक्षीणासर्वस्वामवगच्छामइत्याशयः॥आशंसावचनविभक्तिसमभिव्याहारात्॥प्रा
ग्रावणस्येवानुरागानसीतायाइतिप्रकाशएवप्रकृतेनायकोविरक्तोनायिकाचानुरक्तेतितुविचारगम्यमितिनद्विवेचयति॥निरु
अत्रनायिकायाएवरतिर्नतुनायकस्य॥एवमेकस्यानेकविषयारतौरसाभासएव॥परंत्वेषविशेषः॥यस्यव्यवस्थि
ताबह्व्योनायिकाभवंतितत्रनरसाभासस्तथासतिकृत्स्नस्यसकलोत्तमनायकस्यबहुकामिनीविषयायारतेराभासता
पत्तेः॥तस्माद्व्यवस्थितबहुकामिनीकवैशिकनायकपरमेतत्॥ ककेवल्याभावेप्यन्यतरस्यानेकालंबनरतिमत्त्वेपिरसा
भासएवेत्याह॥आलंबनस्याव्यवस्थितत्वंविशेषणंदातुमुपक्रमते॥अनौचित्याभावेनेष्टापत्तिर्नसंभवतीतिभावः॥वैशिकेति॥वे
श्यापभोगरसिकस्यार्थः॥यद्यपिसुप्रसिद्धतयावेश्यानांरसाभासःप्रथमंदर्शयितुमुचितस्तथापिगदैवरतेर्बहुविषयकत्वेनाभासत्वं
बुद्धानारूढंतदैवानेकपत्नीविषयकरतेराभासताप्रसंगोपीत्यव्यवस्थितानेकविषयत्वेनाभासत्वेपरिष्करणीयेस्त्रीणामनेकविषया
रतिराभासोनपुरुषाणामितिविप्रतिपन्नस्यवैशिकरसेतिप्रसंगशंकापरिजिहीर्षुणात्तद्व्यलक्ष्यत्वाभावव्युत्पादनायसएवप्रथ
मंलक्ष्यत्वेनापिप्रदर्शितः॥अतएवौत्सर्गिकींरीतिमनुरुंधानःप्रसिद्धिक्रमेणैवोदाजहारेतिविदुषांपरामर्शः ॥ छ ॥ छ ॥

नायकेप्यव्यवस्थितत्वं विशेषणमावश्यकमन्यथा पांचाल्याः पंचविषयकशृंगारादिवर्णनेप्याभासतायाः कस्याप्यनभिमतायाः समा
पत्तेरितिस्फुटयन्निरुक्तार्थे प्राचीनसंमतिमाह॥ वैशिकानामित्यनेन नायिकायामव्यवस्थितत्वं दृढीकृतं॥ वेश्यानामित्यनेन नाय
केप्यव स्थितत्वं दृढीकृतं॥ हे सखि यत्पुरो यदग्रे नेत्रताराकनीनका तरलिता साभिलाषवलिता तस्य कस्य संपन्नता राभवति॥ यद्वा संप
द्विषयसंपन्नतारारूपतया परिणमते फलितेति यानद्यदभिमुखगता रत्नकांची वेपते हर्षोद्गमात्तेन केनाद्य कांचीपुरी दृष्टा दर्शनाविनाभूत
फलसंपत्तेः॥ यदनुगमे यन्निमित्तं कस्मिंद्विशिष्यानिर्वचनाय उग्रातिशापिनोत एवाभिताप औत्सुक्यात्तस्य कस्याद्योग्रः सदाशिवस्तुष्टो

अतएव वैशिकानां वेश्यानां च रसाभास इति प्राचीनमतं॥ एकस्या अनेकविषया रतिर्यथा॥ संपन्नकस्याद्य ताराभवति
तरलिता यत्पुरो नेत्रतारा दृष्टा केनाद्य कांची यदभिमुखगता वेपते रत्नकांची॥ उग्रः कस्याद्य तुष्टः स विषयदनुगमे कस्मि
द्दुग्रोभितापः स्नातं केनाद्य वेणीपयसि विलुलिता यत्कृते कापि वेणी॥ अत्रकिमोबाहुल्येन वेश्यात्वं॥ एकस्यानेकविषयार
तिर्यथा॥ पंचेषुक्षितिपप्रतापलहरीप्रीतिस्तदीया पुनः कासां न स्तनकांचनाचलतटे काश्मीरपंकायते॥ यत्कृते यदर्थे कापि वे

णी विलुलिता कंपात्तेन केनाद्य वेणीपयसि स्नातमित्यर्थः॥ संपत्तुष्टादिपदसाकांक्षत्वं तत्किमः स्नातदृष्टादिपदनिराकांक्षत्वेन षष्ठी
तृतीयाभेदभिन्नकिमद्वयावश्यकत्वेपि षष्ठ्यंतद्वयं तृतीयांतद्वयमिति किम्बहुलोपादानं कल्युभितवक्रजिज्ञासाद्वयं विनानुपपन्न
तस्यानेकत्वं गमयतीत्युदाहरणसंगतिरित्याह॥ प्रियाभिलषितार्थपरायणा तएव सखेः प्रतार्यं पंचेषोः पंचभ्यो यस्य कस्यापि भूतपंचक
तादात्म्यप्रतिपन्नयमरणायेति यावदिषवो बाणा यस्य तस्यात एव क्षितिपस्य राज्ञः कामस्य प्रतापस्य पौरुषस्य लहर्युज्जृंभणारूपा तदीया

प्रकृतंपुंसः प्रीतिः पुनस्त्वर्थे कासांस्त्रीणांस्तनात्मनः कांचनाचलस्य सुमेरोर्गौरत्वादभ्युन्नतत्वाच्चतटे प्रावारेन काश्मीरपंकायते य
स्य कर्दमाद्यात्मनापरिणमते यक्षकर्दमश्च कर्पूरागरुकस्तूरीकंकोलैर्यक्षकर्दम इतिकोशोक्तः॥ कासांवानीरजदृशांमूर्धनिनैव
सिंदूरलेखायतेतदात्मनापरिणमते॥ कासांवाकर्णयोर्नचमाणिक्यभूषायतेमाणिक्यघटितभूषणात्मनापरिणमते॥ अपितुस
र्वासांस्वैवतैस्तैः प्रीतिकार्यैस्तदीयाप्रीतिर्व्यज्यतेवेतिनायकनर्मसखिवंनायिकालोभयितारंप्रत्युक्तिरियं॥ सौलभ्यार्थकैवकारोपसंदा
नेनकिमादित्वेनापीत्यर्थः सूचितः॥ अत्रेदंबोध्यं॥ कलहशीलकुपुत्राद्यालंबनतयावीतरागादिनिष्ठतयाचवर्ण्यमानः शोकोब्रह्म
विद्यानधिकारिचांडालादिगतत्वेनचनिर्वेदः कदर्यकातरादिगतत्वेनक्रोधः पित्राद्यालंबनकत्वेनोत्साहऐंद्रजालिकाद्यालंबनत्वेन

कासांमूर्धनिनैवपंकजदृशांसिंदूरलेखायतेकासांवानचकर्णयोः प्रियसखेमाणिक्यभूषायते॥ अत्रापिवैशिकतायां
म्वदेव॥ यत्ररसाबहवः सरसशबलः॥ यत्रभावाबहवः सभावशबलः॥

चविस्मयः गुर्वाद्यालंबनतयाचहासोमहावीरग
तत्वेनवर्ण्यमानंभयंयज्ञीयपशुवसासृङ्मांसाद्यालंबनतयावर्ण्यमानाजुगुप्साचरसाभासः॥ भावाभासेष्वप्येषैवरीतिरनुसर्तव्येति
दिक्॥ रसशबलदृष्टांतेनभावशबलंवक्तुंरसशबलमनुवदति॥ भावशबलंलक्षयति॥ सप्तम्याकाम्यजन्यचमत्कृतिजनकैकज्ञा
नगोचरत्वंलभ्यते॥ तथाचतत्वेसत्यनेकभावत्वंतल्लक्षणंबोध्यं॥ नचविरुद्धांगेनप्रतिबंधात्कथंविरुद्धभावाभिव्यक्तिरन्यथारस
शबलस्यदुर्वचत्वादितिवाच्यं॥ आनुभाविकरसानभिव्यक्त्याऽलौकिकाभिव्यक्तिंप्रत्येवतद्विरोधित्वात्॥ स्वाभिव्यंजकचर्वणाव्यवहि
तचर्वणाकत्वान्नप्रतिबंधसंभावनेत्यपिवदंति॥ अत्रनिर्वेदादयस्त्रयस्त्रिंशद्गुर्वादिविषयारतिश्चभावपदार्थः॥ बहवइति ॥

अत्र पूर्वपूर्वोपमर्देन निबध्यंत इति शेष इति केचित्तन्न॥ पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे कात्वराहं कुमारी हस्तालंबं वितर हहहा व्युत्क्रमः
क्वासि यासि॥ इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवद्विद्विषोरण्यवृत्तेः कन्या काचित्फलकिसलयान्याददानाभिधत्त इत्यत्र शंकासूयाधृतिस्मृति
श्रमदैन्यमत्यौत्सुक्यानामुपमर्दलेशशून्यत्वेपि शबलतायाराजस्तुतिगुणत्वेन पंचमोल्लासे मंमटभट्टैरभिधानात्॥ एतेन परस्परसामा
नाधिकरण्येन चर्व्यमाणभावत्वं शबलत्वे सेवंविधः परसंदर्भस्तोदस्समपरिष्कारोपि परास्तः॥ एकस्यामनेकेषां प्रतीतावप्येकस्याश्रये
परस्याश्रितत्वरूपस्यापि परस्परसामानाधिकरण्यस्य प्रकृतेऽप्रतीतेः॥ यदि च तत्स्वस्यायनार्थे पश्येत्कश्चिदिति ब्रुवाणा काचित्कन्या
चल चपल रे इत्यभिधत्त इति शेषपूरणेन व्याचिख्यासा तर्हि विरोधद्वारा पूर्वपूर्वोपमर्दद्योतकापिशब्दसमुच्चितशेषपूरणं किमिति न
रोचये॥ तस्मान्नारिकेलजलक्षीरसिताकदलमिश्रणे॥ विलक्षणो यथास्वादो भावानां संहतौ तथेत्यवधेयं॥ रसशबलदृष्टांतस्यानुस
रणमपि साकूतमेव॥ तद्यथा॥ य एते भावशांत्युदयसंधिशबलताध्वनयः सर्वैरुदाहृता विस्तरभिया समाख्यामात्रसमधिगतवि
शेषवत्तया वास्माभिर्न प्रदर्शिताः परं तु तेप्यस्मत्प्रदर्शितभावध्वनिपदरूढा न कंचन विशेषमितरमावहंति॥ यतो विद्यमानतया चर्व्य
माणेष्विकेस्यस्य चिन्नत्वविनश्यदवस्थत्वस्वफलोपधायकसामग्रीसमवहितत्वरूपसंधीयमानत्वैकसत्तापर्यवसितपरस्परस
मानाधिकरणत्वैः प्रकारैश्चर्व्यमाणेष्वपि भावेष्वेव प्राधान्यस्यावस्थानात्तेष्वेव चमत्कृतिविश्रांतेः॥ यद्युत्पत्तिविनाशसंधिशबलता
नां तत्संबंधिनां च भावानां चर्वणाविषयतावैलक्षण्याभावान्न प्राधान्यं काचिद्धि निगमनानलयास्थितौ भावेष्वेव प्राधान्यस्य क्लृप्ततया भा
वशांत्यादिष्वपि तेष्वेव शांतिप्रतियोगिकत्वेरभिव्यक्तेषु तस्याः कल्पयितुमुचितत्वात्॥ किंच यदि भावशांत्यादौ भावो न प्रधानं किंतु तदुप
सर्जनकशांत्यादिरेवेत्यभ्युपेयते तदा व्यज्यमानभावेष्वभिहिततत्त्वशमादिषु काव्येषु भावप्रशमादिध्वनित्वं न स्यात्॥ तथा हि॥ तत्र भावो

दयध्वनौ व्यज्यमानभावप्रतियोगिकस्योदयस्य वाच्यत्वे भावोदयध्वनित्वं न स्यात्॥ यथा॥ उषसि प्रतिपत्सनापिकासदनादंतिकमं
वति प्रिये॥ सुदृशो नयनाब्जकोणयोरुदियाय त्वरयारुणद्युतिः॥ अत्रोत्पूर्वकेणेतिना भावोदयस्य वाच्यतयैव प्रत्यायनात्॥ उदय
स्य वाच्यत्वेपि भावस्यावाच्यत्वाद्ध्वनित्वं सुस्थमिति चेत्॥ प्रधानस्य व्यपदेशानोपयिकत्वे प्रधानकृतव्यपदेशानुपपत्तेः॥ अस्म
न्मते तु तत्तेवांच्यत्वेप्युत्तमत्ववद्भिन्नस्यामर्षस्यावाच्यत्वादुक्त एव भावोदयध्वनिव्यपदेशः॥ एवं भावशांतिध्वनौ व्यज्यमानभा
वप्रतियोगिकस्य प्रशमस्य वाच्यत्वे भावशांतिध्वनित्वं न स्यात्॥ यथा॥ समापणे कृपदयोः पदयोः पतसि प्रिये॥ शेमुः सरोजनया
नयनारुणकांतयः॥ ननु शब्दवाच्यानां प्रशमादीनामरुणकांत्यैवान्वयादरुणकांतिप्रशमादेरेव वाच्यत्वपर्यवसितं न तु तादृशप्रश
मादिकं न्यस्यरोषप्रशमादेर्व्यंग्यव्यंजकभेदस्यावश्यकत्वात्॥ न चारुणव्यंग्यरोषस्यैव वाच्यीभूतप्रशमाद्यन्वय इति वाच्यं॥ वाच्यव्यं
ग्यप्रतीत्योरानुपूर्व्येण सिद्धतया वाच्यान्वयबोधवेलायां वाच्यैः सह व्यंग्यान्वयानुपपत्तेः॥ अन्यथा सुदृशो नयनाब्जकोणयोरित्यस्या
न्वयान स्यात्॥ भवे॥ एवमपि॥ निर्वासयंतीं धृतिमंगनानां शोभां हरेरेणदृशो धयंत्याः॥ चिराय राधस्मृतिमांसलोपि रोषः क्षणप्राघुणि
कोबभूवेत्यादावपि भावप्रशमध्वनित्वापत्तेः॥ भावस्य वाच्यत्वेपि प्रधानस्य तत्प्रशमस्य व्यंग्यत्वात्॥ उभयोरप्यवाच्यत्वमपेक्षितमि
ति चेत्॥ प्रागुक्तपद्यद्वये शमस्योदयस्य चाभ्यां शमोदययोर्वाच्यत्वादनुदाहरणतापत्तेः॥ इष्टापत्तिस्तु सहृदयानां नौचितीमावहति॥ त
स्माद्भावप्रशमादिष्वपि प्राधान्येन भावानामेव चमत्कारित्वं प्रशमादेस्तूपसर्जनत्वमतो न तस्य वाच्यत्वं दोषः॥ इदं पुनर्भावध्वनिभ्यो
भावप्रशमादिध्वनीनां चमत्कारवैलक्षण्ये निदानं॥ यदेकत्र चर्वणीया भावेषु वस्तुगत्या चर्वणीयताप्रकगतामर्षादिगतस्थित्यवच्छिन्ना
मर्षादित्वममर्षादित्वमेव वा प्रकारोन्यत्र तु प्रशमावस्थत्वादिरपीति॥ रसस्य तु सामाजिकगतचिरंतनवासनारूपस्थायिमूलकत्वा

स्वशमादेरसंभवः॥ रावणादिविमर्शसंभाविनः सामाजिकगतोपि द्वेषादिरभिनवोदितोपि संभाव्यतां॥ परंतु नासौ चर्व्यमाणो
व्यलौकिकचर्वणाविषयः॥ किंतु लौकिकचर्वणाविषयस्तत्कृतश्चमत्कार इति नासौ विचारार्ह इत्यादौ अन्यत्र विस्तरः॥ रसशबलो
दाहरणमननुसंदधानस्योदाहरणन्यूनताशंकामपाकर्तुं स्मारयति॥ अत्रानयोर्भेदयोर्मध्य इत्यर्थः॥ दर्शितइति॥ तस्याप्येतदेवोदा
हरणमिनेनेत्यादिः॥ अत्र प्रव्रज्यैव शुभं भविष्यतीति निर्वेदः॥ तस्याराधायावचो ममस्मृतिपथं जायेतेत्यौत्सुक्यं॥ मम चक्राग्रे स्मरः कु
इत्यधिक्षेपेणामर्षः॥ त्रिजगतीराधयाविनाशून्येति भ्रमः॥ मनस्त्रपानिर्मुक्तैवेति मतिः॥ मृगदृशो लावण्यमन्यादृशमप्रतिममिति

अत्र रसशबलो दर्शितः॥ भावशबलो यथा॥ प्रव्रज्यैव शुभं ममस्मृतिपथं जायेत तस्या वचः क्वाग्रे मम कः स्मरस्त्रिजगती
शून्या विनाराधया॥ निर्मुक्तैव मनस्त्रपा मृगदृशो लावण्यमन्यादृशं धिग्जन्म क्व गतासि किं विलपितैः क्वासि प्रसन्ना भव
॥ निर्वेदौत्सुक्यामर्षभ्रममतिस्मृतिविषाददैन्यानां भावानां सांकर्यादेष भावशबल इति ॥ स्मृतिः॥ त्वं क्वानिर्धारितदेशगता

सितत एव मम जन्म धिगिति तदलाभे विषादः॥ विलपितैरतः परं प्राणान्न धारयिष्यामीत्यपार्थकवाक्यैः किमस्तां मुख्यात्क्वासि प्रसन्नाभ
व यत्रस्यास्तत आगत्य प्रसादयेति दैन्यं च सूच्यत इत्याह॥ एतावता प्रबंधेन ह्यसंलक्ष्यक्रमस्य विषयो दर्शितः॥ झटिति प्रतीतेषु विभा
वानुभावव्यभिचारिभावेषु सहृदयतमेन प्रमात्रा सूक्ष्मेणैव समयेन प्रतीयमानानां सर्वेषामेव रसस्याभिव्यंजकचर्वणाकालसंनिकृ
ष्टकालव्यक्तिकानामपि परमार्थसद्धेतुहेतुमत्पौर्वापर्यवित्तिवेद्यत्वाभावात्॥ संप्रति तु यत्र काव्ये विभावादयो न सम्यक् प्रतीयंते प्र
करणं वा विचारवेद्यं तत्र सामग्रीविलंबाधीनं चमत्कृतिमांद्यमेवेति संलक्ष्यक्रमोप्येष भवतीति वक्तुमवसरः ॥ ५ ॥ ५ ॥ ॥

नोक्ता

र.न. ९६

ननु यद्ययं रसादिः संलक्ष्यक्रमस्य विषयः स्यात्तदानुरणनभेदगणनप्रस्तावेऽर्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदा इत्याचार्याभिनवगुप्तपादानामुक्ति
स्तथा तेनापि द्वादशात्मक इति मम्मटभट्टानामुक्तिश्च विरुध्येत॥ वस्त्वलंकारात्मना हि द्विविधेन वाच्येन स्वतःसंभवित्वकविप्रौढोक्तिनिष्पन्न
त्वकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वैस्त्रिभिरुपाधिभिस्त्रैविध्यमापन्नेनात एव षडात्मना वस्त्वलंकारयोरिव रसादेरप्यभिव्यंजनाद्द्वादशत्व
प्रसंगादिति चेन्न॥ तद्ग्रंथस्य दिक्प्रदर्शनमात्रपरत्वात्॥ अन्यथा कविनिबद्धवक्तृगुम्फितवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वप्रयुक्तभेदानामगणनेन न्यूनता
पत्तेर्दुर्वारत्वात्॥ अस्य कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वेन क्रोडीकरणे कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नस्यापि तथात्वापत्तेरित्यलमनल्पजल्पेन॥ ननु प्रामा
णिकनिबंधात्संलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य वस्तुत्वमेव न रसादित्वमित्येव कल्पयितुमुचितमिति चेत्॥ अश्रद्दधानोस्मि॥ न ह्युपलक्षणतास्माभिः कृ
ष्यते॥ किंतु रसभावादिरर्थो ध्वन्यमान एव न वाच्यस्तथापि न सर्वोप्यलक्ष्यक्रमस्य विषय इत्यभिनवगुप्तपादाचार्यैरेवोक्तत्वात्॥ अत्र रसपदे
न रतिमात्रं विवक्षितमिति चेत्॥ कः संलक्ष्यक्रमतायां विद्वेषो बलवान्॥ न खलु धर्मिग्राहकमानसिद्धं रत्यादिध्वनेरसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यत्वं॥ येन
त्वद्वचसि श्रद्दधीमहि॥ इत्थं च यदुक्तं॥ एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी॥ लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती॥ इत्यत्र कुमारीस्वाभाव्या
दधोमुखत्वविशिष्टस्य लीलाकमलपत्रगणनस्योपपन्नत्वान्मनाग्विलंबेन नारदां गिरः प्रभृत्युपक्रान्तविवाहादिप्रसंगे बुद्ध्युपारूढव्रीडाया अ
पि चमत्करणात्संलक्ष्यक्रमोयं ध्वनिरित्यानंदवर्धनाचार्यैस्तत्राप्यसौ वस्तुध्वनिरेव न भावध्वनिरित्याग्रहस्त्यक्तव्यः॥ तथा प्राधान्य एवैपारस्या
दित्वमन्यथा तु रत्यादित्वमेवेत्यप्याग्रहो न कर्तव्यः॥ किंतु रसादित्वमनुमंतव्यमेव॥ भावालंकारादिप्रधानकाव्येषु रसध्वनिव्यपदेशो न कस्या
पि संमत इति चेत्॥ अनुक्तोपालंभ एवासौ॥ यतो न वयं तत्काव्यस्य रसध्वनित्वं मन्महे॥ किंतु तत्काव्यस्य रसादेरस्तित्वमात्रं॥ न हि वेदपा
रायणासमर्थब्राह्मणापत्यं ब्राह्मण्यहीनमिति वक्तुराकूतं॥ प्राधान्यस्य प्रयोगोपाधित्वांगीकारादेवानतिप्रसंगात्॥ तस्मात्संलक्ष्यक्रमव्यंग्यः संल

राम: ९६

स्पष्टमवस्थ्यो गुणो भाविनात्मा चेति सिद्धं रसस्त्रैविध्यमित्यादि बहुतरमनुसंदधान आह॥ सामान्यतो धर्मिण्युपगते विशेषजिज्ञासा
वशात्प्रकारांतरेण तस्मिन्विभज्यमाने रसभावालंकाराणां परस्परगुणप्रधानभावमापन्नानामभिव्यक्तिर्मनोविश्रामधामतामुपकु
प्रापेत्याशयः॥ उच्यत इति शेषः॥ भावालंकारयोरभिव्यक्तिं दर्शयितुं रसं विभजते॥ अभिमुखं लक्षयति॥ विमुखं लक्षयति॥ भावाल
काराभिव्यक्तेर्विवेचनाय तृतीयं विभजते॥ यद्यपि वस्तुमुखोपि तृतीयो वक्तुमुचितः यथा मम· अलके फणिशावकभ्रमहान्ननु नासा
श्रितवान्मिरवाबलः॥ रदने किमु दाडिमभ्रमान्मुखमुत्कंठमनेन नामितमित्यत्र नासाभरणसौंदर्यातिशयो मुख्यो मनोविश्रामहेतुत्वा

अथ रसभावालंकाराणामभिव्यक्तिः॥ रसस्त्रिविधोभिमुखो विमुखः परमुखश्चेति॥ व्यक्तैर्भावविभावानुभावैर्यस्याभिव्य
क्तिः सोभिमुखः॥ भावविभावानुभावानामनुक्त्वा क्लिष्टावगमो विमुखः॥ परमुखोपि द्विविधः॥ अलंकारमुखो भावमुखश्च
॥ अलंकारमुखेलंकारो मुख्यो मनोविश्रामहेतुत्वाद्रसो गौणः॥ भावमुखे भावो मुख्यो मनोविश्रामहेतुत्वाद्रसो गौणः॥ अत्र प्रा
चीनसंमतिः॥ अलंकारे च रुचिरे मनोविश्रांतिकारिणि॥ अलंकारस्य मुख्यत्वं गौणत्वं रसभावयोरिति॥ अभिमुखाः स्वस्वप्र
करणे उदाहृता एव॥

द्रसो गौण इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्तथापि भावालंकारयोरिव भावालंकारत्वायुक्तापन्नवस्तुमात्रस्य व्यक्तेः कथ
नस्य प्रतिज्ञायाः पूर्वमकृतत्वात्तद्वेद्यस्योक्तरीत्या वाच्यवदेव परिस्फुरणाच्च तदप्रदर्शनेपि न न्यूनतेति सभेदो नोक्तः॥ अलंकारस्य ध्वनिप
दप्रवृत्तिनिमित्ततां दर्शयति॥ भावस्य ध्वनिपदप्रवृत्तिनिमित्ततां दर्शयति॥ तत्र संमतिमाह॥ तदिदं व्याख्यातमधस्तात्॥ उदाहरणन्यूनता
माशंकमानं निरवधानं प्रत्याह॥ श्लोकार्थः स्पष्ट एव॥ अत्र यथाविति पाठं प्रकल्प्य वाक्यभेदकल्पनाद्द्रुतरसानुगुणैव॥ ग्रंथकृदपि चैनं स

एतादृशप्रयोगानुरोधेनैव पदव्युत्पत्तिमार्मिकास्तार्किका अप्याख्यातानेकवचनस्य शक्तिमेकत्वे विवदमानाख्याताद्द्विवचनबहु
वचनयोर्द्वित्वबहुत्वयोः शक्तिमेकवाक्यतयांगीचक्रुः॥ नन्वेवमाख्यातबहुवचनोपस्थापितबहुत्वस्य मैथिल्यादिष्वन्वये मैथिली
पदप्रयोज्यमैथिलीनिष्ठविशेष्यताया बहुत्वप्रकारताद्वारा निरूप्या लक्ष्मणादिविशेष्यतास्त्येवेति तेषां समासापत्तिः॥ एकपदप्रयो
ज्यविषयतायाः साक्षात्परंपरया वा निरूप्या या विषयता तस्या जन्यत्वरूपसामर्थ्यस्यैव समासनियामकत्वात्॥ न चात्र समूहालंब
नस्यैव बाधस्यास्य बहुत्वप्रकारताभेदान्नोक्तसामर्थ्यमिति वाच्यं॥ तथासत्येकैकमैथिल्यादिना तात्पर्येण प्रकृतप्रयोगानुपपत्तेः॥

विमुखो यथा॥ मैथिली लक्ष्मणो रामः सुग्रीवः पवनात्मजः॥ लंकापुरं परित्यज्य पारं वारिनिधेर्ययुः॥ अत्र संकटम
खिलं समुत्तीर्य ते समागता इत्यद्भुतो रसः कष्टादवगम्यते॥ अलंकारमुखो यथा॥ एषा नलेखा भ्रमतामलीनां भाति
प्रभाते नवकैरविण्याः॥ आलिंगतः किंतु तुषारभानोः कांतिः कलंकस्य वपुर्विलग्ना॥ यत्र नानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यता

निरूपितैका बहुत्वप्रकारता तत्रैव समवायस्य त्रित्वसंसर्गत्वात्॥ यत्र तु तादृशविशेष्यतानिरूपिता बहुत्वप्रकारताभिन्ना तत्रोद्दे
श्यतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तेरेव संसर्गतया मैथिल्यादिबहुत्वमेव तथा प्रयोगसाधुतावसरात्॥ कथमन्यथा दिशो नेह सा गगनानो
तिप्रयोगस्यासाधुत्वमिति चेन्नैवं॥ प्रकृते निरुक्तसामर्थ्यसत्त्वेपि समासविधेर्विभाषाधिकारीयत्वादसमास इति समासः॥ प्रभातेन
वकैरविण्याः संकुचत्कुड्मलायाः कुमुदिन्याः प्रांते भ्रमतामलीनां लेखापंक्तिर्न॥ किंतु आलिंगतः वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा लिंगि
तवतः॥ अत एवाह॥ विलग्नेति॥ अन्यथा लगतीत्येव वक्तुं युक्तं यत्तु धातुसंबंधे प्रत्यया इति न्यायावसरो॥ तन्मंदं॥ विलग्नेत्यस्य सकृदंततेन प्र

तुषारभानोर्हिमरश्मेः कलंकस्य वपुर्विलग्ना कैरविणी संवृद्धा कान्तिर्भवतीत्यर्थः॥ यथा वा मम॥ दानैः पिच्छिलिताः कचैर्दुरधिगाः सं
वीसिता हस्तिनः स्वभ्यस्ताद्दृढपक्षपातसुलभा नम्राः फलैः शाखिनः॥ प्रातर्याति मधुव्रते विकसति स्वार्थोपपन्नोदरान्नियौ तेमलि
नेमत्तेतु नलिने सोऽजन्यजन्यं यशः॥ अत्राप्रस्तुतप्रशंसालंकारो मुख्यो दानवीररसो गौण इति विशेषः॥ सप्तसंख्याकसमुद्रा बाल्मकहीर
कसमुदायरूपालंकारवतीं मेदिनीं पृथ्वीं विप्रकुलाय क्षुप्रभूसुरेभ्यो बहुभ्यो दातुं संकल्पसूचकवाक्योपक्रमं योजितवतः कृतवतो भागे
वस्य किमप्यतिशयितं क्रीडास्मितमत्रोक्तप्रतिज्ञानिर्वाहप्रकृतार्थिकामप्रपूरणयोर्विरोधादित्यपव्याख्यानं॥ हस्तप्रसारणमात्रेण संप्रदा

अत्रापह्नुतेरलंकारस्य मुख्यता॥ भावमुखो यथा॥ सप्ताम्भोनिधिनीरहारपटलालंकारिणीं मेदिनीं दातुं विप्रकुलाय यो
जितवतः संकल्पवाक्याद्यम्॥ नाभीनीररुहात्सरोरुहभुवा तत्कालमाविष्कृते हस्ताम्भोरुहि भार्गवस्य किमपि क्रीडास्मितं पातु ॥ १ ॥
वः॥ अत्राद्भुतभावस्य मुख्यता दानवीररसो गौणः॥ विहृद्धारिधराः स्नेहं तथा वर्षन्त संततं॥ लभते विपुलां वृद्धिं यथा रसतरंगिणी

नोनरवर्जनाप्रतीतेः॥ कुलपदस्य कुलीनपरतयाप्युपपत्तेर्बहुलाप्रत्यायकत्वाच्च॥ किं च विंशत्यपितामहाद्यालंबनकन्वप्रसन्न्यालोकापवा
देनक्रीडाव्यंजकं स्मितमिति व्याख्येयं॥ तदेतदुक्तं पित्राद्यालंबनेन यावर्ण्यमान उत्साह आभासदृत्यधस्तात्॥ वः पातु कस्मिन्सति सरोरुह
भुवा ब्रह्मणा नाभीनीररुहान्नारायणावतारभूतस्वकीयनाभीसंबंधिकत्वाद्धस्ताम्भोरुहि पात्रहस्तरूपेम्भोरुह्युभासित्यागजलानिरोहंति बी
जभूतान्यंततः फलसंसृष्टानि भवंति यस्मात्तादृशे तत्कालं झटित्याविष्कृते प्रसारिते सतीत्यर्थः॥ स्वकीयेन नूतनैर्विहृत्यपरिशीलनं विनादुर्घय
त्वमन्वानस्तान्प्रार्थयते॥ विहृद्धारिधरा इति॥ हे पण्डिता हे वागमृतप्रयाकार इत्यर्थः॥ स्वग्रंथोदाहरणेषु परकीयत्वाशंकावारयन्देवताप्रसादा

र.त. १८

दिन्यां॥ निमज्जनोन्मज्जनक्रीडाहेतुं गूढागूढमंग्या मितियावन्॥ स्वकीर्तनुरुनये स्वस्य ग्रंथस्य रचनामनो निबध्नन्स्व यशः प्रथयित्री मेनामाशास्ते॥ काषि॥ काच घटीवरसाद्भुता॥ मेभानोरिति॥ एतेन रससतरंगिणी पद प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तमिति विरम्यते॥ श्रीरस्तु॥ प्राचां श्लाघ्याशिरसा जन्होरिव मंमटस्यकुक्षिगता॥ अधिधरणि मयानीता तरंगिणीयं भगीरथेनेव॥१॥ गंगायमुनाभ्यंतः सरस्वती सर्वसमनाजयति॥ आस्तिकसंवादिन्यपि नास्तिकवनोपहस्यते जगति ॥ २ ॥ नानार्थनादृतकलो भूसुरराजोपि यत्र संक्लिष्टः ॥ सूर्येन्मुद्रितपद्मे पतंतु तत्राधुनामधुपाः॥३॥ दूरेऽस्तु कं संपदो निजमनो गौरीकलत्रालये भावोद्भृद्भुरसप्रधानसरणिः सेषा तरंगिण्यपि॥ तावत्सामपि कार्यसंकटततो नौकास्तमात्रिस्तु पास्वस्ति श्रीयमदेवपंडितविभोरव्याहतात्रैवसा॥४॥ पत्यास्वगंसुखा

नौका

अवगाहस्ववाग्देवि दिव्यां रससतरंगिणीं॥ अस्मत्पद्येन पद्येन रचयश्रुतिभूषणं॥२॥ यावद्भानोः सुता कापि कालिंदी भुवि वर्तते॥ तावत्तिष्ठतु मे भानो रेषा रससतरंगिणी॥३॥ इति प्रकीर्णकं नामाष्टमस्तरंगः॥ समाप्तश्चायं ग्रंथः॥

भिमुखस्य पदवीं यातुं समुत्कंठया यस्यस्वात्मनिराधया दिनकरो जीवानुरालक्षितः॥ आस्माकीनकृतिहृद्विविगलत्काव्यामृताप्यायितं यंत्रामस्तसुतेन सोस्य फलितं शार्दूलविक्रीडितं॥५॥ गंगाधरस्य गंगेव विस्मोर्विष्णुपदीव वा॥ नौका बुधाविनाभूः स्ताद्दीर्वा गीर्वाणगौरवी॥६॥ ग्रहांकनगपृथ्व्यंके १७९९ नौकागिरसिवत्सरे॥ एकद्वित्रिचतुः श्लोका ४३२१ गंगारामेण पूरिता ॥७॥ ॥ इति श्रीजड्युपनामकगंगारामविरचितायां नौकाख्यायां रससतरंगिणीव्याख्यायामष्टमस्तरंगः॥ समाप्तश्चायं ग्रंथः॥

राम: १८

वाराणसीप्रसादस्य नियोगेन तु यत्नतः॥ काशीसंस्कृतमुद्रायामंकितोयं शिलाक्षरैः॥१॥ श्रीकाशीजीमें महल्ले होदकटोरा श्रीबाबूवाराणसीप्रसादजीके मकानमें काशीसंस्कृतमुद्रायंत्रमें छपी जिनको लेना होय उनको श्रीबाबूवाराणसीप्रसादजीके पास या कचौरीगलीमें भाईप्रतापसिंहजीके दुकानपर मिलेगी संवत् १९४१ ॥ ॥

इतिनौकाटीकासहितारसतरंगिणीसमाप्ता